

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ – СКОПЈЕ
Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ – СКОПЈЕ
Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура

ПРЕДАВАЊА

**на XXXIX меѓународен семинар
за македонски јазик, литература и култура**

(Охрид, 14. VIII - 31. VIII 2006 г.)

Скопје,
2007

**ПОЗДРАВНА РЕЧ НА ПРОФ. Д-Р ЃОРЃИ МАРТИНОВСКИ,
РЕКТОР НА УНИВЕРЗИТЕТОТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“**

Охрид, 14 август 2006 година

*Почитувани учесници македонисти,
Уважени гости и драги пријатели,
Дами и господа,*

За Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ претставува вистинска гордост, а за мене голема чест по триесет и деветти пат, во древниот Охрид, да го означам почетокот на работата на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура, кој има посебно значење и традиција за нашата универзитетска историја и држава.

Нашиот Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, со својот научен и творечки потенцијал претставува еден од столбовите на македонската држава и придонесува за воспоставување и проширување на соработката со голем број универзитети и научни и културни институции во Европа и во светот, со единствена цел – збогатување на знаењата и развој на науката, културата и уметноста. Тој, исто така, ќе даде придонес кон зголемување на мобилноста на студентите и универзитетскиот кадар.

Во тоа име, дозволете ми, како на ректор на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, да ве поздравам и да ви посакам топло добредојде и плодна и успешна работа во древниот Охрид, кој, секое лето, ни ги покажува духовните вредности напластувани со векови, местото од каде што почнала да се шири словенската писменост и култура.

Семинарот за македонски јазик, литература и култура, непрекинато, од своето основање во далечната 1967 година па сè до денес, се развиваше и израсна во афирмирана наставна, научна и културна институција.

Најголем доказ за значењето и улогата на овој меѓународен собир за Универзитетот и за Република Македонија е присуството на 90 слушатели од 23 земји (Австралија, Албанија, Белгија, Белорусија,

Бугарија, Велика Британија, Германија, Грција, Италија, Јапонија, Полска, Романија, Русија, САД, Словенија, Словачка, Србија, Турција, Украина, Унгарија, Франција, Хрватска, Чешка). Да го истакнам само учеството на академиците Ала Шешкен од Русија, Влогимјеж Пјанка од Полска и Иван Доровски од Чешка.

Во знакот на претстојниот светски славистички конгрес што 2008 год. ќе го организира Македонија, зголемен е интересот на славистите за следната земја – домаќин на конгресот. Така, меѓу другите, на Меѓународниот семинар доаѓа делегација од јапонски слависти предводена од претседателот на јапонскиот славистички комитет професорот Ичиро Ито од Универзитетот во Токио.

Наставата ќе се одржува вообичаено, со задолжителни секојдневни лекторски вежби, курсеви по избор од старословенскиот јазик, македонскиот јазик, литература и етнологија, како и курс по народни ора, како дел од фолклорот и народната традиција.

Новост на Меѓународниот семинар е преведувачката работилница во којашто слушателите ќе имаат можност да ги испробаат своите преведувачки вештини. Од оваа година за првпат на Семинарот се воведува и оваа активност. Ќе се работи превод на разни текстови: деловно-технички, публицистички и текстови од македонската книжевност, а семинаристите ќе можат да избираат помеѓу два јазика: англиски и руски.

За слушателите се предвидени и по две предавања дневно од областа на македонскиот јазик, литература, култура и историја што ќе ги одржуваат еминентни специјалисти од земјава.

Во културната програма на Меѓународниот семинар ќе се претстават истакнати уметници од Македонија, ќе се организира посета на значајни археолошки локалитети, музејски збирки, претставување на најновата македонистичка издавачка продукција и сл. За учесниците на Меѓународниот семинар се организираат и специјални екскурзии за запознавање со природното и културното богатство на Македонија.

Во рамките на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура на 28 и 29 август ќе се одржи и XXXIII научна конференција на којашто странските и македонските македонисти, слависти и балканисти ќе ги соопштат своите истражувања од областа на јазикот и литературата. Лингвистичката секција ќе работи на теми од областа на преводот и на лексикографијата, а литературната на тема посветена на истакнатиот македонски писател Коле Чашуле, како и на проблеми од дијалогот на македонската литература со другите литератури.

Уште еднаш, најсрдечно ве поздравувам и ви посакувам успешна и плодотворна работа како и пријатни чувства во амбиентот на убавините на градот Охрид и неговата околина.

ИЗВЕШТАЈ
ЗА РАБОТАТА НА XXXIX МЕЃУНАРОДЕН СЕМИНАР
ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК, ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА

XXXIX меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура се одржа од 14 до 31 август 2006 година во Охрид во просториите на хотелот „Десарет“ во Пештани. Семинарот беше отворен со обраќање на ректорот на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“, проф. д-р Ѓорѓи Мартиновски, а потоа следеше промоција на зборникот *Предавања на XXXVIII меѓународен семинар за македонски јазик, лиќературa и култура*, што го промовира Максим Каранфиловски. Отворањето беше збогатено со изложба на книги од најновата македонистичка издавачка продукција со изданија што за учесниците на Семинарот ги подарија: Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Институтот за македонска литература, Институтот за фолклор „Марко Цепенков“, Институтот за национална историја, Филолошкиот факултет „Блаже Конески“, Филозофскиот факултет, Архивот на Македонија, Педагошкиот факултет од Скопје, МСУ и Институтот Отворено општество.

На лингвистички теми се одржаа 7 предавања: Зузана Тополиќска, *Тројниот член – да или не?*; Елена Петроска, *Количесќивениите категории дисќрибуќивносќ и колекќивносќ во македонскиот јазик*; Катерина Велјановска, *Екскресивнаќа лексика во македонскиот јазик*; Убавка Гајдова, *Македонскиите говорни во Еѓејска Македонија*; Лилјана Макаријоска, *Исќоријаќа на медицинаќа во светиќнаќа на средновековнаќа писменосќ*; Марија Коробар-Белчева, *Обид да се оќкрие улоќаќа на личниите имиња во македонскаќа поезија и проза*; Стојќа Бојковска, *Образовниот сисќем во Република Македонија – традиќија, современи сосќојби и сќраќеѓиши*.

Беа одржани 7 предавања од областа на литературата на: Милан Ѓурчинов на тема *Писаќелскиот светиќ на Зоран Ковачевски*; Вера Стојчевска-Антиќ зборуваше за *1120 години Охридска книжевна школа*; Томислав Тодоровски: *Пеќар С. Манќуков – македонски анархисќ и леќоќисец (ќо ќовод 40 години од смрќќа 1966)*; Венко

Андоновски: *Онџолоџијата на постмодерната македонска проза (извориште на „веродостојност“ и „новиште свејови“ во македонската постмодерна проза)*; Јелена Лужина: *Македонската комедија и нејзиниште балкански „врски“*; Васил Тоциновски: *Македонскиот XIX век*; Илија Велев: *Книжевниште процеси од XI и XII век во Македонија*.

Од областа на културата слушателите на семинарот проследија 2 предавања: Елица Манева: *Накијот од некролојата во Водоча – Стирумича од XIV до XVIII век*; Викторија Поповска-Коробар: *Иконописот во Охрид во XVIII век*. Од областа на историјата беа презентирани следниве теми: Виолета Ачковска: *Развој на современата македонска држава*; Васил Јотевски: *60 години од културната авиономија на Македонциште во Пиринска Македонија*; Танас Вражиновски: *Александар Македонски во „Славјано-македонската оштита историја“ на Ѓорѓија М. Пулевски (од џаѓањето на Персискојто царство до смртта на Александар)*. Од областа на етнологијата беа одржани три предавања: Севим Пиличкова: *Симболиката на „овој“ и „оној“ свеј во народниште приказни*; Љупчо Ристевски: *Прашањето на времето во народната култура на Македонциште*; Родна Величковска: *Женскојто обредно џеење во струшкиот регион денес*. Беше одржано и едно предавање од областа на социологијата: Илија Ацевски: *Култура, демократија, економија: македонски случај*; и едно предавање од областа на информатиката во примена на лингвистиката: Александар Петровски: *Морфолошки електронски речник*.

На годинашниов Меѓународен семинар учествуваа 84 слушатели од 23 земји (Австралија, Албанија, Белгија, Белорусија, Бугарија, Велика Британија, Германија, Италија, Јапонија, Јужна Кореја, Полска, Романија, Русија, САД, Словачка, Словенија, Србија, Турција, Унгарија, Франција, Хрватска, Чешка). За одбележување е квалитетот на учесниците што се покажа преку нивната дисциплина и присутност во голем број на сите активности. Учесниците беа активни и самите се организираа и направија две приредби – театарска претстава со сопствено сценарио, се разбира на македонски јазик, и голема приредба со разни активности – песни, номинации за награди во одредени категории, видео-презентација на активностите со сопствени коментари и оценки. Ова покажа дека постоеше извонредна атмосфера – и работна и пријателска, во текот на целиот семинар. На приредбата присуствуваа и учесниците на Научната конференција.

Главниот дел од наставата се одвиваше преку лекторските вежби. Семинаристите беа поделени во лекторски групи според три нивоа на познавање на јазикот. Лекторските групи за почетници ги водеа Роза Тасевска и Анета Дучевска, за среден курс: Станислава-Сташа Тофовска, Гордана Алексова, Лидија Танушевска и Марија Паунова. Напредниот курс за јазик го водеше Симон Саздов, а напредниот курс за

литература Весна Мојсова-Чепишевска. Наставата се одржуваше во ОУ „Св. Наум Охридски“ во Пештани.

Наставата беше збогатена и со изборни курсеви во траење од пет дена од: македонски јазик – социолингвистички теми (Т. Трневски); македонска литература – женско писмо (Л. Капушевска-Дракулевска); старословенски јазик (Л. Макаријоска); етнологија на македонскиот народ (Љ. Ристевски); народни ора (Б. Јованоски). За првпат беше воведена и преведувачка работилница и тоа од македонски на англиски и обратно (А. Дучевска) и од македонски на руски и обратно (Р. Тасевска). Преведувачката работилница беше многу позитивно оценета од учесниците зашто оваа форма на работа е особено корисна за странците што го учат македонскиот јазик токму со таа цел – за превод. Предложено беше од следната година оваа активност да се прошири на повеќе дена, зашто се покажа како многу корисна за заедничко надминување на проблемите во преведувањето и совладување на нијансите на јазикот.

Културната програма беше особено високо оценета. Беше претставено творештвото на истакнатиот македонски писател Луан Старова, преку разговор со Елизабета Шелева. Сликарот Васко Ташковски преку видеопрезентација и со текст го претстави своето ликовно дело и на учесниците им подари постери од неговите дела. Со културното богатство на Охрид учесниците на годинашниов семинар се запознаа преку разгледување на градот, посета на куќата на Робевци, црквата Св. Софија, Галеријата на икони, Античкиот театар, Плаошник, со предавање на археологот Паско Кузман. Беше организирана и посета на отворањето на Струшките вечери на поезијата. Учесниците на Семинарот ја посетија и изложбата „Многучисленици“ – лексикографски изданија од Македонија во куќата на Прличев.

Во културната програма беа прикажани филмот „Балкан кан“ и уште неколку македонски филма, по барање на учесниците.

За учесниците на Семинарот беа организирани две еднодневни екскурзии, едната со брод во Св. Наум, со предавање за манастирот на Сашо Коруновски и една во Ресен – посета на постојаната поставка на дела од Ресенската керамичка колонија и на постојаната поставка на слики на Кераца Висулчева (во Домот на културата во Ресен), посета на Етнолошкиот музеј во с. Подмочани и на Курбиново, со предавање од Сашо Коруновски. Оваа екскурзија заврши со ручек во рибарското село во Отешево што го приреди градоначалникот на Ресен.

Сите предвидени активности според програмата беа реализирани. Не изостана ниту еден предавач.

Делегација од Меѓународниот семинар беше примена и од претседателот на Р. Македонија, господинот Бранко Црвенковски.

Оваа година беше одржана XXXIII научна конференција, активност што традиционално се одржува во рамките на Семинарот. На

Научната конференција беа промовирани зборниците од претходната, XXXII научна конференција. Промотори беа Лидија Тантуровска (на Зборникот од лингвистичката секција) и Васил Тоциновски (на Зборникот од литературната секција). Овој настан беше збогатен и со промоција на уште две изданија на проектот *Македонскиот јазик како сѝрански* што го раководи Лилјана Минова-Ѓуркова, а тоа беа: *Грамаѝика на македонскиот јазик за сѝранци* од Лилјана Минова-Ѓуркова и *Прирачник за сѝранци* од Лилјана Минова-Ѓуркова и Татјана Гочкова. Овие изданија ги промовираа Живко Цветковски и Снежана Веновска-Антевска.

Работата на XXXIII научна конференција се одвиваше во две секции. Лингвистичката секција работеше на две теми: 1. *Проблеми ѝри ѝреведувањето на македонски од друѓиите словенски и несловенски јазици и обраѝно*; 2. *Јазичниите речници на македонски јазик*. Координатор на лингвистичката секција беше Катерина Велјановска. На оваа секција учествуваа 33 референти, а од нив 13 од странство (1 од Германија, 2 од Чешка, 3 од Русија, 2 од Бугарија, 3 од Полска, 1 од Србија). Литературната секција работеше на две теми: 1. *Творешѝвојто на Коле Чашуле*; 2. *Дијалоѓојт на македонската лиѝераѝура со друѓиите лиѝераѝури*. Координатор на литературната секција беше Кристина Николовска. На оваа секција учествуваа 25 референти, а од нив 8 од странство (2 од Чешка, 2 од Бугарија, 1 од Полска, 1 од Србија, 1 од Словенија, 1 од Данска).

На Семинарот беа организирани бројни контакти во знак на претстојниот Меѓународен славистички конгрес што 2008 година ќе се одржи во Македонија. Така, беше организирана средба со јапонската делегација на Семинарот предводена од проф. Ичиро Ито, претседател на јапонскиот славистички комитет и проф. Јуми Накаѝима, секретар на Јапонскиот славистички комитет со претседателството на Македонскиот славистички комитет предводено од акад. Милан Ѓурчинов кој во моментот е и претседател на Меѓународниот славистички комитет. На средбата присуствуваа десетина истакнати македонисти, учесници на Семинарот. Беше остварен и контакт со проф. Бехрамоглу Атаол, шеф на славистичката катедра во Истанбул, со цел да се помогне во организирањето на национален славистички комитет во Турѝија, во пресрет на конгресот во Македонија.

За годинашниот семинар беше преиздаден учебникот *Македонски јазик за сѝранци (курс за најреднаѝи)* од Лилјана Минова-Ѓуркова, како и збирка со текстови од македонски народни песни *Македонски ѝесни* (составиле: Максим Каранѝиловски и Благица Велјановска).

Општа забелешка е дека е потребно да се изработат понови учебници и да има постојано достапен тираж, како за летната школа, така и за лекторатите.

Изданијата на Семинарот – *Зборникот* предавања од XXXVIII меѓународен семинар за македонски јазик, *литература* и *култура*, XXXII научна конференција – *лингвистика* и XXXII научна конференција – *литература* се достапни во електронска форма на веб-страницата на Семинарот.

На Семинарот учествуваа и десетина слушатели со самофинансирање.

На крајот беше спроведена анонимна анкета во која слушателите даваа мислења, сугестии, пофалби и критики. Сите препораки ќе бидат земени предвид при организирањето на следниот семинар.

Оваа година Ректоратот даде добра логистичка поддршка во луѓе и во опрема и обезбеди подобри услови за сместување на учесниците. За жал, надлежните министерства покажуваат сè помалку слух за важноста на оваа манифестација од исклучителен национален интерес.

проф. д-р **Емилија Црвенковска**
директор на Меѓународниот
семинар за македонски јазик,
литература и култура

ЈАЗИК

Зузана Тојолињска

ТРОЈНИОТ ЧЛЕН – ДА ИЛИ НЕ¹

Целта на ова мое предавање е да ви ја претставам мојата интерпретација на појавата која во македонската граматичка традиција се определува како **троен член**. Моето толкување отстапува од традиционално прифатеното. Би сакала да покажам дека појавата допушта и едно поинакво толкување.

Значи, овде ќе стане збор за референцијалната карактеристика на именската синтагма, односно за таканаречената категорија 'определеност'. Меѓутоа, со оглед на многуте постојни теории и многуте различни термилошки навики присутни на современиот лингвистички пазар, пред да ѝ пристапам на главната тема, морам барем накратко да објаснам во какви теоретски рамки ќе се движам и со каква поимска и термилошка мрежа ќе се служам.

Работам во рамките на една од многуте теории од типот „смысл > текст“. Тргнувам од формулата на семантичката структура на реченицата предложена од полскиот лингвист С. Каролак во текот на работата врз најновата полска академска граматика. Формулата изгледа на следниот начин:

$$S = M \{TL [p (a_1, a_2, a_3, \dots)]\}$$

каде што М значи модална информација, Т – темпорална информација, Л – локализација во просторот, р е конститутивниот предикат, а a_1, a_2, a_3, \dots – аргументи на тој предикат.

Референцијалната карактеристика на една пропозиција ја разбираам како прагматичка деиктичка категорија која ни овозможува успешна идентификација на настаните и учесниците на настаните за кои станува збор во текстот. Референцијалната информација се пренесува и со граматичките и со лексичките средства и може да се крие под секој

¹ Овој текст претставува проширена варијанта на статијата под истиот наслов предадена за печат во списанието *Јужнословенски филолог*.

од симболите на горепретставената формула. Настаните се идентификуваат (а) со помош на локализација на временската оска (т.е. – во однос на граматичките средства – преку граматичката категорија позната како „апсолутно време“), и (б) преку идентификација на нивните учесници, додека учесниците на настаните – во однос на граматичките средства – се идентификуваат со помош на таканаречената категорија „определеност“.

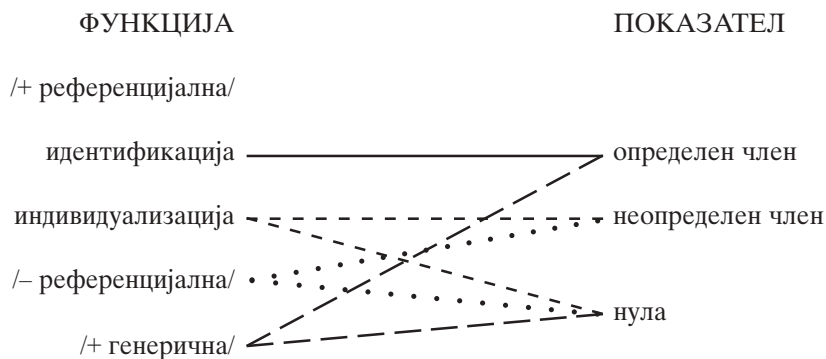
Функционалната структура на прагматичката категорија 'определеност' опфаќа неколку членови и ни дозволува:

- а) еднозначно да ги идентификуваме материјалните и/или апстрактните објекти за кои станува збор во текстот; зборуваме тогаш за идентификација на референтот на една именска синтаagma, или
- б) да ги издвојваме, да индивидуализираме определени објекти како денотати на именуваниот поим во текстот; тогаш зборуваме за спецификација или индивидуализација на референтот преку настанот во којшто тој учествува, или
- в) на објектите за кои станува збор во текстот да им ја припишуваме конотацијата на именуваниот поим; тогаш зборуваме за нереперенцијална, „предикативна“ употреба на именската синтаagma;
- г) можеме, исто така, место индивидуални ентитети – елементи на множеството што го именува дадениот поим, да ги идентификуваме целите множества (сите денотати на поимот) – тогаш зборуваме за генерична употреба на именската синтаagma.

Формалните показатели на категоријата 'определеност' (т.е. на референцијална карактеристика на именската синтаagma) можат да бидат од различен карактер; најчесто тоа се заменките (pronomina) или сопствените имиња, или пак местото на синтаagma во линеарната структура на реченицата. Во некои јазици меѓу показателите спаѓаат и членовите: определениот и неопределениот член.

Резултатите постигнати во генетските и типолошките лингвистички истражувања сугерираат дека членот никнува (т.е. категоријата 'определеност' стриктно се граматикализира) во јазиците кои се развиваат во мултилингвалната средина, каде што соговорниците често не го владеат добро јазикот на „оној другиот“. Таква е и балканската јазична средина во која низ векови се развивал македонскиот јазик.

Корелацијата меѓу типовите на употреба на именската синтаagma (т.е. на нејзината референцијална функција) и нивните „строго граматикализирани“ показатели во македонскиот текст ми се претставува на следниов начин:

Се послужирав со формулација „строго граматикализиран показател“, бидејќи другите, лексичките, показатели исто така – по мое мислење – се во извесна мера граматикализирани преку нивното зацврстено место во линеарната структура на именската синтагма. Имено, показателите на референција секогаш – не само во македонскиот текст – се стремат кон позиција на почетокот на синтагмата.

Да додадеме дека во македонскиот јазик во однос на показателите на референцијалната карактеристика тешко може да се повлече строга граница меѓу „лексичкото“ и „граматикализираното“ со оглед на фактот дека само определениот член се реализира на морфолошко ниво, додека неопределениот функционира како лексема, до душа неакцентогена лексема, но сепак лексема.

По овој краток вовед можам да поминам на мојата главна тема – појавата позната под наслов ‘троен член’.

Ќе пробам во овој текст да дадам одговор на прашањето што е член како јазична единица и да ги претставам последиците коишто тој одговор ги импликува за толкување на состојбите во македонскиот јазик. Сè разбира, тоа е мојот личен, сигурно не единствениот можен, одговор.

Јазичните единици ги класификуваме или според нивната функција / значење, или според нивната форма. Корелацијата меѓу тие две множества претставува граматика и речник на соодветниот јазичен код.

Во македонската (и во бугарската) конвенција на граматички опис постои синтагма-термин ‘троен член’ која, во случај на македонскиот стандарден јазик, се однесува на три несамостојни заменски серии: *-ој* (*-ѝа*, *-ѝо*; *-ѝе*), *-ов* (*-ва*, *-во*; *-ве*) и *-он* (*-на*, *-но*; *-не*) кои претставуваат показатели на таканаречената категорија определеност и функционираат како категоријални маркери на ниво на именската синтагма. Нема тука да се впуштам во детали на нивната семантички и/или формално мотивирана дистрибуција. Ќе се ограничам на констатацијата

(а) дека тие претставуваат скратени форми на основниот троен систем на показните заменки, соодветно *ѿој* (*ѿаа, ѿоа; ѿше*), *овој* (*оваа, ова; овие*) и *оној* (*онаа, она; оние*), (б) дека во принцип остануваат во комплементарна дистрибуција со тие полни демонстративни форми, и (в) дека нивното место во синтагмата е во постпозиција во однос на првата збороформа што ја отвора синтагмата, било таа да е именка, било да е придавка (придавска заменка, реден број, глаголска придавка, итн.), според моделот: *сѿуденѿоѿ, младѿоѿ сѿуденѿ, насмеаниѿоѿ млад сѿуденѿ; масава, дрвенава маса, накривенава дрвена маса; селоно, сѿароно село* и сл. Примерите покажуваат формален паралелизам на трите серии и сугерираат претпоставка дека токму поради тој паралелизам тие паралелно се толкуваат опфатени со заедничкиот назив 'троен член'.

Во отворена колизија со таквото толкување стои фактот дека во граматичките описи на овие елементи тие функционално се диференцираат, т.е. им се припишуваат различни функции како носители на определеност на именската синтагма, односно на разни типови референцијална карактеристика на таа синтагма. Се поставува прашањето: која е функцијата на членот, како и: дали и по што таа се разликува од функцијата на показните заменки.

Основниот систем на македонските показни заменки брои три члена спротивставени врз основа на нивните способности на посочување објекти во просторот познат како говорна ситуација. Денеска, како што спомнав погоре, тоа се заменки деривирани соодветно од корените *ѿ-*, *ов-* и *он-*, при што *ов-* посочува објекти блиски до говорителот, *он-* – објекти оддалечени од него, а за *ѿ-* се кажува дека посочува објекти во доменот на второто лице (соговорникот), што практично значи дека тој корен е неутрален во однос на просторната локација на говорителот. *Ов-* е релативно нов елемент во тој троен аранжман, порано соодветната функција ја вршел коренот *с-*, додека *ов-* функционираше во друг тип опозиција во однос на *ѿ-*, приближно како што денеска функционира опозицијата *еден* ~ *друж*; сп. ги изразите како *вака, ѿака* или *ова, она*, сп. ги и полските: *tak i owak, ten taki owaki...*, и сл. Старата позиција на коренот *с-* во демонстративниот триаголник се чува до ден денешен во југозападниот македонски говор на селото Бобоштица во Корчанско (Албанија), траги на таа позиција во стандардниот јазик претставуваат заменките *сега, сам*, петрифицирани изрази како *синоќ / сношѿи, леѿоска, есеноска*, и др. Последните примери сведочат исто така за старата словенска (и не само словенска, сп. ги на пр. ситуациите во романските јазици) тенденција кон создавање две формални и функционални варијанти на показните (и личните, и посвојните) заменки: акцентогените и клитичките. Значенски тие не се разликуваат, разликата е во начинот на функционирање во текстот; имено, како што

знаеме, клитичките форми не се способни да генерираат посебна акцентска кулминација ниту да стојат под реторичен акцент во исказот.

Познато е дека дел од индоевропските јазици, најчесто оние кои функционираше во мултилингвални средини, со текот на времето имаат развиено посебна функционална единица: членот. Познато е дека во тие јазици членот етимолошки претставува клитичка форма на показната заменка, во системите со повеќе демонстративни корени – клитичка форма на показната заменка помалку оптоварена или неоптоварена со просторната информација. Тргувајќи од ова сознание станува разбирливо дека во македонскиот јазик членската функција ја има преземено клитичката форма на заменката *ѝој*.

Од горекажаното произлегува дека барајќи одговор на прашањето која е таа членска функција, можеме однапред да ја елиминираме таканаречената *deixis in praesentia*, т.е. посочување објекти присутни во говорната ситуација и просторно сооднесени со говорителот. Со самото тоа членот е посиромашен од показните заменки, односно е лишен од семантичка функција. Дефиницијата што би сакала да ја предложам гласи дека членот е прагматичко средство кое ни помага во идентификација на објектите за кои станува збор во текстот, т.е. објекти-референти на именските синтагми употребени во текстот, или, уште попрецизно: денотати на поими кои во текстот земаат облик на именски синтагми. Именката „објекти“ функционира тука како назив на хетерогено множество на поединечни материјални предмети (материјални „делови на светот“), множества на такви предмети, поединечни настани (дејства, процеси, ситуации, состојби...) и множества настани, или, најпосле, генерично употребени поими согледани од нивниот конотативен и/или денотативен аспект. Во скратена и упростена верзија често слушаме и читаме за членот како показател дека објектот посочен во синтагмата му е познат на говорителот / на авторот на текстот (обично, но не и задолжително, и на неговите соговорници / на адресати на текстот). Со ова автоматски се „легализира“ еден субјективен простор – можност, пред сè во доменот на употребата на генеричките синтагми, секој говорител да се води со свое лично чувство во оценување која синтаagma „заслужува“ член.

Во практика членот најчесто се појавува во анафорска служба, т.е. во синтагми кои посочуваат објекти веќе спомнати во дадениот текст (нарација, дијалог и др.). Во таквата употреба членот претставува немаркирано средство на референција и останува во директна опозиција со показните заменки, кои во анафорска служба служат истовремено за истакнување на идентификуваниот карактер на објектот, сп. на пр. *Вчера ѝак ми се јави новиоѝ ѝријайѝел на Ана. Човекоѝ / Тој човек се ѝруди да одржува редовни конѝакѝи со сѝѝе нас или Јане ми ѝреѝорача една нова исѝорија на Балканоѝ. Книгаѝа не ми остѝави ѝосебен*

вїечайок. наспроти: *Таа книџа нависїина мора да ја ѓрочийааш*, и сл. Во таквите контексти доаѓа до израз неспособноста на членот-клитика да носи врз себе реторички акцент.

Вториот мошне фреквентен предуслов за употребата на членот е присутен кога посочуваме единствен денотат на дадениот поим кој влегува предвид во актуелна, широко сфатена ситуација. Сп. ги исказите како *Ойвори џо ѓрозорецої!*, *Зайвори ја враїаїа!*, *Ќе се најдеме ѓред кукаїа*, *Професорої ушїе не е дојден* – се мисли на оној единствениот кого го чекаме, *Ручекої ушїе не е џоїов*, *Возої доцни*, итн., сè до *Сонцеїо денеска слабо џрее* или *Месечинаїа речиси и не се џледа*, и сл. Во тие ситуации употребата на показната заменка или не влегува предвид или го маркира исказот со додатна експресија, најчесто израз на нетрпеливост: *Ойвори џо їој ѓрозорец, колку долџо да їе молам!*, *Ама їој ручек денеска никоџааш нема да биде сїремен!*, и сл. Како што произлегува од примерите, ни во овој тип употреба не се работи за *deixis*, реалното присуство на посочуваниот објект во говорната ситуација е можно, но не и задолжително.

Се поставува прашањето дали функцијата на елементите *-ов* и *-он* е поблиска до функцијата на елементот *-ої*, или до функцијата на акцентогените форми на показните заменки. Се служам со неутралниот термин „елемент“, за да одбегнам етикетирање на тие елементи пред да го оправдам во натамошниот текст изборот на предлаганите етикети.

Пред да поминам на анализа на примерите сакам уште да се потсетиме дека опозицијата: деиктичка *vs* недеиктичка употреба е асиметрична. Додека членот, како што рековме, ја исклучува *deixis in praesentia*, показните заменки можат да се употребуваат и за директно просторно посочување и за посочување во текстот (анафора) и за таканаречената *deixis in absentia*. Од друга страна, показните заменки, а исто така и *-ов* и *-он* не смеат да се појават во генерички употребената синтагма.

Поминувам кон анализата на примери на употребата на елементите *-ов*, *-он* во современиот македонски стандарден јазик, како во писмениот така и во колоквијалниот израз. Примерите им ги должам пред сè на трудовите на М. Миркуловска и на А. Панчевска, кои – и двете – воделе посебна обемна ексцерпција на показателите на референција во македонскиот текст. И двата труда се наоѓаат во печат (сп. подолу во списокот на користената литература).

-ОВ:

А. просторна блискост до говорителот, припадност:

Покажи му на ѓисаїелов шїоо имаме, овде си како дома... БПИ/329/М

Колку мрзливо їладне, ќе засїијам на масава... БПИ/122/М

Гранкиѝе на **овошкѝе** љи чувствѝвувааѝ ѝоследициѝе од љоле-
маѝа суша... БПИ/110/М

...онаа љолема река шѝо ѝече среде **уђорнинава** и денеска ја дели
на два дела... ДМ.П/12/М

Има нешѝо ѝрвљечно во ѝие чиновнички деца, како да се
расѝени во еден светѝ ѝоубав од **нашиов...** БК.Л/18/М

Но мене срцеѝо ми иђра ѝокму сеђа, се ѝроѝеђна Цѝми. Ќе ми
ѝобеђне **од љрадиве...** БПИ/109/М

Банкаѝа донирала 18 милиони евра за ѝроектѝи со кои се оѝфа-
ѝени 38 оѝшѝини **низ земђава.** Д/М

Сп. и од разговорниот јазик:

Нођава ме боли. П

Сѝанов ушѝе не ни е среден. П

Канцелариђава ми е малечка. П

Тука спаѓаат и примери со топонимите:

Скоѝјево не е ѝоа шѝо беше! (изговорено во Скопје) П

Вардаров ушѝе малку ќе се ѝрелие. (изговорено на брегот на
Вардар) П

Охридов мнођу љо сакам! (изговорено во Охрид) П

Оваа последна серија (со топонимите) нема паралела со -оѝ.
Постојат едноелементни топоними способни да го прифатат -оѝ,
како *Балканоѝ*, *Карѝаѝиѝе*, и др., најчесто планински, називи, но
-оѝ е тука функционално празен.

Б. временска блискост до говорителот, опфатеност со настанот,
со процесот:

...да се ѝремостѝи јазоѝ шѝо се ѝродлабочува со **војнава** БПИ/
125/М

Нема излез **од нашава криза...** БПИ/278/М

Само шѝо љледам **на ѝроблемов** од независни ѝозици. БПИ/106/
М

...ђрадоѝ Охрид, во кој **леѝово** беа оѝкоѝани арѝефакѝи за
неђовоѝо ѝримилениумско ѝосѝоење. БПИ/173/М

Колку е ѝивко **вечерва...** БПИ/177/М

Македонија [...] **во моменѝов** е исђравена ѝред... Д/М

Од разговорниот јазик:

Времево не ни се ѝођоди! П

Денов ми зайочна рано! П

Во сите наведени примери покрај идентификација во рамки на
просторот и/или времето се чувствува и извесна експресија, нагла-
сувањето на блискоста, интимен однос кон посочуваниот објект, нешто
што руската македонистка, Наталија Бороникова, во рефератот одржан

во 2005 г. на научната дискусија во Охрид многу среќно го определи како вклученоста на објектот во интимен простор на говорителот. Таквиот тип посочување не исклучува *deixis in absentia*, т.е. ситуации кога – да го цитирам Б. Конески (1982: 232) – „не се посочува објект во опсегот на нашите чула, што реално го покажуваме, ами претставата за тоа лице се побудува пред себе.“ Така Конески го коментира примерот *Штито го нема уштие човеков?* Слична е ситуацијата кога за наша држава употребуваме назив *земјава*, или кога за актуелната влада во нашава земја зборуваме како за *владава*. Евидентно елементот *-ов* е не само средство за идентификација, туку и средство за посебен тип експресија, и како такво функционално се разликува не само од акцентогените форми на показните заменки, туку и од експресивно неутралниот елемент *-ои*. Ова го потврдува и можноста *-ов* да се залепи за сопственото лично име, пред сè за хипокористик, како во еден пример од Панчевска: *Билево уштие го нема да се јави!*, и сл.

-ОН:

A. deixis in praesentia, релативна оддалеченост од говорителот:
Почнувам од примерите од Ј. Бошковски, цитирани од Б. Конески (1982: 229): „*Еве сега ќе го зајалам виделинчејто*. – *Појрај малку, додека ти измолзам овцине... одговори стiareцоји и се сврши кон којарој, од каде шито дојираше блеење и овциите нејриеливо йодаваа глави преку йлејоји*. Сп. и од Славко Јаневски (цитирам според мојата монографија од 1974 г., с. 129): *...го скиваш оној? – вели йаа. Оној со црвенана коса?*

Сп. и од разговорниот јазик:

Види го дејшено, цел ден йлаче! П

Во белана зграда живеам! П

Кукана на комшиине е многу убава. П

или со катафоричко дополнување:

Човекон шито сјои онде е мој йријател. П

Кучено шито лае е многу лошо. П

Дејшено шито йрча йо улицайта го йознавам! П

Примерите се малку. Колешките кои воде соодветна ексцерпција ме информираат дека употребата на елементот *-он* во современиот македонски стандард, не стилизиран како архаичен или народски, е вонредно ретка. Кај гореприведените отсуствува некоја посебна експресивна маркираност.

B. deixis in absentia, временска / емотивна / интелектуална оддалеченост

Тука примерите се уште поретки. Сп. од С. Јаневски: *А сјарион йес Адам, од бога ќе си го најде...*, или познатиот пример од „Лозје“

на Б. Конески: *Народон кај нас не ѝ знае тие работи*. – каде што се чувствува емотивно / интелектуално оддалечување од оние што „не ги знаат тие работи“.

По оваа кратка презентација на примери се враќам на прашањето за функцијата и статусот на елементите *-ов* и *-он* како во однос на *-ои*, така и во однос соодветно на *овој* и *оној*. Имам намера да ја бранам тезата дека се работи за демонстративни клитики (подвижни афикси?) кои од членот *--ои* се разликуваат по својата секогаш присутна просторна маркираност (било да се работи за реалниот или за некој тип виртуален простор) и по својата – често присутна – експресивна маркираност). Членот, т.е. елементот *-ои*, е по дефиниција лишен како од вистинската деиктичка функција, така и од секаква експресија. Познатиот полски лингвист, А. Богуславски, кажа еднаш дека пораката што ја носи членот гласи „тој на којшто мислам“, што значи дека имаме работа со еден прагматички маркер на референција кој на соговорникот / адресатот му помага во идентификација на посочуваниот објект. Од друга страна, од полните акцентогени форми на соодветните показни заменки *-ов* и *-он* се разликуваат по неспособноста да генерираат акцент, т.е. да претставуваат самостоен фокус на пренесуваната порака. Истовремено – за разлика од полните форми – тие често на именската синтагма што ја придружуваат ѝ даваат посебна експресивна нијанса, во случајот на *-ов* обично позитивна, во случајот на *-он* – негативна. Посебно *-ов* во последно време се шири како маркер на емпатија. Од сето ова јасно произлегува дека во разгледуваниот состав „показни средства“ најсиромашна е пораката што ја носи членот.

Се разбира, терминологијата, граматичката како и секаква друга, е во голем степен во функција на традицијата и на конвенцијата. Во таа смисла можеме и да го прифатиме терминот „троен член“. Меѓутоа, како што се трудев да докажам, ова е чисто површна формална определба која апстрахира од функција на соодветните елементи.

Прифаќањето на предложената слика и толкување на *-ов* и *-он* како постпозитивни демонстративни клитики не го намалува нивниот ранг како оригинална типолошка особина на македонскиот јазик. Таа особина не наоѓа паралела во другите стандардни јазици од нашиот културен круг. Поради спомнатиот момент на емпатија синтагмите со експресивното *-ов* се практично непреводливи.

* * *

Покрај македонскиот стандарден јазик и голем дел од македонските дијалекти „тројниот член“ се појавува и во бугарските родопски говори. Во последно време имав можност да се запознам со најновите

трудови на Е. Каневска-Николова посветени токму на таа појава. Родопскиот состав се темели врз старата тројка корени, *с-*, *ӣ-* и *н-*. Привлекува внимание дека како најфреквентна се појавува *н-* формата, додека другите две форми, посебно *ӣ-* формата, се многу поретки. Како што пишува Николова во својот апстракт „The analysis of the objective laws determining the choice of one of the three article forms, most frequently with *-n*, is based on the observations on the everyday colloquial speech and the folklore.“ (2005: 15). Висока фреквенција на *-он* се забележува и во некои македонски говори, на пр. во кичевскиот или во охридскиот. Двете форми привилегирани како кандидати до членската функција ги поврзува приznakот /– блискост/ до говорителот, како во буквална така и во метафоричка смисла. Би било интересно словенската ситуација да се спореди со ситуацијата во други јазици со член, односно да се види кој демонстратив од повеќето присутни во системот станал основа на членот и зошто.

Крајенки на изворӣе:

- БК.Л – **Конески Б.:** *Проза. Лозје., Дневник ѝо многу години*, Скопје: Култура, 1990
- БПИ – **Павловски Б.:** *Изгубени во рајската градина*, Скопје: АЕА Мисла, 2004
- ДМ.П – **Михајловски Д.:** *Пророкот од Дисканѝрија*, Скопје: Капри-корнус, 2001
- Д – *Дневник*

Цитирано сѝоред:

- /М – **М. Миркуловска/**
- П – **А. Панчевска**

Литература

1. **Боронникова, Н.:** *Емоционален деиксис во ситуацијата на општењето*, 32 научна конференција на 38 меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид 15-17 август 2005, Лингвистика, 105-118, Унив. „Св.Кирил и Методиј“, Скопје, 2006
2. **Каневска-Николова, Е.:** *Тройното членување во централните родопски говори (социолингвистичен аспект)*, Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. Михаил Виденов. Софија, 2005
3. **Каневска-Николова, Е.:** *Към въпроса за обусловеността на тройното членување во родопските говори*, Български език, 2005 / 2
4. **Конески, Б.:** *Грамматика на македонскиот литературен јазик*, Култура, Скопје, 1982
5. **Миркуловска, М.:** *Определеноста во македонскиот и извесни согледувања во бугарскиот јазик* (во печат во том материјали од проектот „Јазични паралели – мостови меѓу луѓето“, Осло)
6. **Панчевска, А.:** *Асиметрија во системот на показније заменки во македонскиот и полскиот јазик. Показније заменки во позиција (фреквенција и функција)* (во печат во том материјали од VII полско-македонски колоквиум во Познањ, Полска)
7. **Тополињска, З.:** *Грамматика на именската фраза во македонскиот литературен јазик*, МАНУ, Скопје 1974

Елена Пејроска

КОЛИЧЕСТВЕНИТЕ КАТЕГОРИИ ДИСТРИБУТИВНОСТ И КОЛЕКТИВНОСТ ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Тема на ова предавање се јазичните средства со чија помош во македонскиот јазик се маркирани семантичките количествени категории дистрибутивност и колективност. Со помош на семантичките категории колективност и дистрибутивност ќе бидат објаснети значењата на определените видови множина и определените колебања во однос на конгруенцијата во современиот македонски јазик.

1. Дистрибутивност (множественост и одделност)

1.1. Избројана множина, обична множина. Обичната и избројаната множина ја граматикализираат дистрибутивната множественост. Избројаната множина (1), која ја имаат само именките од машки род, како варијанта на обичната множина се повеќе се заменува со формите на обичната множина, пр. (2), (3), (4), (5), (7) и (8).

- (1) Водата е пониска во езерото за *цели два мейра*,... (БП, 215)
- (2) ... за испарувањето на *двајна мейри вода* во езерото (БП, 214)
- (3) Тие тврдат дека *двајна народи*... (Д)
- (4) ... за *околу два месеци* треба да се воспостави... (МД)
- (5) На масата во неговиот стан беа најдени... и *два романи*. (ГС, 190)
- (6) Само *два чекори* го делеа од работ ... (ЈБ, 136)
- (7) По *два дни* Марија број еден тагуваше... (СЈ, 83)

Може да се заклучи дека формите на избројаната множина се задолжителни само со еднословните именки од машки род со бројот *два*. Тоа се должи на должината на наставката за обична множина *-ови/-еви*. Во сите други случаи формите на избројана множина сè повеќе се заменуваат со формите на обична множина. Се работи за слободни

варијанти, како во (8) и (9), но тенденцијата е повеќе да се употребува формата за обична множина. Кога се употребува машко-личен број, формата за избројана множина никогаш не се употребува (11), туку се употребува само обичната множина (10).

- (8) *Четири војници* ја држеа Уранија Стојкова... (ТГ, 31)
- (9) *Четири војника* ја држеа Уранија Стојкова...
- (10) *Четворица војници* ја држеа Уранија Стојкова...
- (11) **Четворица војника* ја држеа Уранија Стојкова...

1.2. Маркирана дистрибутивност. Потребата да се нагласи дека се работи за дистрибутивна, а не за колективна множественост е присутна во македонскиот јазик. Затоа се среќаваат јазични средства за нагласување, т.е. маркирање на дистрибутивноста.

1.2.1. И – показателот на засилена асерција и формите *обајцаӣа*, *обаӣа*, *обеӣе* Единствено формите *обајцаӣа*, *обаӣа*, *обеӣе* сами по себе ја нагласуваат дистрибутивноста. Во комбинација со сите други броеви, вклучувајќи ги и машко-личните броеви (12) и (13).

- (12) *Обајцаӣа студентӣи* се интелегентни. = И двајцаӣа студентӣи се интелегентни.
- (13) *Обеӣе нозе / обаӣа прстӣа* ми се отечени. = И двеӣе нозе / и дваӣа прстӣа ми се отечени.

1.2.2. Дистрибутивните квантификатори *секој/секоја/секое* и *сиӣе*. *Сиӣе* и *секој/секоја/секое/секои* претставува дистрибутивен квантификатор во опозиција со *сио̄ӣ/целио̄ӣ*, кои се колективни квантификатори.

- (14) *Секој жив човек* што ќе го здогледав ме нервираше. (МЈ, 34)
- (15) Се ближи времето кога *сиӣе добри деца* легнуваат да спијат. (БК, 22)
- (16) *Скоро сиӣе селани* влегуваа во своите куќи со страв. (КМР, 139)

1.2.3. Предлогот *ӣо*. Како показател на дистрибутивноста се јавува и предлогот по кога во рамките на предикатот објектот е во единина (17) и (18).

- (17) *Сиӣе ќе земете ӣо еден срп̄.* (КМР, 41)
'секој ќе земе еден срп, а не сите вкупно еден срп'
- (18) ... во *секој плод* имаше *ӣо еден црв.* (ДС, 139)

2. Колективноста (множественост и целокупност)

2.1. Форми со –је, т.н. збирномножински форми. Формите на –је кај именките од машки и од среден род веќе не можат да се сметаат за множински форми. Како доказ за тоа е употребата на овие форми со единска конгруенција (19), (20), (21), (22), (23), (25), (26), (27). Единствено именките од женски род, кои и најретко се употребуваат, имаат множинска конгруенција (24).

- (19) Гранките од буките мрдаат и лисјеѝо се ѝревејува, се ѝреѝерува. (ПА, 243)
- (20) Под нашите стапалки шуѝѝеше суво лисје. (КМР, 121)
- (21) А класјеѝо високо и налеано: и да си исправен простум... (ПАпс, 70)
- (22) ...се откажуваше од своеѝо бело ѝерје и од просирните рогови... (ТГ, 102)
- (23) Пука така кумбето, ѝрска жарје и целоѝо се ѝоѝкрева, ѝодриѝнува од куршумите. (ПА, 57)
- (24) Погледите на двајцата им беа потонати еден во друг со чувство на нуркање во ѝоѝли лековиѝи водје. (МЈ, 13)
- (25) Дрвјеѝо беше влажно; Дрвјеѝо се исушило.
- (26) Трњеѝо многу боцка; Трњеѝо расѝе насекаде.
- (27) Лисјеѝо е веќе ѝожолѝено; Лисјеѝо ѝаза.

Количествениот квантификатор сиѝе ја исклучува комбинацијата со именки во еднина и ја нагласува дистрибутивноста, а квантификаторот сиоѝ ја исклучува комбинацијата со именки во множина. Примерите (28), (29), (30), (31), (32), (33), (34), (35), (37), (38), (39), (40), (41), (42), (43) и (44) покажуваат дека формите со –је се едински за именките од машки и од среден род, а множински за именките од женски род (36) и (45).

- (28) *Сиѝе лисје се веќе ѝожолѝени.
- (29) *Ги врзавме сиѝе сноѝје.
- (30) *Сиѝе класје беа веќе одамна вжолѝени.
- (31) *Се исушија сиѝе ѝрње.
- (32) *Сиѝе ридје се ѝокриени со снег.
- (33) *Се исушија сиѝе корење.
- (34) *Сиѝе дрвје во зората изгореа.
- (35) *Сиѝе крилје им беа ѝоѝкасиѝрени.
- (36) Ги изоде сиѝе ѝланиње.
- (37) Сеѝо лисје е веќе ѝожолѝено.
- (38) Го врзавме сеѝо сноѝје.

- (39) *Сејџо класје беше веќе одамна вжолџено.*
 (40) *Се исуши сејџо џрње.*
 (41) *Сејџо ридје е џокриено со снег.*
 (42) *Се исуши сејџо корење.*
 (43) *Сејџо дрвје во гората изгоре.*
 (44) *Сејџо крилје им е извалкано.*
 (45) *Сејџо џланиње е џокриено со снег.*

2.2. Формите со –ја, т.н. збирномножински форми. Формите на –ја, без исклучок се употребуваат со множинска конгруенција и го имаат загубено колективното значење. Доказ за тоа е нивната употреба со број (46), и со други нумерички квантификатори (47), (48), па и со дистрибутивниот квантификатор *сиџе* (49), (50), (51), (52), (53) и (54).

- (46) Колку трчаше по него човекот повеќе забрзуваше, а двата краја од мантијата му се влечеа по асфалтот и наликуваа на *две оѓромни џџџџџи крилја*. (ДК, 225)
 (47) Лисната основа на *џоѓодем број лисја*, како од јаболкницата, праската, кајсијата и др., личи на зглоб. (Б6, 53)
 (48) ...на есен ветерот ги откинувал гранките од дрвјата, *недоброј лисја* и магли ја навлажнувале земјата, ... (П)
 (49) ...изгледаа како да израснуваат во едно високо дрво, највисоко од *сиџе дрвја* во долината. (ЖЧ, 32)
 (50) Денот беше на излегување и *сиџе дрвја* се губеа... (ПАпс, 133)
 (51) *Сиџе лисја* се веќе *џожолџени*.
 (52) *Сиџе крилја* им беа *џоџкриени*.
 (53) *Сиџе класја* беа веќе одамна *вжолџени*.
 (54) *Сиџе дрвја* во гората *изгореа*.
 (55) Ги извадив *сиџе џрња*.

Состојбата во македонскиот јазик покажува дека за формите на -ја треба да се зборува дека се варијанта на обичната множина кај определен број именки (56), (57), (58), (59), (60), (61), (62), (63) и (64).

- (56) ...си истресуваат роса од белите *крилја* и потоа... (ТГ, 31)
 (57) ...си истресуваат роса од белите *крила* и потоа...
 (58) *Лисјаџа* си го мешаа лицето и опачината и мислиш секој миг ќе се скинат и голи ќе останат *дрвјаџа*. (ПАпс, 117)
 (59) *Лисџовиџе* си го мешаа лицето и опачината и мислиш секој миг ќе се скинат и голи ќе останат *дрваџа*.
 (60) Брестот се одвои од своите *корења* ... (СЈ, 25)
 (61) Брестот се одвои од своите *корени*...
 (62) ...да дојде и да ги види древните *корења* на Скопје. (МД)

- (63) Кога станува збор за подлабокото запознавање и откривање на сопствените *корени*, никогаш вишокот историја не е од повеќе. (П)
- (64) Размавтајте ги *крилјаџиџа* на фантазијата, нурнете се во предањјата со флорален поттекст: (Ф-99)

2.3. Формите на –ишта, т.н. збирномножински форми. Неколките т.н. збирномножински форми на *–иштиџа* покажуваат дека се однесуваат како и соодветните форми за обична множина. Нивната употреба со нумерички квантификатор и со дистрибутивен квантификатор го потврдува тоа (65).

- (65) *Неколку/сиџе ридиштиџа* се покриени со снег.

2.4. Збирните именки во состав со множинската форма на називот на нивните елементи, конгруенцијата и колективноста (*џруџа деца*). Во македонскиот јазик постои можност за двојно усогласување (конгруенција). За тоа придонесува не сосем јасната форма на синтагмата, т.е. не се знае што е центар на синтагмата, дали збирната именка или формата за обична множина. Но, дали значењето ќе биде колективно или дистрибутивно, т.е. дали ќе има единска или множинска конгруенција е сепак површински маркирано.

2.4.1. Сочувување на колективноста. Со единската конгруенција се покажува колективното значење на синтагмата. Површински показател за единска конгруенција и за колективност е, пред сè, маркираноста по определеност на збирната именка во рамките на синтагмата (66), (67), (68) и (70).

- (66) Та кога *дојде џаа џоџолема џруџа џосџи*, додека жена му отиде во кујната да се погрижи за останатото, ... (МЈ, 68)
- (67) До ова откритие *дојде ињиернационалнџа џруџа сџручњаџи* врз основа на опсежното истражување спроведено во 16 земји... (НМ)
- (68) *Толџаџа селани се замаа, закука, вресна, џисна*, го *џросврдли* небото со писккок. (ТГ, 31)
- (69) Но, *џрваџа џруџа дуќанџи* не *осџанувала* нема пред ваквите аргументи на своите соседи. Напротив, таа активно и достоино им реплицирала. (Д)
- (70) Но, наместо тоа, *џо* здогледав *џаџоџо* дивџи *џајки* како *леџа* кон полето и почнав да се радувам како дете. (КМР, 11)

2.4.2. Дистрибутивизација на колективноста. Со множинската конгруенција се покажува дека колективното значење на збирната именка е дистрибутивизирано, а со тоа и целата синтагма има дистри-

бутивно значење. Основен услов за да има можинска конгруенција е отсуството на маркираност по определеност на збирната именка (71), (72), (73), (74) и (75).

- (71) *Груѝа орални хирурзи* од Стоматолошкиот факултет при Калифорнискиот универзитет во Лос Анџелес неодамна објавија дека... (НМ)
- (72) *Една груѝа војници се сѝурија* кон оддалечените девојки и почнаа да ги соблекуваат. (ТГ, 34)
- (73) Сценариото *ке* го ѝишувааѝ *груѝа ѝомлади луѝе*. (АД)
- (74) Секоја вечер, тука *се собирааѝ груѝа селани* и ... (МФ, 224)
- (75) Вистината ја ѝобараа *груѝа акционери заинѝересирани* за заштита на имотот на ова претпријатие, ... (МД)

Наведенӣе ѓримери:

1. Книжевнӣ текст̄ови:

- БК Конески, Блаже: *Лозје и ѓесни во ѓроза*. Скопје: Мисла, 1981.
- БП Павловски, Божин: *Подвижни гробови*. Скопје-Мелбурн: Матица македонска, 1998.
- ГС Смилевски, Гоце: *Четвртата ѓочка* (Антологија на скопски раскази – Ден во Скопје). Скопје: Темплум, 1998.
- ДС Солев, Димитар: *Мртва ѓрка*. Скопје: Култура, 1998.
- ЖЧ Чинго, Живко: *Приказни од Пасквел*. Скопје: Мисла, 1988.
- ЈБ Бошковски, Јован: *Човек на ѓокривој*. (Антологија на скопски раскази – Ден во Скопје). Скопје: Темплум, 1998.
- КМР Мисиркова-Руменова, Ката: *Милосија*. Скопје: Македонска книга, 1988.
- МЈ Јовановски, Мето: *Крстојатӣ кон сѓокојатӣ*. Скопје: Култура, 1987.
- МФ Фотев, Методија: *Големите скиѓачи*. Скопје: Мисла, 1980.
- ПА Андреевски, Петре: *Пиреј*. Скопје: Зумпрес, 1995.
- ПАпс Андреевски, Петре: *Последните̄ селани*. Скопје: Зумпрес, 1997.
- СЈ Јаневски, Славко: *Две Мариѓ*. Скопје: Детска радост, 1992.
- ТГ Георгиевски, Ташко: *Зимски ветар*. Скопје: Детска радост, 1995.

2. Печатӣ (весници, сѓисанија):

- АД Антена Дневник
- Д Денес
- МД Македонија денес
- НМ Нова Македонија
- П Пулс
- Ф Форум

3. Друѓӣ извори:

- Б7 Биологија за VI одделение: Просветно дело: Скопје, 1997
- Б6 Биологија за VII одделение: Просветно дело: Скопје, 1997

Катерина Велјановска

ЕКСПРЕСИВНАТА ЛЕКСИКА ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Проблемот на експресивноста (емоционалноста, афективноста) во јазикот е предмет на многу проучувања во словенската наука и може да се забележи дека постои солидна теориска основа за најважните прашања во врска со експресивноста. До денес не е предложен единствен теориско-методолошки пристап затоа што досегашните проучувања не биле определени само со феноменот на експресивноста туку и со другите јазични појави. До појавата експресивност се доаѓало преку проучувањата на скоро сите јазични нивоа: фонетско-фонолошко, интонациско, морфолошко, образувачко, семантичко, текстуално, како и со различни пристапи кон јазичните појави: општолингвистички, функционално-стилски, прагматички, комуникативни и др. Со проучувањата од поново време се фрла светлина и на разновидната слика на јазичната експресивност. Лексичката експресивност претставува само еден нејзин сегмент. Според некои автори 10% од лексиката е експресивна. Науката за јазикот даде значаен придонес во проучувањето на експресивноста и на теориски план и на планот на применет пристап кон експресивните единици во одделни словенски јазици, така што денес овие резултати можат да се применат во лексикографијата, при преведувањето, при изучувањето на другите јазици и др.

Во денешното предавање ќе се задржам на дел од гледањата на некои лингвисти кои се занимаваат со оваа проблематика.

Во врска со употребата на различните термини за оваа појава во јазикот, како што се експресивноста, афективноста и емоционалноста, полскиот лингвист Грепл (1967) емоционалноста и афективноста ги смета за синоними, со тоа што предност му дава на првиот. Терминот експресивност го зема како поширок поим, и под него ја подразбира секоја намера на зборувачот да даде важност во говорниот акт и тоа на посебен начин за да привлече нечие внимание. Со други зборови, експресивноста е манифестација на личноста на зборувачот во јазичната структура на неговиот говор.

Според Т. Бојаџиев (2002) со емоционалните зборови се изразуваат различни внатрешни (субјективни) и надворешни (објективни) позитивни или негативни оценки. Експресивноста пак е семантичка категорија. Има пошироко значење од емоционалноста. Експресивна е онаа лексика чии семантичко-стилски признаци го засилуваат кажаното во речта и ја прават повеќе впечатлива и емоционална. Оваа лексика има различни типови зборови: архаизми, жаргонизми, дијалектизми, турцизми и др.

И Д. Кристал прави разлика (1985) во терминологијата. Така, експресивното значење на еден израз ја означува и неговата емоционална содржина и идентитетот кој го има врз основа на личноста или на индивидуалната креативност на зборуваачот. Обично е во контраст со дескриптивното и *оппозитивно* значење. Како други термини кои се совпаѓаат со експресивноста, ги наведува афективноста, конотацијата и емотивноста.

Експресивите функционираат и како експоненти на експресивниот говорен чин, така што овој аспект на нивната употреба може да се разгледува и од гледна точка на емотивната односно експресивната функција на јазикот која Р. Јакобсон (1966) ја изделил меѓу шесте различни функции на јазикот (референцијална, поетска, фатичка, метајазична, конотативна и емотивна). Сите тие се условени од најважните елементи на говорниот акт, а тоа се: предмет, испраќач, порака, примач, контекст и код. Емотивната или експресивната функција, според Јакобсон, е насочена кон испраќачот и го изразува ставот на зборуваачот кон она што го соопштува. Тоа е функција со која се постигнува впечаток за некоја емоција, независно дали е вистинска или симулирана, а може да биде реализирана на фонетско, граматичко и лексичко ниво.

В. Кузњецова (1989) експресивната лексика ја определува како функционално-стилски маркиран слој, спротивставен на неутралниот лексички слој. Специфичноста на експресивната лексика се изразува преку нејзината експресивна функција и во сложеноста на нејзиното значење. Употребата на експресивната лексика е условена од повеќе фактори:

- формата на јазикот (покарактеристична е за усниот отколку за писмениот јазик),
- сферата на општење (карактеристична за неофицијалниот говор),
- карактерот на говорот (карактеристична е за емотивниот, а не за неутралниот говор),
- социјалните карактеристики на зборуваачот (возраст, степен на образование, на култура, на воспитување и сл.).

Улогата на експресивноста во регулирањето на системските појави во јазикот Ј. Апресјан (1995) ја покажува и на примерот на полисемија, која се заснова врз метафората, пренесувајќи имиња според сличноста и која се воспоставува врз основа на асоцијација на конотација, на пр. кога именката *маѓаре* развива ново значење 'тврдоглав човек, глупав'.

Разликата меѓу експресивните лексеми и нивните неекспресивни еквиваленти со исто денотативно значење се заснова на разликите меѓу емотивните и емоционалните оценки. Емоционалната оценка е во согласност со рационалното, додека емотивната не е во согласност со рационалното, туку се надоврзува на него. Емотивната оценка не се однесува на означеното, туку на мотивациската основа на исказот и има стимулирачка улога за емоционално доживување. На пр. лицето именувано како *змија* со значење 'опасен, подмолен, лош човек', не може да предизвика емоционален однос на одобрување. Емотивната оценка се надоврзува врз рационалното и се остварува со асоцијација на сликовитата претстава на одредениот назив. За одредување на стилските функции на експресивната лексика неопходно е да се препознаат типовите стилски ситуации во комуникацијата. Овде ќе ги споменам оние типови ситуации кои ги изделува Телија (1986):

- неутрална стилска ситуација или говорен стандард – се остварува кога социјалниот однос на соговорникот не влијае на типот на говорот (од официјален до секојдневен, разговорен);
- неформална стилска ситуација се остварува кога социјалните односи на зборуваачот го одредуваат поимот за статусна улога;
- фамилијарен говор – се остварува во услови кога односот на учесникот на комуникативната ситуација се одредува како однос на 'блиско познавање', а односот според статусните улоги, како рамноправна припадност;
- грубо-фамилијарна ситуација – се остварува кога блиското познавање дава основа за 'фамилијарни' односи, а односот според статусот дава основа за омаловажување на личноста, на нејзиното достоинство;
- книжно општење – се остварува кога учесниците се определуваат како 'образовани луѓе', а нивната статусна позиција како припадност кон образованиот слој на општеството;
- официјален говор – се остварува кога односот помеѓу учесниците е статусно строго определен;
- професионален говор – се остварува кога статусните улоги се определени со професијата, а статусната позиција одговара на хиерархијата меѓу партнерите на работа.

Во македонската наука за јазикот за експресивноста на повеќе нивоа пишува Л. Минова-Гуркова (2003). Таа се задржува на:

1. Експресивноста во рамките на гласовниот систем. Истакнува дека експресивноста на изразот се постигнува и со употреба на некои фонеме или фонемски комбинации. При тоа, наведува и неколку примери од македонската проза и поезија добиени со асонанција и алитерација, со параномазија, со продолжување на гласовите и со ономотопеи.
2. Експресивноста во морфологијата преку поретките множински форми (врагови: врази), како и оние што не се предвидени од нормата (зори, мракови). Како особено експресивни во рамките на уметничко-литературниот стил се сметаат формите за збирна множина на -је, потоа примери кога не се употребува членската морфема таму каде што тоа го бара контекстот; потоа примери со непреодни глаголи употребени со директен објект и др.
3. Експресивноста и стилската обележаност во синтаксата. Авторката истакнува дека треба да се прави разлика меѓу експресивноста на реченицата како исказ составен од одделни зборови – и конструкцијата на таа реченица. Понатаму, наведува различни средства кои придонесуваат за експресивноста во синтаксата.

Посебно се задржува на експресивната лексика. И таа забележува дека овој вид лексика е карактеристична за разговорниот и за уметничко-литературниот стил. Според неа, семантички, експресивните зборови се делат на следните видови:

1. еуфемизми (табу-зборови) – мелиоративи, т.е. такви зборови со кои се ублажува често непријатното директно кажување, на пример место *украде* – *земе на заем*.
2. дисфемизми – зборови со кои се нагласува некој недостаток: *Тој е змија*.
3. деминутиви – зборови кои се изведуваат со извесен број суфикси, а можат да бидат неекспресивни (ушно тапанче); со експресивна функција во зависност од контекстот (*маченце, новко, тирчка*) и употреба во иронична смисла (*маже, војничке, државичка*).
4. хипокористици – деминутиви од роднински и од лични имиња: *мајчичка, сесџриче, Ленче, Саше*.
5. пејоративи и аугментативи – изразуваат негативен однос на говорното лице и се зголемува негативната карактеристика со карикирање (*џлачко, ѓлујчо, ушле*).
6. вулгаризми – овој термин се употребува во две значења: за зборови или форми што отстапуваат од правилниот изговор

- (*леворвер*); вулгарен збор, израз, т.е. збор / израз со кој се изразува потценување, презир, негативен став кон лица, предмети, појави.
7. партикули – покрај т.н. граматички, наведува и партикули што служат како експресивни средства, како изразувачи на ставот на говорното лице, какви што се модалните зборови: *Тој можеби ќе дојде*.
 8. извици и ономатопејски зборови – дел од извиците се непосредни изразувачи на емоции, а од ономатопејските извици може да се изведуваат глаголи: *трас > ѝрасне*.

За подетална анализа на експресивната лексика во македонскиот јазик (во некоја друга пригода) може да послужи материјалот што го нудат двата толковни речници: *Толковниоѝ речник на македонскиоѝ јазик* (досега два објавени тома, 2003, 2005) во издание на Институтот за македонски јазик *Крстиѝ П. Мисирков* и *Речникоѝ на македонскиоѝ јазик* (2006) од Зозе Мурговски. Врз основа на прегледот на значењата во овој богат материјал, се наоѓаат единици со следните одредници: Во ТРМЈ – архаично, аугментативно, грубо, деминутивно, жаргонско, иронично, модално, нестандартно, пејоративно, преносно, разговорно, хипокористично, шеговито, како и единици чии слични содржини се назначени во дополнителните делови на дефинициите. Во вториот речник, со мали разлики во однос на претходниот речник, за зборовите чијашто употреба на кој било начин е ограничена, се јавуваат со ознаки и кратенки на англиски јазик: *arch* – архаично, *augm.* – аугментативно, *dim.* – деминутивно, *dial.* – дијалектно, *euphem.* – еуфемистично, *fig.* – фигуративно, *inf.* – неформално, *iron.* – иронично, *old-fach.* – старомодно, *rej.* – погрдно, *sl.* – сленг, *taboo* – вулгарно, непристојно.

Експресивната лексика покажува свои особености и на синтаксичко-семантички и на морфолошки план. Синтаксичко-семантичките и морфолошките показатели на посебностите на експресивните единици се јавуваат како последица на потиснување на денотативните и граматичките компоненти од нивното лексичко значење. Тоа се: вообичаеното поврзување со другите јазични единици во различни синтагматски и синтаксички функции, вообичаени одредби, дополнувања, карактеристични форми, како што се вокативот и императивот и др.

Единиците на експресивната лексика покажуваат различни типови номинации. Именувањето може да се реализира како:

1. семантичка деривација, со пренесувањето на имињата со една содржина на друга. Тоа се постигнува со помош на аналогија преку одредени фигури: метонимија, метафора, споредба. Обично зборовите од една тематска група имаат едно значење, а со развивањето на ново значење преминуваат во друга тематска

група. Овде спаѓаат секундарните именувања кои се однесуваат на човекот и на неговите особини, добри или лоши: мечка 'несмасен човек', мачор 'лукав, препреден', коњ 'силен, издржлив', овца 'глуп, наивен', кокошка 'глупа, вообичаено за припаднички на женскиот пол', крава 'мрзелива, незаинтересирана жена'; алапача/алапачка 'жена што многу зборува'; но и бабатало 'многу, постојано зборува', ѓавол 'итар, лош', батак 'расипан човек', ангел 'добар', душа 'добар, благороден', срце 'добар'. За грд човек може да се сретнат примерите: квазимодо, акреп и др.

2. За разлика од споменатите примери, постојат лексички единици кои се одликуваат со формални показатели. Тоа се одредени типови со афиксална деривација. Ваквата деривација се реализира по пат на суфиксација и префиксација, и преку образување сложени зборови. Овде ќе наведем неколку примери. Како мошне продуктивен суфикс се јавува суфиксот -џија од турско потекло: *абериџија, аминиџија, ѓаѓаџија, есаиџија, лакомиџија*. Тука се и суфиксите за деминутивни, аугментативни, пејоративни и хипокористични образувања: *бајче, аждеришиџе, мешко/мешле/мешло, алиџанче*, како и за изведување на одредени глаголи со различни суфикси, а поголем дел од нив се мотивирани главно од ономато-пејски зборови: *ака, акне, бекне, блее, блескоџи, брмчи, ѓрмоли, ѓукне, дрдори, лелека, кркне, мавне, шизи* и др. Сите примери се карактеристични за разговорниот функционален стил. Посебен предмет на интерес претставуваат сложенките, од гледна точка на формалната структура, кои не се типичен начин на образување нови зборови во македонскиот јазик, туку во јазикот сè повеќе се шират, и тоа најчесто преку уметничката литература поради нивната експресивност (*свејлоџад, срноскок* и др.).

На крај, ќе наведем и илустрација од уметничко-литературниот стил, а за тоа ќе ми послужи извадокот од романот *Тунел* (2003) од македонскиот писател Петре М. Андреевски, со описот за пијан човек. Во него авторот употребува именки, придавки, глаголи и фразеолошки изрази: *Вака на шиџо може да се сеџи мажџи ми? Само на џоа шиџо џо слуша како многулика навреда: мрџов џиџан, ја сџеџнал џлаваџа, џаџа, морџус, узреан, врзан наврнџи, камен е, дрво е, дуџка, мумиџа, смок е, дамла е, џон е, доџеран е, фаџен е, џод џас е, џаџсан е, наџоџен, налискаџан, наџврџкаџан, џеменџиџан, џрџнаџи, џуџнаџи, шарнаџи, свеџинаџи, навезен, заделен, насеменџи, наџален, намачкаџан, џричесџен, сџаџсан, клен, сом, насмеан, начукаџан, сџаџисан, наџрескаџан, луле, соџнаџи е, мокаџ е, не џо држаџи нозеџе, свеџосан, локнаџи, кефлеисан, лаџнаџи, џеџлосан, џо фаџил крџиџи, усџа има, јазик нема и уџиџе не знам шиџо и не знам како.*

Во современиот македонски јазик експресивноста се реализира главно со именските, глаголските и придавските лексеми. Претставувањето на нивните значења укажува на одредени елементи на јазичната слика на човекот и на начинот на концептуализација на неговото дејствување во светот што го опкружува. Глаголите укажуваат дека дејствување то на човекот се остварува со силата на волјата која кај носителот на македонскиот јазик се раководи врз принципот на објективната оценка за 'добро/лошо', додека експресивно-емотивниот ефект се заснова врз социјалните, културните и психички карактеристики, кои на планот на употребата се реализираат како емотивна обоеност на јазикот/говорот, а на планот на културата на однесување се оценуваат како понизок фамилијарен вид за однесување, карактеристичен на менталитетот на зборувачот.

Литература

1. Апресян, Ю. Д.: *Лексическая семантика, синонимические средства языка*, Москва, 1995.
2. Бояджиев, Т.: *Българска лексикология*, София, 2002.
3. **Grepl, M.**: *Emocionalné motivované aktualiyace v syntaktické struktuře úroveňdi*, Brno, 1967.
4. **Jakobson, R.**: *Lingvistika i poetika*, Beograd, 1966.
5. **Конески, К.**: *Зборообразувањето во современиој македонски јазик*, Скопје, 1995.
6. **Kristal, D.**: *Enciklopediski rečnik moderne lingvistike*, Beograd, 1985.
7. Кузнецова, Э. В.: *Лексикология русского языка*, Москва, 1989.
8. **Минова-Ѓуркова, Ј.**: *Стилистика на современиој македонски јазик*, Скопје, 2003.
9. Телия, В. Н.: *Русская фразеология – семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты*, Москва, 1986.

Убавка Гајдова

МАКЕДОНСКИТЕ ГОВОРИ ВО ЕГЕЈСКА МАКЕДОНИЈА

Пред да почнам со темата предвидена за денес, би сакала накратко да се задржам на територијалната распространетост на македонскиот јазик и општата дијалектна диференцијација; потоа ќе се осврнам на досегашните истражувања на говорите во Егејска Македонија и ќе зафатам неколку прашања од областа на глаголскиот систем кои се јавуваат како специфични во диференцијацијата на македонскиот јазик во однос на другите словенски јазици, а истовремено и јасно ја покажуваат меѓусебната диференцијација на македонските говори во егејскиот дел.

Територија и општина дијалектна диференцијација на македонскиот јазик

Македонскиот јазик го зафаќа централниот дел од Балканскиот Полуостров (види *карта 1*). На запад граничи со Албанија. Јазичната граница речиси се поклопува со државната граница меѓу Македонија и Албанија. На албанската страна остануваат триесетина македонски села западно од Дебар и во областа Голо Брдо како и неколку села на западниот брег од Охридското и од Преспанското Езеро. Македонскиот јазик се зборува и во три села источно и југоисточно од Корча. На север, спрема Косово и Србија, македонската јазична граница се поклопува со државната граница меѓу Македонија и Србија. На исток, македонскиот јазик граничи со бугарскиот. Природна граница претставува планинскиот венец Деспат – Рила. Во северниот дел, границата се поклопува со државната граница.

На југ, јазичната граница на македонскиот јазик навлегува значително подлабоко од денешната граница помеѓу Р. Македонија и Р. Грција. Границата се движи по линијата Грамос – Бер – Солун, областа Богданско, излегувајќи на реката Места североисточно од градот Драма (сп. Видоески 1998: 9). Според основната дијалектна диференцијација на

македонскиот јазик, на македонската јазична територија се оцртуваат три групи говори: (*карџа 1*)

- Западно наречје, чии говори лежат во основата на современиот македонски јазик.
- Југоисточното наречје, кое зафаќа поголема територија и ги опфаќа како источните така и јужните македонски говори.
- Помала диференцијална група во рамките на македонската дијалектна територија претставуваат северните говори.

Тема на денешното предавање се македонските говори во Егејска Македонија, значи станува збор за јужните македонски говори кои се дел од југоисточното македонско наречје. Освен македонските говори што се наоѓаат на територијата на Р. Грција, во рамките на македонските говори од Егејска Македонија влегуваат и македонските говори во Корча, Р. Албанија; гевгелискиот и дојранскиот говор во Р. Македонија и неврокопскиот говор во Р. Бугарија. Јасно е дека границите на дијалектната територија на еден јазик не секогаш и најчесто не се поклопуваат со државните граници на земјата во која тој се зборува. Во таков случај и самата внатрешна дијалектна диференцијација на еден јазик не се определува непосредно од државната граница.

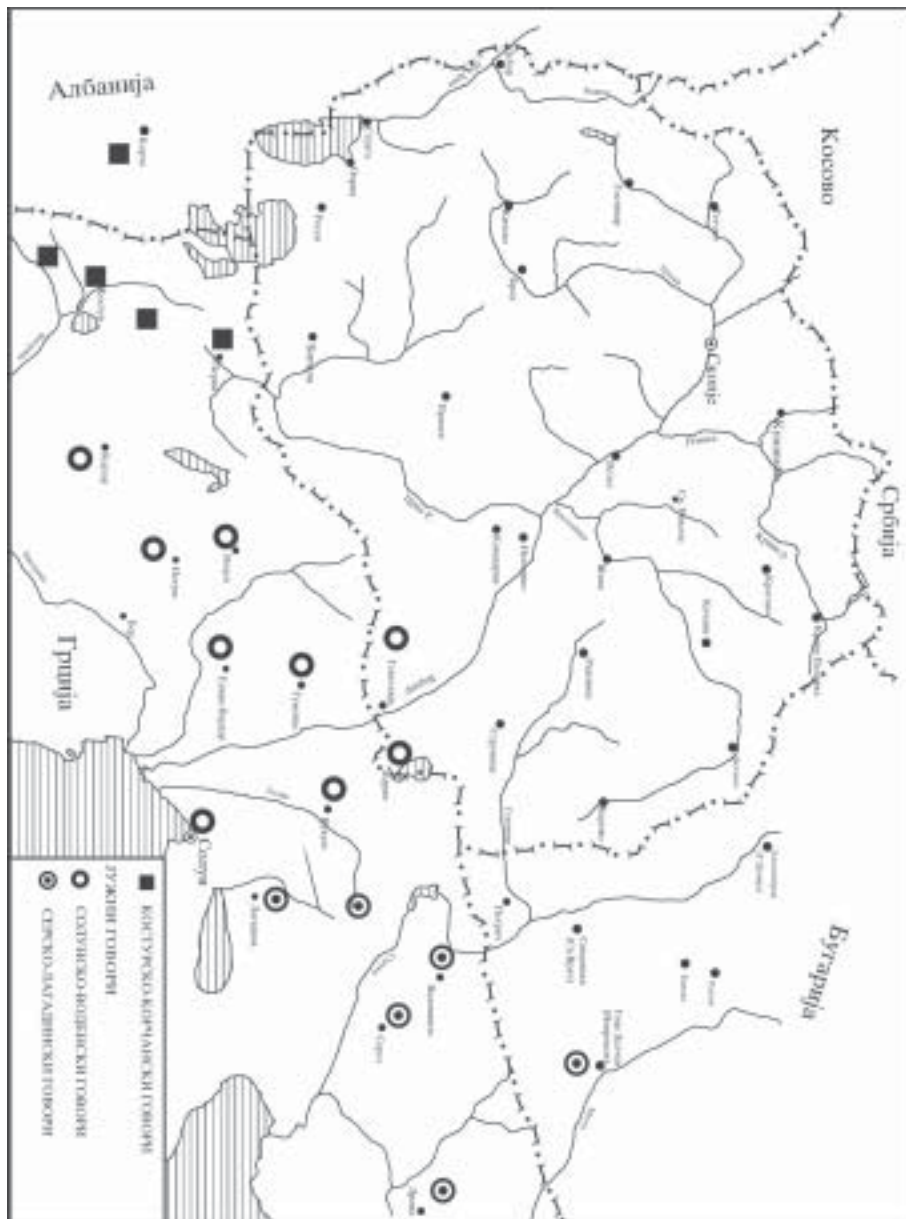
Имено, зборувајќи за македонските говори во Егејска Македонија мислиме главно на две групи говори, како што може да видите на *карџа 2*, на запад: костурско-корчанските говори и на исток: јужните говори кои ги опфаќаат солунско-воденските и серско-лагадинските говори. Тоа значи дека јасно се исцртува границата помеѓу југозападот и југоистокот на оваа територија, а во рамките на југоистокот по своите специфичности се одделуваат централните егејски говори од источните.

Испражувања на македонскиџе говори во Егејска Македонија

Како говори што се наоѓаат на периферијата на словенската јазична територија, македонските егејски говори уште одамна го привлечеле вниманието на повеќемина странски лингвисти и слависти. Имено, јазичните периферии покрај новите јазични појави кои овде се јавуваат како резултат на влијанието на соседните туѓи, несродни јазици, чуваат и голем број архаизми кои ја надополнуваат сликата за историскиот развој на јазикот, што е особено важно во ситуации кога нема или има малку документиран јазичен материјал. Како резултат на работата на неколкумина странски слависти од почетокот на 20 век, денес располагаме со значаен и богат илустративен материјал и негова стручна интерпретација од повеќе места од територијата на егејските македонски говори. Почнувајќи од запад ќе ја истакнеме работата на Мазон во врска со корчанските (Мазон 1936), костурските и леринските

Карта 1. Основна дијалектна диференцијација на македонскиот јазик

Карта 2. Македонските говори во Егејска Македонија

говори (Мазон 1923). Неколку текстови од Костурско се јавуваат и меѓу трудовите на Мјечислав Малецки (Малецки 1934а). Малецки е заслужен и за запишувањето на говорот на две македонски села во Лагадинско, Сухо и Висока. Текстовите се објавени во Краков 1934 г. (Малецки 1934б). Говорот на овие две села е изразито архаичен, но за жал повеќе го нема. Монографската обработка на говорите на селата Сухо и Висока, врз материјалите оставени од Малецки ја има изработено Збигњев Голомб. Описот на овие два говора е објавен во Македонски јазик (1961/62; 1963/64). Особено голема збирка на дијалектни текстови пред сè од солунско-лагадинската област е збирката текстови запишани од Стеван Верковиќ, а објавени 1932 г. од Лавров и Поливка (Лавров, Поливка 1932). Меѓу поновите истражувања на македонските говори во Егејска Македонија, ќе ја спомнеме и работата на Роланд Шмигер, кој монографски го опишува нестрамскиот говор (Шмигер 1998) кој спаѓа во групата на костурските говори. Се разбира, со ова не се исцрпува списокот на странските слависти и лингвисти кои се занимаваат со проблематика врзана со територијата на македонските егејски говори, но во случајов се задржавме на оние што дале придонес во монографската обработка на одделните говори.

Меѓу постарите текстови, кои претставуваат важно сведоштво за македонскиот јазик и неговите дијалекти спаѓаат и преводите на четири евангелија, кои се пишувани со грчко писмо, а се настанати во втората половина на 19 век. Тоа се *Евангелието од Бобошчица*, Корчанско (Мазон 1936); *Кониковскојто евангелие*, Ениџевардарско (Иванов Ј. 1931); *Кулакискојто евангелие*, Солунско (Мазон, Вајан 1938) и *Трлискојто евангелие*, Неврокопско (Милетич 1920). Преводите на овие евангелија јасно го носат белегот на јазикот на своите преведувачи и претставуваат значајни извори на информации за соодветни дијалекти што ги репрезентираат, како и за историските процеси на одделни јазични појави. Ќе нагласам дека целокупниот текст на *Кониковскојто евангелие* неодамна е пронајден во една библиотека во Александрија од група научници од Финска. Досега ни беше познат само мал извадок од текстот на ова евангелие. Сè уште се работи на дешифрирање на текстот од *Кониковскојто евангелие* напишано со грчки букви на ениџевардарски говор.

Меѓу истражувачите и запишувачите на текстови од македонските говори од Егејска Македонија се јавуваат и повеќе бугарски автори, како Благој Шклифов, кој пишува за костурскиот (Шклифов 1973) и долнопреспанскиот говор (Шклифов 1979). Податоци за костурскиот говор во една поголема статија ни дава и А. Кузов (Кузов 1921). Ќе го спомнам и Васил Думев, кој пишува за воденскиот говор (Думев 1943), потоа Јордан Иванов за гевгелискиот говор (Иванов 1932) и други.

По стандардизацијата на македонскиот јазик во 1945 г. и развојот на македонската наука за јазикот, вклучувајќи го и развојот на дијалектологијата на македонскиот јазик, почнува и систематско истражување на македонските говори општо, но и посебно на македонските говори во Егејска Македонија. Носител и организатор на современите истражувања на македонските дијалекти е Божидар Видоески. Под негово раководство започнала работата на повеќе проекти од областа на дијалектологијата. Најважен за македонската дијалектологија е проектот *Македонски дијалектѝен аѝлас*, што се работи во Институтот за македонски јазик. Од предвидените 392 пункта преку кои треба да се претстави македонската дијалектна територија и нејзината внатрешна диференцијација преку 100 ѝ припаѓаат на територијата на македонските егејски говори. Проектот *Македонскиѝе дијалектѝи во Еѝејска Македонија*, кој се работеше во МАНУ, беше еден од приоритетните проекти со оглед на политичката ситуација во која се најде македонскиот народ и неговиот јазик во рамките на Р. Грција. Имено, познато е во историјата дека во неколку наврати Македонците се прогонувани од нивните огништа во егејскиот дел на Македонија. Во делови од југоисточните краишта на Егејска Македонија македонското население е насилно иселено речиси во целост. Многумина од прогонетите Егејци своите нови домови ги изградија во Р. Македонија. Благодарение на нив е успеано да се сочуваат од целосно изумирање некои од македонските говори, каков што е случајот со кукушкиот говор чиј монографски опис и богата збирка од текстови ги состави Коста Пеев (Пеев 1988/89). Истиот автор го има обработено и дојранскиот говор (Пеев 1976). Во поново време Коста Пеев работи врз *Речникоѝ на македонскиѝе ѝовори од јуѝоистѝочниоѝ еѝејски дел*, од кој се објавени три тома од А – Н (Пеев 1999; 2002; 2004). Монографски се обработени: *Кајларскиоѝ ѝовор* од Васил Дрвошанов (Дрвошанов 1993), *Еницевардарскиоѝ ѝовор* од Максим Каранфиловски (ракопис), *Меѝленскиоѝ ѝовор*, Стојка Бојковска (ракопис); Нина Димитрова-Шмигер го има обработено *Говороѝ во с. Сничене – Косѝурско* (ракопис), Веселинка Лаброска, *Говороѝ на с. Кула – Серско* (Лаброска 2003); Светлана Давкова–Ѓоргиева, *Говороѝ на с. Чифлицик – Демирхисарско* (Давкова–Ѓоргиева 2004). Поголемиот дел од овие монографски описи се објавени. Најголем број монографски описи на одделни говори и говорни групи има обработено Божидар Видоески и тој дава комплетни описи на серско-лагадинските, солунско-воденските и костурско-корчанските говори. Впрочем, неговите трудови може да се прочитаат во тротомното издание *Дијалектѝиѝе на македонскиоѝи јазик* (Видоески 1998; 1999; 2000), а тука може да се најдат и дополнителни библиографски податоци. Како дополнение на *Дијалектѝиѝе*

на македонскиот јазик служи збирката *Текстови од дијалектите на македонскиот јазик* (Видоески 2000), каде што преку 325 текстови е презентираан говорот од 188 населени места од македонската јазична територија.

Како резултат на работата на проектот *Македонските дијалекти во Егејска Македонија*, објавена е *Синтакса* во два дела која е работена токму врз материјали од говорите за кои станува збор. Автор на *Синтаксата* е акад. Зузана Тополињска (Тополињска 1995; 1997).

Како што може да се види од кажаното, македонските говори во Егејска Македонија се доста истражени, а уште поцелосно се документирани. Имено, освен она што веќе го посочив, располагаме, Институтот за македонски јазик и Истражувачкиот центар за ареална лингвистика во МАНУ, и со необјавени збирки текстови од оваа територија. Сето ова овозможува да се вршат истражувања на комплексни теми на целата територија на македонските егејски говори.

Од глаголскиот систем на македонските егејски говори

Сега ќе се осврнеме на неколку карактеристични прашања во врска со глаголскиот систем во македонскиот јазик. Појавите на кои ќе укажеме имаат свое огниште токму во рамките на македонските егејски говори, а се резултат на силната интерференција помеѓу македонскиот јазик и соседните несловенски балкански јазици. Дел од овие појави продреле длабоко на македонската јазична територија и станале диференцијални карактеристики на македонскиот јазик во однос на другите словенски јазици, а дел се задржале во одредени области од територијата на македонските егејски говори и станале диференцијални особини на одделните говори во рамките на македонскиот дијасистем.

Познато е дека егзистирајќи слободно повеќе векови во рамките на балканскиот јазичен контекст глаголскиот систем на македонскиот јазик претрпел повеќе промени во однос на наследениот т.н. старословенски и воопшто во однос на прасловенскиот јазичен систем. Од овие причини се јавуваат големиот број разлики во граматичкиот систем, во конкретниов случај во глаголскиот систем меѓу македонскиот и другите источни и западни словенски јазици, кои се развивале во поинаква и најчесто во покомпактна словенска јазична средина. Како централен балкански јазик нормално е токму во македонскиот јазик да се вкрстат влијанијата од сите соседни балкански јазици, па така, најчесто се вели дека македонскиот јазик е најбалканизиран меѓу балканските несловенски и словенски јазици. Меѓусебните влијанија пак помеѓу јазиците се најизразени во граничните дијалектни области, па оттука, од балканистички аспект, како посебно значајни се изделуваат

македонските говори во Егејска Македонија и тоа во најголем број случаи говорите што ја зафаќаат југозападната македонска јазична територија, која претставува центар за најголемиот број иновации што се јавиле во македонскиот јазик и посебно во западното македонско наречје, кое пак од своја страна се наоѓа во основата на македонскиот стандарден јазик; ова истовремено значи и дека проучувањата на македонските дијалекти во егејскиот дел можат да разрешат и голем број прашања што се врзани со состојбите во македонскиот стандарден јазик. Во последно време проучувањето на македонската дијалектологија е повеќе свртено кон проучувањата на морфосинтаксата на македонските говори и во определувањето на степенот на граматикализираност на одделни морфосинтаксички балканизми во македонските дијалекти. Тоа досега беше и главна преокупација во мојата работа на полето на македонската дијалектологија, па со оглед на тоа, ќе се осврнеме на некои прашања од морфосинтаксата на глаголот во македонските говори во Егејска Македонија. Ќе опфатиме неколку прашања што се однесуваат на граматичките категории на глаголот: вид, начин и време.

Перфективен презент:

Македонскиот стандарден јазик се издвојува од останатите словенски јазици со оглед на несамостојната употреба на перфективните глаголи во презентот. Оваа појава се врзува со развојот на *ќе* + презент конструкциите во македонскиот јазик, кои ги преземаат функциите на стариот перфективен презент. Во врска со ова може да се укаже на губењето на старото значење на категоријата вид во македонскиот јазик. Имено, *ќе*-конструкциите се оформуваат подеднакво и од перфективни и од имперфективни глаголи. Во рамките на македонските говори од Егејска Македонија, перфективниот презент отсутува од територијата на југозападните говори (костурско-корчанските), односно од територијата со најсилна интерференција на македонскиот со соседните балкански јазици, кои не поседуваат граматикализирани средства за изразување на категоријата вид. Презентот од перфективни глаголи не се забележува ниту во поголемиот дел од централните јужни говори, долновардарските; неговата употреба е забележителна на исток од Солунско. Со оваа особина југоистокот, кој е исто така подложен на силно влијание на грчкиот и ароманскиот јазик, се диференцира од југозападот покажувајќи една поархаична состојба. Со чувањето на употребата на перфективниот презент источните егејски говори се придружуваат на останатите источни македонски говори. Перфективниот презент се употребува со неговите познати значења: означување на итеративни и омнитемпорални настани, историски презент, па и во функција на футур, сп.

серско-лагадински

1. *Н'ос, шѣу зѣв'ад'ахми за ѣикм'ес, зѣ кл'авими у каз'анийѣу, зѣ ф'арл'ами и ѣ'ей'ал н'еѣра и зѣ сф'арими, зѣ зв'аждами с'еѣн'а уѣ в'оѣн'у на зим'аѣа ...* (Малецки 1934б, 4); (омнитемпоралност)
2. *...з'ева ср'уѣи ѣар'и, ѣак уѣ'ива на нузи ки'енудухију у Сул'ун. Па сѣ ф'аѣа да иѣр'ајаѣи кум'ар'* (Малецки 1934б, 9) (историски презент)

солунско-воденски: дојрански, кукушки

3. *И ѣ'о: в'ечарѣа дојде, ка сѣ сѣ'емне, сѣ к'аче на ѣ'о: до'арвуѣо и ѣ'ука с'еде* (Пеев 1979, 167) (историски презент)
4. *Ако ма уѣ'ейаѣи м'ене и ѣ'ей ѣа уѣ'ейаѣи Гѣрѣѣе* (Пеев 1988, 221) (идност)

Сум + л-форма

Една од најтипичните карактеристики на крајниот југозапад од македонската дијалектна територија е губењето на л-формата, односно губење на сите конструкции во чиј состав влегува оваа форма. Губењето на л-формата на крајниот југозапад повторно е иницирано од силното влијание на соседните несловенски балкански јазици кои поттикнале развој на нови конструкции кои функционално ја презеле улогата на наследените конструкции од типот сум + л-форма.

Функцијата на стариот перфект/плусквамперфект од типот сум/бев + л-форма ја презеле конструкциите оформени од глаголот има/имав + -н/-ѣ- придавка односно конструкциите од типот: *имам одено; има дојдено; имаше чѣѣано; имав најѣѣано* итн. Ваквите конструкции одовде се шират речиси низ целата македонска јазична територија, но со различна фреквенција на употреба, со ограничен број форми и со извесни разлики во функционалната оптовареност. Имено, во македонскиот стандарден јазик и во поголемиот дел од македонските говори има-конструкциите се основни носители на значењето – резултативност, со оглед на фактот што сум-перфектот (сум + л-форма) се специјализира како минато неопределено време во опозиција со имперфектот и аористот, кои го претставуваат минатото определено време во македонскиот јазик. Развојот на сум-перфектот во македонскиот стандарден јазик се движи во насока на развој на категоријата *сѣѣѣус*, односно за искажување на непосредно недоживевани минати настани, т.н. прекажани настани со специфична модална маркираност во соодветни контексти и конситуации со значење на дубитатив или адмиратив, сп.

5. *Си биле двајца браќа, едниоѣи женейѣ, а друѣиоѣи неженейѣ; рабо-ѣаѣа им била ѣрѣовѣи; си имале дуќан ѣолн со сѣока* (Конески, 479) (прекажување)
6. *Ние сме ѣрчале ѣо неѣо, како не!* (Конески, 478) (адмиратив)

Со оглед на фактот што во југозападниот дел од македонската јазична територија отсуствува л-формата, отсуствува и категоријата статус, што е случај и со грчкиот јазик. Нешто поинаква е ситуацијата во ароманскиот и во албанскиот јазик. Во костурско-корчанската група говори како претерит, значи со значење на општо минато време се јавуваат простите минати времиња аорист и имперфект (соодветна е и ситуацијата во грчкиот јазик). Во извесни контексти може да се констатира опозицијата аорист/имперфект // *има*-перфект во смисла на определено // неопределено минато време. Тоа значи дека на југозапад ослабува резултативниот карактер на *има*-конструкциите, што е нивна специјализираност на останатиот дел од македонската јазична територија, вклучувајќи ги и останатите говори од егејскиот дел: солунско-воденската и серско-лагадинската група говори.

костурско-корчански говори

7. *Кој н'е зн'ае 'оџи ѝр'ј'аби со с'јолајв'ајне да с'јоменв'име добрин'ј'аџиџе ѝ'иам шчо 'има с'јор'ено во сел'оџо н'аше* (Тополињска, 206) (*има*-перфект)
8. *Б'ја ена мајка, им'јаше ено д'јаџиџе* (Тополињска 215); *Ено-вр'еме беше еден ц'ар и ж'ена му н'е му р'одваше* (Тополињска 215) (аорист; имперфект)

Во централниот дел на егејските говори, солунско-воденската група говори, *има*-конструкциите се релативно поретки. Овде е позачестена употребата на *сум*-перфектот, како минато неопределено време. Тоа е главното време со кое се започнуваат и се раскажуваат народните приказни. Во општи рамки земено, опозицијата определено // неопределено е концентрирана во аористот и имперфектот // *сум*-перфектот и *има*-конструкциите, сп.

солунско-воденски говори

9. *К'оџа а доц'ел нив'ес'јаџиџа, младоџо момче с'јаџиџе нејни бр'аџиџа ис'јаадн'але и џу ѝр'ичик'але ама мајка му ошк'е к'а а вид'ел му каж'ал на деџеџо* (Угриновски, 24) (прекажување, *сум*-перфект)
10. *С'ја'рувр'емски ѝр'ајкаџници с'ја, ама и:м н'оџо забр'авно* (Пеев 1988, 234) (резултативност; *има*-перфект)
11. *Еј, бр'аџиџе, бр'аџиџе не с'јамо мајка, ѝ'уку и к'учиџиџо џу суред'ив и џу клад'ех врс мајка да не му биди с'јуд'ено* (Угриновски, 5) (минато определено време: аорист)

Во источните егејски говори, значи, започнувајќи од јужните области во Солунско, па Лагадинско и Серско се забележува малку поинаква ситуација. Овде не е загубена употребата на *сум*-перфектот,

како на југозапад, но е ограничена од страна на аористот и поретко имперфектот. Тоа значи дека во раскажувањето, најочигледно во народните приказни, многу често се меша употребата општо речено, на минатите определени и неопределени времиња, односно употребата на аористот и имперфектот, од една, и сум-перфектот, од друга страна, сп.

серско-лагадински говори

12. *Жен'аџа му осџан'а вдов'ица, н'еколку време с'ама живув'ала, оџ две-џри џод'ина време џ'осле умр'а* (Верковиќ, 17) (мешање на определени и неопределени минати времиња)

Оваа ситуација е непосреден резултат на многу блиските врски со грчкиот, како и со ароманскиот јазик на оваа територија, каде што аористот и имперфектот ја вршат функцијата на претерит. Развојот на сум-перфектот како минато неопределено време е нецелосен, а се забележува и неговата употреба за искажување на непосредно ненабљудувано дејство туку ex post регистрирано од раскажувачот (сп. Голомб 1961/62: 161-165), би рекле во насока на развој на категоријата статус.

Општо речено во поглед на системот на минатите времиња и во поглед на развојот на категоријата статус, централните егејски говори стојат најблиску до ситуацијата во современиот стандарден македонски јазик; југозападот претрпел најзначајни промени и покажува најмногу отстапки, додека југоистокот се наоѓа на границата помеѓу овие две групи говори.

Модални конструиции – кондиционал, субјунктив

Сега ќе поминеме на неколку прашања врзани со појавата, образувањето и функционалната оптовареност на *ќе*-конструкциите во македонскиот јазик и посебно во неговите јужни дијалекти. Губењето на конструкциите во чиј состав влегува *л*-формата во одделни говори од југозападната македонска јазична територија е врзано и со развојот на нови типови модални конструкции, како што е случај со *ќе*-конструкциите. Македонскиот потенцијал од типот *би одел*, по потекло стар кондиционал воопшто го нема во југозападните македонски говори. Истражувањата на централните егејски говори покажуваат дека *би*-потенцијалот како форма им е познат на говорителите (забележан е во материјалите од Мегленско и Воденско), и на крајниот југоисток во одделни говори од Серско-драмската област. Сепак, во запишаните текстови од овие говори, а како што напомним тие претставуваат завиден број, *би*-потенцијалот не се среќава. На целата оваа територија функционира новиот балкански тип на кондиционал оформен врз база на глаголот *хџteti, иако со извесни варијации во формата, како што ќе

проследиме понатаму. Во врска со тоа дали *ке*-конструкциите *ке* ги третираме како футур или како кондиционал, прашање што сè уште се третира различно од различни лингвисти, *ке* кажам дека се определивме за кондиционалот бидејќи категоријата начин во однос на категоријата време е надредена категорија. Накратко само *ке* посочам дека сите факти укажуваат на тоа дека не треба да се прави реска граница помеѓу балканскиот футур и кондиционал оформен врз база на глаголот *velle*. Имено, *ке*-конструкциите, според функцијата што ја вршат го покажуваат изоморфизмот меѓу футурот и кондиционалот на балканската јазична територија, вклучувајќи го и македонскиот јазик (Тополинска 1997: 85).

Во врска со формите на кондиционалот/футурот, на територијата на македонските егејски говори повторно јасно се зацртуваат областите каде што е најсилна интерференцијата меѓу македонскиот и соседните несловенски јазици, а во случај на кондиционалот пред сè меѓу македонскиот и грчкиот јазик.

Така, на крајниот југозапад партикулата *ке* се јавува во обликот *жа/за* што е добиено со контракција на постарата форма *шѝе да* (одам) > *шѝа* > *жда* > *жа* > *за*. Имено за изговорот *за* на модалната партикула, во литературата се наведува фонетската блискост помеѓу грчката партикула *θα* и македонското *за*. Соодветната партикула во грчкиот јазик *θα* е добиена со контракција меѓу *θε* (петрифицирана форма од *θέλω* / сака) и субјунктивната партикула *να*, што во случај на македонскиот јазик одговара токму на постарата форма *ке* (*шѝе*) *да*... Амалгамирана партикула во формата *за* се регистрира и на исток во лагадинските говори. Во централните егејски говори партикулата на кондиционалот / футурот гласи *ке*, односно, *ки* со оглед на силно изразената редукција на неакцентираниите вокали особено карактеристична за овие говори. Интересно е да се забележи дека во приказните запишани од Верковиќ, како конструкција на кондиционалот за сегашност, односно за футурот, се среќава и конструкцијата од типот: *ке да + ѓрезениѝ*, како и нејзини постари варијанти во кои глаголот *хѝтетѝ сè уште се среќава во менлива форма, значи не како партикула, сп.

ќем, ќеш ... да + ѓрезениѝ

14. *Дурде не видам ѓреѝ меника да ѝадни некој, не кем да верувам* (Верковиќ, 38)

ќе да + ѓрезениѝ

15. *Бр'аше, оѝ ѝв'ојѝа кл'евеѝа и мизавирлаќ, шо ки ч'иниш на м'еника, не ми е сѝр'ах на м'ени. Госѝод, шѝо ми ѝи дад'е, ѝ'ак он ке да ми ч'ува оѝ ѝвојѝа клеветѝа* (Верковиќ, 16)

Ваквите примери несомнено укажуваат на една поархаична ситуација карактеристична и за други дијалекти од македонската јазична територија, како што се поречките во западното наречје. Значи, изземајќи го централниот дел од егејските говори, каде што ситуацијата со кондиционалот се претставува на начин како и во стандардниот македонски јазик, на запад и на исток се среќаваме со конструкции на кондиционалот во кои е присутно амалгамирано или неамалгамирано *да*, односно адвербалната партикула показател на субјунктивот во македонскиот јазик. Ова е балканска особина и се среќава не само во посочените македонски дијалекти и во грчкиот јазик туку и во останатите балкански јазици, албанскиот и ароманскиот. Во врска со кондиционалот на територијата на македонските егејски говори, најголемо внимание привлекува појавата на т.н. од Голомб (1961/62: 169) *futurum II* категоричен, кој се изразува единствено преку конструкцијата *да + ѝрезенѝ*, значи со осамостоена, независна употреба на субјунктивот. Овој тип на футур Голомб го регистрира во говорите на с. Сухо и Висока – Лагадинско, но неговата употреба може да се констатира и во останатите егејски говори, особено оние каде што, како и во Лагадинско, се јавува амалгамирана партикула на кондиционалот, значи во Корчанско и Костурско, сп.

16. *Ми бир'еш ѓајл'е, к'ак м'а курѝал'иса ѝши м'ен'а и ј'ас да ѝ'а курѝал'исам ѝ'еб'а* (Малецки 1934б, 32); *Ахѝариноѝ, каѝу си блаѓудари оѝ деѝеѝу, му вели: „синку, јазе сам да ѝши оѝнесам дур ѝамука“* (Верковиќ, 34) (Серско-лагадинско)
17. *Око ме зема мјѓне син царуѝому нев'аѝѝа, со ена ѝеѝча ѓѓѝ да му насиѝа весјо аскер* (Мазон 1936, 232) (Костурско-корчанско)

Во историската лингвистика позната е употребата на конјунктивот и оптаивот за означување на идни, предвидени настани, значи во функција на футур. Соодветна употреба на субјунктивот може да се регистрира и во современиот грчки разговорен и дијалектен јазик, сп.

18. *Σα δέν τοῦ φκειάς, γῶ τί νά εἰμί* 'Кога не го правиш тоа, што да сум ти јас!' (грчки дијалектен материјал од Велвендос) (Тумб 1974)

Значи повторно се работи за типично балканска појава, која во ограничен степен може да се констатира и во современиот македонски јазик, сп.:

19. *Сеѓа, да идам, да ѓи ѝлаѝам смеѝкиѝе* (стандарден јазик)

Во врска со значењето на овој тип футур, односно неговата диференцијација во однос на *ке/жа*, за футурот, Голомб подвлекува дека

да-футурот содржи дополнителна модална нијанса – решена желба на зборувачот да го изврши искажаното дејство, па оттука и најчестата употреба на да-футурот во 1 л. едн. Треба да се нагласи и тоа дека слична разлика се забележува и помеѓу *ке-* и *ке да-*футурот забележани во збирката на Верковиќ. Имено, *ке да-*футурот се истакнува со поголема увереност на говорителот во извршувањето на посоченото идно дејство, (сп. пр. 14). Ваквата диференцијација во значењата на забележаните типови на футур во македонските егејски говори секако потекнува од фактот што во македонските егејски говори е сосема јасно изразена независната употреба на субјунктивот за искажување на императив/оптатив. Слични примери се регистрираат и во стандардниот македонски јазик. сп.

македонски говори во Егејска Македонија

20. *С'ага да е џаќ'аф џ'ар'а да ми даде д'ес'аић хил'ади ѓр'ошуве, џа да си 'уда* (Верковиќ, 253) (оптатив)

стандарден јазик

21. *Да му кажеш веднаш да дојде!* (императив)

Императивот и оптативот јасно искажуваат субјективна модалност, односно ја искажуваат волјата или желбата на говорителот, за разлика од типичните *ке-*конструкции кои се развиваат како основни показатели на епистемичната модалност во македонскиот јазик и се најмалку модално маркирани.

Во контекст на функционалната карактеристика на конструкциите од типот *ке да + ѓрезенѝ*, сакам да укажам на уште еден податок. Во стандардниот македонски јазик, како и на одредена територија од западните македонски говори, се забележува употреба на посочената конструкција за да се искаже претпоставка, несигурност на говорителот во однос на искажаниот настан. При тоа отсуствува идната темпорална ориентација, карактеристична за *ке-*конструкциите, сп.

22. *Ќе да има 50 ѓодини 'Мислам/претпоставувам дека има ... / Не сум сигурен...'*.

Значи, ситуацијата е напдно спротивна во однос на онаа забележана во источните македонски егејски говори.

Во овој контекст треба да се обрне внимание на фактот дека во грчкиот јазик соодветната конструкција – партикула $\theta\alpha$ + презент од имперфективни глаголи се употребува со истото значење забележано во македонскиот јазик – претпоставка, темпорално лоцирана во сегашноста, сп.

23. Απλωσε το χέρι του στο μέτωπό μου: θά 'χεις πυρετό, μου κάνει. 'Ја стави раката на моето чело: 'Ќе (да) имаш температура, ми се чини' (Хесе, 1980)

Јасно е дека повторно станува збор за една балканска појава, значи треба да се направи увид и во состојбата во ароманскиот и албанскиот јазик, а во врска со ова прашање би било полезно уште еднаш внимателно да се проучат македонските дијалекти во Егејска Македонија, особено оние што содржат амалгамирана партикула од типот *жа/за*.

Литература

1. **Бојковска С.:** *Меѓленскиот говор*, (ракопис).
2. **Видоески Б.:** *Дијалектните на македонскиот јазик*, т.1, т.2; т.3; Скопје 1998; 1999; 2000.
3. **Видоески Б.:** *Текстови од дијалектните на македонскиот јазик*, Скопје 2000.
4. **Гајдова У.:** *Темпоралната карактеристика на финишните глаголски конструкции во југоисточните македонски говори*, Скопје 2002.
5. **Голомб З.:** *Говорите на две македонски села во Солунско, Сухо и Висока*, Македонски јазик (1961/62; 1963/64).
6. **Давкова-Ѓоргиева С.** *Говорите на с. Чифлицик – Демирхисарско*, Скопје 2004.
7. **Димитрова-Шмигер Н.:** *Говорите на с. Сничене* (ракопис).
8. **Дрвошанов В.:** *Кајларскиот говор*, Скопје 1993.
9. **Думев В.:** *Воденскиот говор*, Македонски преглед XIII, кн.3, с. 8-41, София 1943.
10. **Иванов Д.:** *Гевгелискиот говор*, Македонски научен институт, София 1932.
11. **Иванов Ѓ.:** *Български старини из Македонија*, София 1931.
12. **Каранфиловски М.:** *Еницевардарскиот говор* (ракопис).

13. **Конески Б.:** *Грамаїика на македонскиої лиїераїиурен јазик*, Скопје 1967.
14. **Кузов А.:** *Костурският ѓовор*, Известия ССФ 4, стр. 86–125.
15. **Лаброска В.:** *Говорої на с. Кула – Серско*, Скопје 2003.
16. **Милетич Ј.:** *Два бїлѓарски ракописи с ѓрїцко писмо: II. Търлиско еванѓелие оїї 1861 ѓод.*, Бїлгарски старини, кн. VI, с. 71-176, София 1920.
17. **Мирчевъ К.:** *Неврокопският ѓоворъ*, Годишник на Софийския Университетъ, Историско-филологически факултетъ, XXXII, бр. 1, София 1936.
18. **Пеев К.:** *Дојранскиої ѓовор*, Македонистика 2, с. 3–190, Скопје 1979.
19. **Пеев К.:** *Кукушкиої ѓовор*, кн. 2, Скопје 1988.
20. **Пеев К.:** *Речник на македонскиїе ѓовори од јуѓоисїочниої еѓејски дел*, т.1; т.2; т.3, Скопје 1999; 2002; 2004.
21. **Тополињска З.:** *Македонскиїе ѓовори во Еѓејска Македонија – Синїакса*, т.1; т.2, Скопје 1995; 1997.
22. **Угриновски Д.:** *Народни їриказни од Еѓејска Македонија, око-лија Еницевардар* (ракопис).
23. **Шклифов Б.:** *Костурският ѓовор*, София 1973.
24. **Шклифов Б.:** *Долнопреспанският ѓовор*, София 1979.
25. **Шмигер Р.:** *Несїрамски ѓовор*, München 1998.
26. **Hesse R.:** *Syntax of the modern Greek verbal system*, Copenhagen 1980.
27. **Lavrov P.A. / Polıvka J.:** *Lidové povıdky jihomakedonské z rukopisů St. Verkovičových*, Praha 1932.
28. **Małeckı M.:** *Tekst gwarowy z Kosturskiego*, Lud Słowiański, III, 2, Kraków 1934 (=Mał 1934a).
29. **Małeckı M.:** *Dwie gwary macedońskie. Sucho i Wysoka w Sołunském I: Teksty*, Kraków 1934 (=Mał 1934b).
30. **Mazon A.:** *Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale*, Paris 1923.
31. **Mazon A.:** *Documents, contes et chansons slaves de l' Albanie du Sud*, Paris 1936.
32. **Thumb A.:** *Handbuch der neurgriechischen Volkssprache*, Berlin 1974.

Лилјана Макаријоска

ИСТОРИЈАТА НА МЕДИЦИНАТА ВО СВЕТИНАТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА ПИСМЕНОСТ

Здравјето е Божји дар! (1Tim4,14)

*Здравјето и силата на телото ѝ скапи се
од сејо злато – и крејко шело – од неизмерно
богајство, нема богајство поголемо од здрав-
јето на телото, нију радост поголема – од
радоста на срцето (MudrSir30,15-16)*

Грижата за опстанокот и здравјето го следат човекот од неговото постоење. Податоци за болестите на кои биле подложени одделни делови од човечкото тело наоѓаме во средновековните текстови.

Предмет на нашиот интерес е именувањето на делови од човечкото тело и на болестите, врз основа на материјалот од средновековните текстови¹.

Анатомската лексика е дел од основниот лексички фонд на средновековните текстови и нејзиното проучување придонесува да се проследи номинацијата на деловите од човечкото тело, семантичкото варирање и деривацискиот развој на називите низ вековите.

Во библиските извори се укажува не само на библиското толкување за потеклото на човекот туку и на организацијата на организмот.

¹ Опфатени се текстови различни според содржината, пишувани во периодот од XII до XVI век, а ексцерпирани главно за проектот *Речник на македонскиот црковнословенски шексџови* на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје, дополнителни извори: зборници, лекарственици и др. За документирање на одделни поими се посочуваат и лексеми од старословенските (канонски) ракописи потврдени меѓу другото во речниците на старословенскиот јазик. За споредбени испитувања ги користиме и сознанијата од трудовите на Катиќ (1960, 1981, 1987, 1989) кој се занимава со медицината на Србите во средниот век врз основа на списите од XII-XVI век пр. Хиландарскиот медицински кодекс бр. 517 и др. од средината на XVI век, српска редакција, како значаен извор за терминологијата на средновековната медицина.

Сп. 1С12,18-19, 21-23 *Но Бог ѓи наредил орѓаниѓе, секој од нив во ѓелото ѓака, како Му било уѓодно. Ако сѓѓе ѓѓе би биле само еден орѓан, ѓоѓаш каде е ѓелото?... И не може окоѓо да ѓ рече на ракаѓа: „Не си ми ѓоѓребна“ ниѓу, ѓак, ѓлаваѓа на нозете: „Не сѓе ми ѓоѓребни“. Наѓроѓив, оние орѓани од ѓелото, кои ни изѓледааѓ ѓослаби, се мноѓу ѓоѓребни; и на оние членови на ѓелото, за кои смеѓаме дека се ѓонеуѓледни, им оддаваме ѓовеќе чесѓѓ: 1С12,25-26 за да нема расѓравиш во ѓелото, а орѓаниѓе ѓодеднакво да се ѓрижаѓѓ едни за друѓи. А коѓа сѓрада еден орѓан, ѓоѓаш сѓрадааѓ сѓѓе орѓани.*

Според христијанската антрополошка теза, човекот има душа и тело, односно има двојна природа – небесна и земна. Умот е разумната и раководна сила на бестелесната душа и на сетилата и се именува со оумз 'ум, разум, замисла, мудросѓ'. Овој назив е во основата на образувањата безоумѓе, безоумство 'неразумносѓ'; безоумз, безоумьнз 'неразумен', безоумьникз 'безумник' и во сложенките: вражђе(нь)-пооумьнз 'ѓакосен', здрооумьнз 'неразумен', скждооумз, скжд(ьн)ооумьнз 'слабоумен'. Се употребуваат и изразите: вззати на оумз 'земе ѓредвид, си сѓомне', раздѓлѓти оумз 'се колеба', сьмѓренз оумз 'смирносѓ' и др.

Презентирањето на анатомската лексика, што се однесува на телото, го реализираме во рамки на основната поделба на деловите од човечкото тело и тоа: **делови од главата, делови од вратот, делови од трупот, делови од екстремитетите и општи делови од телото.**

Во рамки на **деловите од главата** се изделуваат: **черей** (чело, ѓѓеме, коса, ѓѓил, мозок), **лице** (образ, нос, ноздра, усѓа, усна, вилица, заб, венци, јазик, брада), **око** (зеница, веѓа, клейка), **уво**.

Главата е највисоко поставена во однос на другите делови на телото и не е случајно што се означува како глава и како врзхз. Таа е место на умот и сетилата. Кај лексемата глава се издиференцирале и значењата: 'суѓѓѓина, ѓлавно ѓрашање' и 'ѓлава (на книга), дел од словоѓо, ѓоѓлавје'. Со второво значење се одликува и дериватот главизна.

Ќе ги споменеме дериватите безглавьнз 'безѓлав, ереѓѓик, ѓриѓад-ник на секѓа, ѓѓо се одрекол од својоѓ ѓаѓѓријарх, ѓлава', мьногоглавьнз 'мноѓуѓлав', изразите глава жгзлоу 'аѓолен камен', покзивати главами 'кима со ѓлаваѓа', пробити главз 'дуѓне (со камен) ѓлава некому', бити главз 'се бие ѓо ѓлава, ѓаѓува, се кае'.

Чело е соодветен назив за челото (со веѓите), важен признак на човековиот карактер, што може да изрази предизвикување или решителност, упорност.

Од деловите на черепот потврдени се називите темл 'ѓѓеме' и турцизмот тепелоуќз со истото значење, тзѓлие, тзѓльцз, тзѓлз 'ѓѓил', додека овоуѓѓе и грцизмот кротафз, кротофз се јавуваат со значење 'слеѓоочница'.

Покрај основниот назив власъ 'коса', се употребува кзкз за 'долга коса' и пленица, пленица за 'илејенка (од коса)'. Во зависност од тоа дали човекот има или нема коса, се диференцираат називите власатъ, косматъ 'влакнесѝ, со коса' и плъшивъ 'келав'.

Документиран е и називот мозгъ 'мозок'.

Лицето е носител на сетилните органи и на индивидуалните карактеристики. Се пројавува како белег на возраста и на здравствената состојба на човекот. Изразот на лицето укажува и на душевната состојба или на трајните соматски и психички црти. Ја забележавме употребата на лице 'лице' во бројни синтагми и изрази чисто/бъло лице, бити (са) по лицу 'се бие по лице, ѝагува, се кае'; и како прва компонента во повеќе сложеници: лицемѣрие, лицемѣрство 'лицемерсѝво'; лицемѣрити 'лицемери'; лицемѣръ, лицемѣрнъ 'лицемерен, неверен'.

ланица е назив за 'образ, лице', а се среќава во изразите бити въ/за ланица, по ланицата 'ѝеѝа, удира по образи'.

Од деловите на устата, редовно означена со називот оуста потврдени се називите оустъна 'усна', азъикъ 'јазик', челоусть и вилица 'вилица', десна и прѣвзиспръница 'нейце', зъбъ 'зоб', па кжтънь 'каѝник'.

За именување на 'орган, сѝило' се употребуваат цѣвница и чоуѣвствѝе.

Интересно е што во однос на сетилата, кои можат да бидат изложени на повреди, се истакнува потребата од пар, за да може во случај на повреда да не се наруши нивната дејност.

Окото има високо место во хиерархијата на телесните органи. Според големината, се истакнувало дека очите можат да бидат поголеми или средни за кои се сметало дека се најдобри, владени внатре или испакнати нанадвор, или пак средни за кои се сметало дека се знак за добар карактер, можат да бидат горделиви или страдални (сп. Трифонов, 1929).

Како називи за делови на окото око се споменуваат: брѣвъ, брѣви и вѣжда 'вежа'; вѣко 'очен каѝак, клейка', расъница 'ѝрейки', зѣница 'зеница'.

Без да се исклучува ниту формата ниту големината на ушите како одлика на човековиот карактер, средните уши се сметале и за признак за добар карактер и за „најдобри за слушање“. Покрај оухо 'уво', се употребуваат и називите овоуше, краюуше, краи оушесе за 'долниот дел од увоѝо, јагодица на увоѝо'.

За носот, чија првенствена функција е дишењето, редовно се употребува називот носъ, додека за ноздрите со кои се поврзува способноста за мирис ноздри 'ноздри, носници' и проходъ 'канал (носен), ноздра'. Ноздрите се разделени со 'рскивица наречена храствѣкз.

Од основниот назив брада 'брада (дел од лице)'; 'брада (влакна ѝѝо расѝаѝ на брадаѝа)'; се изведени брадатъ 'брадесѝ', брадатъчъ 'кој

има бујна брада', безбрадњз 'без брада', како и бројни сложенки: великоостробрадњз 'човек со голема шилесѿа брада', врзвобрадз 'со шилесѿа брада', голоостробрадњз 'со голема шилесѿа брада'.

Во делови од вратот се вбројуваат: *џрлоиѿо*, *џркланоиѿ*, *џушаиѿа*, *шијаиѿа*.

Покрај поархаичната лексема *вѿиѿа* 'враиѿ' се среќава и *шиѿа*. Документирани се и оплешине 'надрамениоѿи дел, враиѿ', грзтань, пашњникз 'џрклан', подзгрзтанне 'ѿодбрадок', грзло 'џрло', грзлице, жрџло 'усѿа, ждрело', оуста сзирниѿа 'храноѿровод'. Потврден е и називот доушњникз 'душник', додека со доушњници се означуваат и 'бронхии, дишни ѿиѿишиѿа', за кои се употребуваат и називите доушебњзи проходи, жџбѿви.

Со строуѿзи се именуваат 'џласни жиѿи' (шест строуѿњ неже иматъ пашњникъ).

Во делови од групот се опфатени: *џрадиѿе* (ребро, ѿлеки, џрб, срце, бели дробови) *мевоѿи* (уѿѿроба, ѿѿѿок, бубреџ, црево, црн дроб, слезина), *крсиѿоѿи*, *задникоѿи*, *рбеѿиѿи*.

торак(с)ѿ е вообичаен назив за градниот кош, составен од горен дел рамѿ 'рамена', плещи 'ѿлеки', зѿжда 'џрб, ѿлеки', преден дел прзси 'џради, ѿреден дел од ѿшелоѿи од враиѿоѿи до сиѿомакоѿи', грзди, нѳдра 'џради' и заден дел хрзбѿѿ 'рбеѿи'. сзѿз, сзѿсѿѿ се називи за 'доѿка, џрада'.

Во средновековието се сметало дека градите на мажите им се дадени за убавина, а на жените за да си ги хранат чедата.

Функцијата на градниот кош е со помош на ребрата за кои се среќава соодветниот назив *рѳбро*, да ги заштитува внатрешните органи, и тоа пред сѳ срцето сзѿдѿѿе 'срце' и белите дробови именувани со плоуке, плоушта 'белодробие', и со доушњникз, што подоцна има поконкретно значење. Се употребува и називот днаѿфрагма 'диѿѿфрагма'.

Во помладите текстови сзѿдѿѿе се јавува и со значење 'сиѿомак' (ветерѿ дѳто има ѿовекѿ во сзрѿцето та пзрди).

Од предната страна под градниот кош се наоѓа утробата, вообичаено наречена жтроба 'уѿѿроба, сиѿомак, срце' со внатрешните делови жтробѿна ѿасть 'внаѿѿрешен орѿан'. подзѿрѳѿие се однесува на 'орѿан шиѿо се наоѓа ѿод сиѿомакоѿи'.

Во текстовите од почетокот на XIV век веќе се потврдени називите пѿпзкѿ, пѿпѿ 'ѿѿѿок'.

Од називите со значење 'сиѿомак' во текстовите ги забележавме жтроба и ѿрѳѿо, стомахѿ и сзирѿиѿе, корѳмѿ 'сиѿомак, желудник', локапа, трзѿоуѿѿ, ѿрѳѿо 'уѿѿроба, сиѿомак, желудник, црева', желѿдѿѿѿ 'желудник'.

Лексемата ѿрѳѿо се употребува обично со значење 'женска уѿѿроба' и 'желудник, сиѿомак', а лексемата жтроба со значење 'внаѿѿрешноѿи, душа'. Во врска со семантичкото разграничување во употребата на овие две лексеми се смета дека нивната правилна употреба е особеност на старословенските евангелски текстови, но веќе од XI век

се следи постепено ограничување на првичните значења на *чрѣво* и негова замена со *жрѣва*.

Во врска со употребата на *чрѣво*, *чрѣво* материјно со значењето '*ушрѣба*' или '*мајчина ушрѣба*' се поврзуваат изразите *зачуинати*, *зачуати* во *чрѣвѣ*, во *чрѣвѣ* пријати '*забременува*, *зачнува*', како и сложенката *чрѣвоношение* '*бременоси*', додека со значењето '*сиомак*, *желудник*, *црева*' *чрѣвомъ* болѣти '*боледува од дизентерија*, *ирилив*'; *чрѣвоболѣние* '*ирилив*, *болка во сиомакои*'.

ложесно, ложњница, плодова се називи за '*ушрѣба*, *майка*, *плодница*'.

Нотирани се и *дрѣв*, *лтро*, *лтра* за '*црн дрѣв*', *слѣзена* и грцизмот *сплина* за '*слезена*', *почѣка*, *истесъ* за '*бубреж*', *ладвиза* за '*бубрези*', *мѣхзиръ* за '*мочен меур*', *водопусътз* за '*урѣшра*, *мочен канал*'.

Називот *срамъ* се однесува на '*машки полов орѣган*'. Со ова значење се среќаваат и *срамнина*, *срамота*, како и изразите *срамњзин*, *таинни*, *дѣтородњзин*, *дѣтосѣнњзин* *оудз*, *сѣменоносњзин* *оудз*, *мжжкзи* *дѣточинителъ*, *таинни мжжкзи* *оудз*, *оудедз* *мжжа*.

Со *проходъ* и грцизмот *афедронъ* се именува '*краен отвор на дебелото црево*, *анален отвор*'. Со истото значење се потврдени и *заждъ*, *чрѣво* *проходѣнниа*, *проходѣно* *чрѣво* '*задно црево*, *ректум*'.

Во текстовите вообичаена е употребата на називите: *чрѣвѣтъ* '*чрѣв*, '*рбей*', *зажда* '*чрѣв*', *грѣвѣ*, *метафрена*, *междоуплешие*, *междоурамие*, грцизмот *метафрена* '*рбей*, *горен дел на чрѣвои*, *меѓу илекиише*', *ведра* '*бедро*, *дел од ногаиша од колкои до коленишо*', *чрѣслъ*, *чрѣсла* '*бедро*, *половина*', *бокъ* '*бедро*, *бок (дел од шелошо од реброшо до колкои, слабина)*, *сирана од шелошо*'.

Се среќаваат и *лоно* '*гради*, *скуи*, *колена*', *скоутъ* '*скуи*' приклони главѣ во *скоутъ*.

Во делови од екстремитетите спаѓаат: *ракаиша* (*рамо*, *лакои*, *мишка*, *шеја*, *дланка*, *чрсѣи*, *ирсѣи*, *ноки*) *ногаиша* (*буи*, *колени*, *ииска*, *злужд*, *сиаило*, *иѣиша*),

Покрај мошне честата употреба на називот *рѣка* '*рака*', се среќава и деминутивот *рѣчица*, *придавката* *безрѣчънъ* '*безрѣчен*, *инвалид*', и голем број сложенки и изрази со разновидни значења: *рѣкодѣланне*, *рѣкодѣанне*, *рѣкописанне* '*белешка*, *зайис*; *ракоиис*, *должнички сиис*, *за обврски*', *рѣкописа(нъ)нъ*, *рѣкоположити*, *рѣкоположение*, *рѣкосътворенъ* '*ракоиворен*, *направен со раце*', *нерѣкотворенъ* '*неракоиворен*, *ненаправен од човечки раце*; *рѣкоатъ* '*ракашка*', *соухорѣжъ* '*со парализирана*, *исушена рака*', *взѣати на рѣкажъ* '*ирѣрне*, *земе во ирѣрашка*'; *рѣками* *взсплѣшати* '*ракоилеска*' и др.

Со *лѣвница* и *шоуница* се именува '*лева рака*'; а со *десница*, *рѣка* *деснаа* '*десна рака*'. Интересна сложенка, калка од грчки е *оводеснорѣчънзин*, *оводеснън* '*левучар*, *ишо се служи со двеише раце како десни*'.

Грцизмот *врадионз* и мзишца означуваат '*рака, рамо, мишка*'. Се употребува и соодветниот назив *рамо*.

прстзъ е вообичаен назив за '*ирсиѝ*'; а се диференцираат и називите палець '*йалец*' и мѣзѝнѝць, мѝзѝнѝць за '*најмалиоѝ ирсѝ на ракѝа или ногаѝа*'².

Називите лакзъ '*лакоѝ*', дланъ '*дланка*', нога '*нога*', пата, стѣпа, во текстовите ги регистриравме и со функција на мерка: вѣ висиноу лакты шесть десѣтъ; кто прѣмѣри неже педине и землю дланию; стаѝа есѣтъ шесть сѣтъ стѣпѝцы сыреѣъ шесть сѣтъ ногы.

Називот колѣно '*колѣно*' со основното, конкретно значење често се јавува во изразите: на колѣноу падати/нападати, покланѣти са на колѣноу, поклонити са на колѣноу, прѣкланѣти на колѣноу, прѣклонити колѣнѣ свои *йадне на колѣна, клекне*', колѣбно кланѣние. Лексемата колѣно се употребува и со значење '*йоколѣние, колѣно*', како и во иноколѣникъ '*йоѝомок ѝуѝинец*'.

Од називите за деловите на ногата ги забележавме и голѣнъ '*йиска, йоѝколѣница, нога*', лѣсто '*йоѝколѣница, дел од ногаѝа йомѣу колѣноѝо и ѝлуждоѝ*', стегно '*дел од ногаѝа од колк до колѣно, колѣно, бедра*'; глезѣнъ, глезѣна '*ѝлужд*', вѣлогъ, плесно, подѣплатъ '*сѝаѝало*', пата '*йѝа*'.

Интересна употреба на називот ногзъ '*нокѝ*' регистриравме во изразот отъ младѝхъ (макихъ) ногътеи '*од дейска возрасѝ*'.

Во општиот дел се опфатени: *ѝело/снага, коска, зѝлоб, кожа, крв*.

За именување на '*ѝело*' се употребуваат плзъ и тѣло од кои се изведени: вѣплѣсение '*оѝелѝоѝворување*', придавките: плзѣнъ, плзѣскъ, тѣлесѣнъ '*ѝелесен*'; прилозите: плзѝж, тѣлесѣно, тѣлесѣнѣ, тѣлесѣскѝ '*ѝелесно*'; сложенките со различно значење: плзѝтољѝѣць '*сладо-сѝрасник*'; плзѝтоносѣць и тѣлоносѣнъ '*ѝоѝ ѝѝо има ѝело*'; плзѝтоѝѣць '*месѝаѝец, крволочен*'; воготѣлесѣнъ '*боѝоѝелесен*'.

Покрај плзѣ се употребува и троѝпъ, троѝпне и снага, а тѣлесѣнѝн сѣставъ се однесува на целиот '*човечки организам*'.

оѝдъ означува '*дел од ѝелѝо*'. Вообичаена е употребата на називите кожа '*кожа*', костъ '*коска*', аѝа '*зѝлоб*'. Се среќава описен назив мозгъ вѣ костѣхъ за '*коскена срцевина*'.

Обична е употребата на аѝа, ѝлѣнъ, ѝлѣнѣкъ, сѣставъ за '*зѝлоб*', ребро за '*ребро*', храстѣѣць за '*рскѝаѝа*'.

Најспоменувана во Библијата е крвта на Христа што симболизира живот, даруван преку смртта. Основниот назив крѣвъ '*крв*' е регистриран како прва компонента во сложенките: крѣвомѣение '*мачење со крвоѝролевање*'; крѣвомѣсѣнъ, крѣвомѣтѣнъ '*со йомѣшана крв*'; крѣвопѝница '*крвоѝец, крвоѝедник*'; крѣвоѝѣвъ '*болен од крвоѝечение*';

² Забележан и за '*најмалиоѝ син, йоследно дете, ѝубимец*'.

кръвотоучие 'крвавење'; крвотоуцица 'жена шио крвави', крвондџець 'крвождник, месојадец'.

жила покрај 'жила (крвна), крвен сад, вена' означува и 'нерв' 'йулс' (пипамо жила да бџдемо могли познати); но и 'жила (волоvsка)', 'жила (на корен)'. Се јавува и во изразот ослабленџ жилами 'ипарализиран'.

Можеме да заклучиме дека средновековните текстови го потврдуваат постоењето на широк репертоар на називи од областа на анатомската лексика, а синонимијата се манифестира со поголем број синонимни двојки: тџло – платџ, афедронџ – проходџ, вџлогџ – плесно, лџвица – шоуица, кротафџ – обоуче.

Со анатомската лексика непосредно се поврзани и називите за болестите.

Медицината од своите почетоци се развивала како емпирска и како магиска или духовна и таквиот развој се задржал низ вековите.

Не познавајќи ја природата на заболувањата, особено на оние што не се манифестираат со некои јасни и видливи симптоми, луѓето го формирале својот однос кон болестите најчесто врз ирационална основа, во врска со народните верувања и обичаи. Се верувало дека болестите се испратени од Бога (за сторен грев, работа на верски празник или сл.).

Сличностите од областа на народната медицина кај јужнословенските народи се засновани на заедничките верувања. Како резултат на сличниот социјално-економски развој, сличните претстави за болестите и верувањата за начините на нивно лекување, а секако и како резултат на меѓусебните контакти на балканските народи, широко се распространети одделни магиски методи на лекување (пр. употребата на конец, врвки, ткаенини за спречување и лечење болести).

Честопати една народна дијагноза опфаќала повеќе, дури различни болести со слични симптоми, особено за заболувањата на внатрешните органи.

Репертоарот на лексемите со кои се именува конкретна болест е многу помал, а често се izdelува описно изразување. Интерес побудуваат традиционалните народни сфаќања за болестите и начините на нивното лекување, алтернативната медицина преку баењата, молитвите и сл., односно традиционалниот однос кон болестите, изграден врз стари верувања и искуства практикувани во разни краишта.

Верувањето во магијата и магиските дејства кај словенските народи се споменува уште во извори од X век. Магијата се определува како начин на човековата заштита и одбрана од непознати сили во ситуација на беспомошност.

Во доменот на магијата спаѓаат и баењето, истерувањето зли духови, растурањето црни магии, гатањето, исцелителството и магиското лекување.

Со значење *'маџија, волшејсџиво'* во текстовите се употребуваат лексемите: влзхованне, корение, влзшьбџство, влзшьственне, влзшьствие, ҃ара/҃арз, ҃арованне, ҃ародџанне, басмарица, магија, кобение *'ирейска-жување судбина, маџија'* коб *'маџија, гайање'*.

За односот кон магијата показателни се укажувањата: и кои вџрјуют магџи на нџх се фашат магџи а кои не верјуют магџи на нџх се не фашат магџи. Сп. дрџги грех џо се зове ҃ерованџе е ҃ины и баџанџе и шлово и босак џо леџт ради болести или бае спроти шблак боже да штера дџждџ или градџ това да знате све са вражи работи и вџ това кои верџе оци говорџ не е хрџстџаннџ.

Баењето (лекување со магии) е архаичен остаток од магиските дејства и претставува вид тајно дејство против злите духови, стравот, болестите, епидемиите, душевните или психичките растројства, а при неговото вршење се употребуваат повеќе магиски или обредни предмети: лажици, ножеви, чаши, пепел, коски, метла, маша, чешел, игла или трн, вода, жар, камен и др.

За означување на *'баење'* се среќаваат називите баџанне, баснь, баснотворение.

Гатањето и обично се поврзува со пророците кои ги користат магиските елементи. Гатањето било многу користено во средновековната медицина и тоа имало пред сѐ тераписки, а помалку профилатички карактер. Се користело со намера човекот да се заштити од болести, да се дознае исходот од болеста се гатало и според сонштата, според лаењето на кучињата, движењето на животните и др.

Урочувањето претставува магија која настанува од зол поглед, од пофални зборови, исчудување и преголема горделивост.

Со оурукз, оуручица, погачица се именува *'демон, џредизвикувач на болести, (особено кај деца)'* (гдџ идеш злыи оуруче, са оуручицеџ). Заштита од уроци се бара во амајлии, магични зборови.

Во текстовите се споменуваат повеќе магиски средства. Конопното јаже вџзбџца конопна се споменува како симбол на цврстината, ножот, пак, ҃рзночџрџнџ ноџ се поврзува со верувањето во магиската сила на острите железни предмети (пр. за сечење на болеста), а смртната симболика на црната боја на дршката е дополнување на острината на ножот во прилог на уништувањето на болеста.

Со амајлија, амулет се именува магиски предмет на кој му се припишува натприродна моќ за заштита од зли сили, уроци, црни магии. Амајлиите³ најчесто се користеле за лечење умоболни, на кои им се пришивале амајлиите или определени записи. Крстот е најраширена христијанска амајлија, изработен во вид на приврзок или иконичка.

³ Се делат според материјалот од кој се изработени, а Старите Словени најмногу ги ценеле животинските (заби, рогови, нокти, шепи).

Знаењата за лековитите билки имаат свои корени уште во антиката⁴. Билките поседувале моќни лековити и други магиски својства. Лексемите *взлне*, *зелне* ги среќаваме со значење *'лековити билки'*.

Култот кон водата, посебно изворската, како извор на животот постои од антиката. Мошне присутна во обредната и во магиската практика е водата наречена вода жива, *чоудотворна вода*, вода неоскџдѣ(нь)нама *'чудоиворна, живоиворна вода'*, вода свашченама *'свейшена, крсјена вода'*.

При односот кон болестите во средновековието се диференцираат телесни наспроти душевни болки⁵.

Во однос на именување на болестите вообичаени се називите со поопшто значење: *болџзнь*, *болесть*, *недџгъ*, *врѣдъ* *'болесѝ, заболување, изнемошћеносѝ'* и во рамки на синтагмите *тѣлесьнзи недџгъ*, *тѣлесьна болесть*, *болџзнь пазьскама* *'болесѝ, шелесно сѝрадање'*; *доушевьнзи недџгъ* *'душевна, ѝсихичка болесѝ'*, *доушевьна болџзнь/болесть*.

Ќе ги споменеме и синтагмите што се одликуваат со определен степен на конкретизација на значењето: *болџзнь срздьца*, *срздьцоу*, *срздьчьнама* *'болесѝ на срцеѝо'*, *болџзнь сьмрзтноснама* *'смрѝоносна болесѝ'*, *болџсть остра* и *сьмрзтьна* *'акуѝна, смрѝоносна болесѝ'*, *болџзнь мала* *'ѝеџоби шѝо не можѝ да се вбројѝ во заболувања'*, *велика болесть* *'ѝадавица, еѝилеѝија'*, *дабьна болесть* *'хронична болесѝ'*, *болесть зџбьна* *'болесѝ на забиѝе'*, *болесть въ главѣ/ болесть главьна* *'џлавоболка'*, *болесть оу стомахоу*, *трзвоушна болесть* *'болесѝ во сѝомакоѝ'* итн.

Називите *ноговолие*, *ноговолѝние* означуваат *'болка во нозетѝе'*, а *главоволие*, *главоволѝние*, *главоболъ* и *болестъ главьна*, *главою болѣти* *'џлавоболка, болка во џлавиѝа'*. Називот *врџтоглавьство* се однесува на *'врѝоџлавица'*, *сьматение памети* на *'несвесѝ, џубење свесѝ'*, *сьпание глзбоко* на *'длабока несвесѝ'*.

Поопшти називи се *оуболь*, *оуболь*, *оуьна болџзнь* за *'очна болесѝ'*, *болџзньо око* *'болно око'*. Се среќаваат и називите *вѣльмо* *'очно ѝерде'* *павлака* *'каѝаракѝа'*, *описни називи*: *вроукина оу оуию* *'коњукѝивѝиѝис*, *восѝаление на слузокожаѝа на очѝе'*, *металька оу оуию* *'џлауком'*.

И во врска со болестите на органите за варење има описни називи: *гризение въ стомахоу* *'џрчеви во сѝомакоѝ'*, *вѣтръ оу стомахоу* *'надуен сѝомак ѝри насобрани џасови во орџаниѝе за варење'*.

⁴ На пр. и во светото миро се ставаат лековити билки со ароматични својства кои исто така се користеле и при лечење болести.

⁵ Душевната болка се подредувала пред телесната зашто е невидлива и бара душевна нега, додека телесната бара телесна нега. Соодветно на оваа диференцијација се употребуваат синтагмите *тѣлесьнзи недџгъ*, *тѣлесьна болесть*, *болџзнь пазьска*, *тѣлесьнзи врѣдъ* *'рана, заџуба, шелесна ѝоверда'* *тѣлесьно страдање*, *доушевьнзи недџгъ*, *доушевьна болџзнь/болесть*.

Во евангелскиот текст се потврдени водотржиде, водаотрждование, задржание вода „водна“ *болесѝ*, водаотрждовитз, водаотрждѣнз 'болен од „водна“ *болесѝ*'.

Како болест од која масовно се умирало, болест што го исполнувала животот со постојан страв и неизвесност се споменува морз 'чума, смрѝоносна болесѝ', нежитовица⁶ 'смрѝоносна, неизлечлива болесѝ', нежитз нежитз 'болесѝ на вилицѝе, нейцаѝа', 'болка во ѓлаваѝа', што може да биде предизвикана од различни патолошки процеси, но пред сѐ се однесува на 'ѓноен ѝроцес во увоѝо'.

Ги среќаваме и називите настинка, настоѣдз, стоѣдз за 'настѝинка', кашлица, кашалз за 'кашлица', трасавица, траска за 'ѝреска', задоѣсз за 'астѝма'. Со значење 'болесѝ, ѝреска' се потврдени називите грозница, всакодѣна грозница 'секојдневна ѝреска' и огница.

Со каменоздаѝие се означува 'лиѝиѝаза, болесѝ камен во бубрезиѝе и жолчниоѝ меур (кесе)', со каменз оѣ боѣбрѣзѣхз 'камен во бубреѣоѝ', додека за 'безволно ноќно мокрење' се употребува изразот вз сѣнѣ квасити са.

Со крвотоѣѣение, теѣѣение жењско се означува 'крваење кај женаѝа', а крвотоѣица е 'жена ѝѝо крвави, болна од крвоѝечение'.

За именување на кожните болести се среќаваат проказа, прокажение, краста 'леѝра, красѝа, шуѣа'; гноевица 'ѓноење на кожаѝа', чирз, дробоѝи чирз 'сиѝни чиреви', лишаи 'лишај'. За сипаниците ги забележавме називите: болѣзѣнз осѣпѣнаѣ 'сиѝаници', вариола, богине 'ѣолеми сиѝаници'.

Од болестите се споменува и 'еѝилеѝсиѝаѝа' великата болест, од заразните болести 'жолѝицаѝа' позната како жлѣтаѣ болѣзѣнз, жлѣтѣѣница, или според грчката заемка иктѣрз.

Несомнено средновековните текстови, како текстови со црковно-религиозен карактер, се значаен извор од областа на средновековната медицина, зашто се смета дека историјата на медицината и историјата на религијата се меѓусебно поврзани, а и нивните цели во борбата против злото се идентични. Покрај признавањето на некои реални причини за болестите (пр. настинка, надворешни повреди и сл.), а во врска со тоа и примената на одделни рационални методи на лекување со лековити билки и сл., сепак средновековниот човек имал скромни знаења за болестите. Меѓутоа, во настојувањето за нивното именување ни оставил богатство називи кои укажуваат на еволуцијата на народната медицина низ вековите.

⁶ Според Русек (1981-1982, 634) еквивалент на стсл. нежитовица денес има само во чеш., а во другите слов. јазици е познат називот *нежитѝ* како име на болест и тоа: буг. диј. 1. *болесѝ на нейцаѝа и забиѝе*, 2. *име на растение со кое се лекува оваа болесѝ*, 3. *невидливо сушиѝесѝиво*, според народните верувања, причинител за различни болести; срп. и хр. *болесѝ, ѝламеник, некоја болесѝ на ѓлаваѝа*; укр. *настѝинка ѝоврзана со шмркање*; старорус. *лош ѓној од рана или чир*; чеш. *ѝовреда на кожаѝа, рана, кожно заболување*. пол. *кивавица*.

Литература

1. **Бончев А.:** *Речник на църковнославянския език*, т. I (а-о), София, 2002.
2. **Василев В.:** *Медицината в древна Тракия*, София 1975.
3. **Вражиновски Т.:** *Народна митологија на Македонија*, кн. 1, Скопје-Прилеп, 1998.
4. **Вражиновски Т.:** *Речник на народната митологија на Македонија*, Скопје-Прилеп, 2000.
5. **Катић Р.:** *Медицина код Срба у средњем веку*, Посебна издања САНУ, кн. ССХ, 12, Београд, 1958.
6. **Катић Р.:** *Хиландарски медицински кодекс бр. 517*, Зборник радова Института за медицинских истраживања, САН, LXVI, 8, Београд, 1960.
7. **Катић Р.:** *Српска медицина од IX до XIX века*, Посебна издања САНУ, кн. CDXV, 21, Београд, 1967.
8. **Катић Р.:** *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд, 1981.
9. **Катић Р.:** *Терминолошки речник српске средњовековне медицине и њено објашњење*, Београд, 1987.
10. **Катић Р.:** *Порекло српске средњовековне медицине*, САНУ, Београд, 1989.
11. **Костовска В.:** *За именувањето на болестите во македонските црковнословенски текстови*, Riječ, god. 6, sv. 2, Zagreb, 2000: 56-62.
12. **Поп-Атанасов Ѓ.:** *Ракописни текстови на македонски народен говор*, Скопје, 1985.
13. *Словенски ракописи во Македонија*, (откриени од 1970-1985), кн. III, Скопје 1988; кн. V и VI, Скопје, 1993.

14. **Стефанија Д.:** *Лекарсѝвеник од XIX век*, Македонска книга, Скопје, 1985.
15. **Трифонов Ю.:** *Йоан Екзарх Бѝлѝгарски и неѝовоѝо оѝисание на човешкоѝо ѝяяло*, Бѝлгарски преглед, I, 2, София, 1929: 165-202.

Марија Коробар-Белчева

ОБИД ДА СЕ ОТКРИЕ УЛОГАТА НА ЛИЧНИТЕ ИМИЊА ВО МАКЕДОНСКАТА ПОЕЗИЈА И ПРОЗА

Улогата на сопствените имиња во уметничката литература кај нас речиси воопшто не е истражена. Во други лингвистички центри одржани се многу научни средби на оваа тема, во Русија има стотина монографии, а во Ташкент постои списание именувано како „Ономопоетика“. Сепак, ќе биде неправедно ако не се каже дека Живко Ризовски во дамнешната 1974 година го одбрани својот магистерски труд под наслов „Стилската функција на ономастичката лексика во македонската поезија и проза“, кој како монографија е отпечатен посмртно, во 2002 год. Во неа доминира теоретскиот пристап, кој главно се засновува на споредби на македонски со дела од светски автори со цел да се открие специфичната функција на онимите во литературата. Значи, аспектот на проучување е главно компаративен и на исто рамниште се дадени сите онимиски формации (топоними, лични имиња, прекари, псевдоними, презимиња и сл.). Тоа се почетни чекорења во нашата литературна ономастика, за жал со малку следбеници. Всушност, со молк на оваа тема речиси цели 30 години. Но, сепак нешто почна да се придвижува. Во 2001 год. Ранко Младеноски ја напиша статијата „Деградирани карактери“ (2001:83-92), во која, како што вели „прави обид да се декодира постапката на полнењето на ликот во романот 'Дублер' од Димитар Солев“. Тој таму напиша по нешто и за личните имиња и презимињата. Истата година излезе од печат статијата „Личните имиња во романот Пиреј од Петре М. Андреевски“ (Коробар-Белчева 2001-56-71), а оваа година, во март, на научниот собир „Функционалните стилови во македонскиот јазик“, посветен на Благоја Корубин, се прочитаа реферати за имињата во романот „Девет Керубинови векови“ од Славко Јаневски (Елка Јачева-Улчар) и за имињата во збирките поезија на Блаже Конески (Мери Момировска). Овие реферати ќе ги споменеме подолу (им благодарам на авторките што ми ги дадоа нивните излагања во ракописи).

По овој повод ќе се обидеме да ги претставиме само личните имиња во некои дела од македонската поезија и проза и да ја откриеме нивната функција.

Познато е дека во секој јазик антропонимите (во тие рамки и личните имиња како дел од онимискиот систем) имаат идентификувачка и диференцијална улога и функционираат во објективната реалност на ниво на единечност. Но, во уметничката литература антропонимите може да бидат семантички исполнети и тогаш, покрај означувачка и диференцијална, добиваат и значенска, т.е. стилска функција. Со таа стилска функција антропонимската лексика (личните имиња, презимињата и прекарите) игра значајна улога во општиот стремеж на авторот да ја реализира својата замисла, т.е. порака, и поуспешно да ја покаже естетската вредност на делото. Нивната средишна позиција во уметничкото дело придонесува да се покаже индивидуалната многуликост на човекот и на неговиот свет.

Прочувањето на личните имиња во литературата не е ниту лесно, ниту едноставно. Знаменитиот Виноградов во својата „Стилистика и поетика“ ќе напише дека се работи за значајна и многу сложена тема од областа на стилистиката на уметничката литература. Тоа е така затоа што за да се анализираат личните имиња, треба прво да се направи анализа на уметничкото дело, ама и анализа на цела епоха за која се одбрани имињата – какви биле нејзините општествени услови, нејзините универзални вредности, како е решено националното прашање, потоа идеолошката обоеност на тоа време, индивидуалноста на авторот и сл. Затоа се вели дека ова истражување стои на границата помеѓу лингвистиката и литературата, а оваа ономастика се нарекува литературна ономастика. Таа, покрај онимите во убавата литература, ја истражува и фолклорната ономастика. Се работи за затворен систем на именување, кој не трпи промени, освен ако самиот автор не го измени своето дело.

Љубопитноста за значењето на имињата е постојано присутна. На сите ни се случува кога ќе земеме некоја книга, да се обидеме да ги протолкуваме имињата во неа, па ги делиме на корен, суфикс, префикс и сл., за да го откриеме значењето, кое може да ни претскаже нешто од дејството во делото. Тоа е тој хоризонт на очекување за да се предвиди судбината на ликот. Но, Никонов уште во 1960 година пишува дека изучувањето на овој тип имиња излегува од рамките на лингвистиката, објаснувајќи дека е поважно да се открие етиологијата на името (кое е тоа име, зошто тогаш е употребено, токму во тој лик и сл.) отколку неговата етимологија (Никонов 1960:61-66). Значи, имињата во литературата имаат, многу често, вонјазични значења, па Суперанска (1973:366) ова вонјазично значење на името го нарекува енциклопедиско и тоа според неа произлегува од целокупното запознавање на ликот во литературното дело, а не од етимологијата на неговото име. Колкаво е тоа значење зависи од успешната карактеризација на ликот во романот, расказот, песната итн. Освен тоа, Шимуновиќ (1976:242) констатира дека имињата го стимулираат литературниот исказ повеќе од другите

лексеми, содејствувајќи во акумулативната функција на јазикот и тие се секогаш во функција на уметничката порака.

Се знае дека именувањето на јунаците во уметничката литература често претставувало своевидна (условно речено) тешкотија за авторите. Големите мајстори на перото забележале дека полесно може успешно да напишат стотина страници отколку да ги именуваат ликовите во делото. Кај Ранко Младеноски (2001:84,85) наоѓаме дека Зола, за да ги именува своите јунаци, испитувал повеќе списоци имиња, тестирајќи ги последователно еуфонијата, реалистичните ефекти, слоговните групи, вокалите и консонантите, сублимирано кажано испитувајќи го фонискиот лик на името и неговиот ефект во делото. Роланд Барт исто така пишува дека личното име мора грижливо да се избере поради неговите конотации, социјални и симболични елементи. Ако во почетокот на делото личното име е празна лексема, на крајот тоа е лексема исполнета со многу семантика, која постепено се зголемувала преку трансформациите на ликот што се резултат на дејството во уметничкото дело. Затоа, мотивираноста на името се јавува во функција на вредноста на ликот, односно на збирот информации чиј носител е тој во текот на раскажувањето. Но, Шимуновиќ (1976:242) истакнува дека изборот на имињата го прави авторот и тие имиња носат белег и кредо на неговата индивидуалност.

Интересно е да се спомене дека личните имиња, кои со својата порака функционираат во литературата како многу важно стилско обележје, особено ако се ликови носители на позитивни особини, често не остануваат во рамките на книжевното дело, туку навлегуваат во реалниот живот и тогаш, покрај постојната, носат нова содржина произлезена од ликот во делото. Така, името *Нора* кај нас најпрвин е преземено од истоимениот роман на Ибзен, *Ема* е по „Ема Бовари“ на Флобер, *Найша* е по „Војна и мир“ од Толстој итн. Имено, името *Найша* веднаш во нашата свест се поврзува со прекрасната хероина на Толстој, а не со етимологијата на името од лат. Наталиа < dies natali Domini > Natalis 'ден на Христовото раѓање'. Значи, делото е познато, ликот е мајсторски граден и неговото име станува популарно не само во рамките на една јазична заедница (на јазикот на кој е напишан), туку, преку преводната литература, станува популарно име за поголема популација.

Познато е дека писателите и поетите често имаат дилеми, не само при именувањето на своите ликови туку и при изборот на насловот на делото. Ако насловот на делото се состои од лично име на главниот јунак, тогаш, личното име, т.е. наслов, може однапред да навести одредена содржина или јасно да асоцира некаква судбина на ликот. Така романот „Небеска Тимјановна“ од Петре Андреевски уште во насловот сугерира лирски трагизам на главниот лик. Но, таа постапка може да

биде и посложена, позагадочна, како што е насловот на збирката песни „Дениција“ од истиот автор. Загатката, т.е. симболиката на насловот на романот „Девет Керубинови векови“ од Славко Јаневски, ја открива Елка Јачева-Улчар. Таа тргнува од бројот 9, кој го означува хорот на ангелите, и 9-те космички сфери во средновековната слика на светот. При тоа образложува дека е познато оти бројот 9 се темели на бројот 3, кој го означува совршенството на Светото тројство и кој потврден двапати како писмен знак го дава бројот 33, број на Исусовите световни години. Во сенката на тој поттекст Керубин (главниот лик) се хранел со мајчиниот сок 9 години, некојси Зафир станал пепел за 9 години итн. итн.

Кога сме кај насловот, да кажеме дека сугестијата од името, коешто претставува наслов на делото, е најпросирна кај историските романи. Тука ликовите, обично, се познати национални јунаци како *Гоце Делчев* од истоимениот роман од Ванчо Николески, каде што веднаш, со споменувањето на името *Гоце Делчев*, се откриваат и времето и просторот на дејствување, а може да се предвидат и другите јунаци, т.е. имиња во романот (од историја во тој временски простор: *Даме Груев*, *Јане Сандански*, *Димо Хаџи-Димов*). Значи, кај овие историски романи или повести насловот што се состои од личното име на историската личност уште во почетокот сугерира свет што историски постоел. Но, понекогаш се надминуваат историскиот простор и време и познатата личност не е биографски претставена, туку е во функција на содржината на делото за да се искажат универзални вистини и вредности (како во романот „Александар и смртта“ од Слободан Мицковиќ). Ќе го споменеме и историскиот роман „Разговор со Спиноза“ на Гоце Смилевски, кој преку името *Спиноза* сугерира дејство што се одвива во XVII век, надвор од нашите простори (Амстердам), со цел да се претстави копнежот за надминување на човековата осаменост. Ваквите биографии Гурчинова ги нарекува фингирани биографии (Синтези, 2006, 3, стр. 28). Значи, историскиот роман може да биде строго фактографски или да биде ослободен од историската фактографија, со што делото, ослободено од конкретизации, упатува на пошироки општочовечки пораки.

Обично се вели дека секој период и секој народ има свој именски репертоар. Тоа го забележал и Белински, па напишал дека имињата се ориентири во времето и во просторот. Во тој контекст е и тврдењето на Милица Грковиќ дека во името е содржан духот на времето (2003:466), дека именувањето е секогаш историски обусловено, т.е. дека секој период има свој карактеристичен именски репертоар. Затоа, продолжува таа, „преку имињата во уметничкото дело може да се открие неговата фабула во однос на времето и на просторот. Притоа, покрај името, просторот е маркиран и со топосот, со дијалектните форми и фонетските особености, додека времето се открива преку зборообразувачките форманти и сл.“ Но, не само преку топосот туку и преку

личните имиња се открива местото на дејството во романот „Цахиз и истребувачите на кучиња“ од Пајо Авировиќ. На пример, имињата *Никос* и *Таки* точно го маркираат просторот (тоа се грчки имиња и со нив главниот јунак комуницира во Грција), потоа *Зихо*, *Аџица* и *Ариф* (кога тој е во Сараево), *Беџа* и *Лешек* (кога е во Краков), *Елоди* и *Мишел* (кога е во Франција) и *Предраџ*, *Симе*, *Рисџе*, *Виолеџа*, *Дејан*, *Јана*, *Кеџи* (кога е во Скопје). Тука е и *Прокојие* (кој живее во Скопје), но бидејќи потеклото му е српско, формата на името е српска. Дури и за литературни дела што не се напишани на македонски јазик, преку личните имиња и топонимите се открива местото на дејството, и сосема нормално, етносот на личностите. Прличевитот „Сердар“ е напишан на грчки јазик, ама личностите се *Неда*, *Кузман*, *Марија*, а местото е *Галичник*. И Стерјо Спасе на албански го напиша романот „Тие не беа сами“ уште во 1952 год., но темата е македонска и ликовите носат македонски имиња. Исто така и Стојан Христов, кој е наш претставник во поширок контекст, на англиски ги напиша прекрасните романи за нашите луѓе во туѓина.

Се разбира, ова не е правило. Може на ист простор да се најдат ликови со имиња од различно потекло. Во драмата „Диво месо“ од Горан Стефановски личностите се *Стефан*, *Анрија*, *Марија*, *Вера*, *Сара*, *Клаус* (иако дејството се одвива во Скопје). Но, може дејството да се случува и надвор од нашите простори, а личностите во делото да се именувани со наши или со туѓи имиња. Обично се тоа гастарбајтерски теми (во „Светлосни години“ од Оливера Николова ги среќаваме *Арна*, *Иван*, *Руди*, *Хелџа*, *Паула*).

Во литературата што ни беше достапна личните имиња се поделени на (1) реални имиња, (2) измислени и (3) персонифицирани поими во функција на имиња. Реалните имиња се преземени од историскиот антропонимски систем. Тој репертоар е традиционален, постоен, автохтон (кај нас такви имиња се *Својан*, *Јана*, *Миле*, *Калина*, *Здравко* и др.). Измислените имиња не постојат во тој систем. Тоа се имиња – плод на авторовата имагинација, најчесто метафори, алузии, симболи и други измислени формации, кои вообичаено се јавуваат како потреба на дејството, поточно како потреба на содржинската (внатрешна) форма на делото или како потреба на стихот како естетска, надворешна форма. Така, кај Гане Тодоровски во збирката „Белите боски на Босилка“ наоѓаме лично име *Сонимир* во контекст Сонимир – сон што ми носиш, или *Дојдимир*, *Гонимир* – значи нови образувања по примерот на постојните познати имиња *Боримир*, *Владимир*, *Стианимир* и др. Третата категорија имиња се различните персонификации на конкретни или на апстрактни поими (како на пр. *Женаџа*, *Сџареџоџи*, *Неволјаџа*, *Мудросџа* и сл.). Дали уметникот ќе го користи постојниот антропономастикон или ќе создаде свој (оригинален, дотогаш непознат) зависи од него, од

автономноста на неговиот свет. Но, тука не се исцрпуваат мотивите на именување (реални, измислени или персонифицирани поими), туку среќаваме и други постапки на именување. Една од нив е преземањето имиња како метоними. На пример, имињата на личностите во романот „Папокот на светот“ од Венко Андоновски се *Јан, Луција, Ина, Свейлана*, преземени имиња од имињата на личностите во романот „Шега“ на Милан Кундера (значи преземени имиња од друга литературна традиција). Се разбира, тоа е направено, како што напоменува и самиот автор во почетокот, како потреба да не се препознаат личностите во дадена реалност. Но, бидејќи Андоновски раскажува една иста приказна во два различни века, таа постапка е применета кај втората приказна, кај современата, и претставува симулација на еден тип ангажиран роман, додека првата, која се одвива 11 века пред тоа (како што вели авторот, „стилизирана и архаизирана“), во црковна средина има личности со црковни имиња: отец *Стефан Писмородец-Лесџвичик*, отец *Иларион Сказник* (подоцна *Казник*), отец *Пелазѓиј Асикриј*, но и *Константијин Кирил – Филозоф*, *Маџеј Боѓослов*, *Гриѓориј Боѓумил* итн.

Во романот „Кратката пролет на Моно Самоников“ од Димитар Солев централната личност ја открива сопствената драма и комплексот на вина преку долгите размислувања, всушност преку монолотот, па и името му е *Моно*, обликувано од првите два слога на овој апелатив, за разлика од другите личности како *Најќка, Јошко* и др., кои имаат обични, познати имиња. Во романот „Судбина“ од Перо Бицевски некои имиња претставуваат композити од акроними на името и презимето, т.е. на името и прекарот: *Ванѓол* < Вангел Голиот или *Диадро* < Димо Адраманов. Понекогаш имињата претрпуваат мала промена: *Силберџ* е *Пилберџ* во романот „Дворскиот поет во апарат за летање“ од Влада Урошевиќ итн. Во „Храпешко“ од Ермиз Лафазаноски (предложен за престижната награда „Балканика“) главниот лик е виртуоз во кроење на лозјата и со ножиците прави *храј, храј...* – значи името е онома-топејско образување. Во „Роман за оружјето“, од истиот автор, ликовите добиваат имиња на познати марки на автомобили: *Форд, Рено, Пежо, Мерцедес, Тојота*, а нивните автомобили пак се викаат *Славе, Тамара, Билјана*, се разбира, во функција на дејството (да се постигне една комична ситуација и да се покаже цивилизациското ниво на една група луѓе). Во романот „Она што беше небо“ од Вlado Малески среќаваме, покрај реални номинации, и цели искази за именување, како *Девојкаша од корзошо, Заб боли човеку* итн., кои се всушност перифрастични номинации. Итн. итн. Сите овие примери нè водат кон заклучокот дека начините за образување на имињата се многу непредвидливи. Им нема крај на овие примери, оти човековата имагинација е неисцрпна.

Но, ова различно образување на имињата не значи дека ликовите во едно уметничко дело носат лични имиња само реални или само

измислени (т.е. персонифицирани именки, преземени, перифрастични и др.), туку тие најчесто се и едните и другите, т.е. тие се комбинираат во зависност од главната идеја и естетската вредност на делото. На пр. во романот „Големата вода“ од Живко Чинго се судираат два света со различни убедувања. Едниот – реален, суров, од времето на колективизацијата, и вториот – свет што се гради и живее во сферата на фантазијата и на сонот. Личностите од првиот, реален свет носат традиционални, постојни имиња (*Ариџон* и *Оливера*), а оние, децата, од светот на фантазијата, кои со кришум направената мајка од парче дрво го рушат сидот и воспоставуваат легитимитет на имагинацијата, имаат имиња што се плод на авторовата имагинација (*Лем* – како проекција на сонот и *Кејшен* – како бунтовник). Притоа имињата *Лем* и *Кејшен* имаат поинаква естетска вредност, со јасна звучна хармонија што се постигнува со избор на самогласки од преден ред, со сонанти и сл., за разлика од *Ариџон* и *Оливера* (со присуство на гласови што даваат одредена грубост). Да споменам дека од таа причина и Рацин во прекрасната елегија „Ленка“ го сменил првобитното име на хероината од *Менка* во *Ленка*.

Покажувајќи како треба да се проучат личните имиња во уметничкото творештво на еден народ, Никонов во монографијата „Имя и общество“ (1973, 233) вели: треба (1) да се спореди репертоарот на имињата со оној што е карактеристичен за времето кога се одигрува дејството во делото, (2) да се спореди со сегашниот репертоар, (3) да се земе предвид стилот на уметничкото дело и (4) да се познава литературната традиција на именување. Ние би додале дека мора да се имаат предвид литературните родови (лирика, епика, драма), литературните видови (ако е роман, тој може да биде историски, научнофантастичен, митски итн.) и литературните правци (реализам, романтизам, модерна итн.). Тоа е потребно да се има предвид бидејќи литературните родови што имаат различна ритмичка организација, имаат и различна употреба на антропонимски формации (реални, измислени, персонифицирани поими, преземени итн.). Притоа може да се констатира дека во поезијата (онаа уметничката) лични имиња или ретко се среќаваат или сосема отсуствуваат. Во руската лингвистика личните имиња во поезијата се наречени поетоними.

Што се однесува до македонската поезија, може да се каже дека повоената поезија, најпрвин со мирис на барут и крв (со квалификација на т.н. народен реализам и слободарски романтизам), веќе по 50-те години станува интимистичка со јасен глас на посебен поетски идентитет, главно со драмски, осаменички одгласи на целокупната космичка драма. Затоа стилска одлика на авторите е употребата на персонифицираните општи или апстрактни поими наместо лични имиња: *Девојкаџиџа*, *Малиоџи човек*, *Смрџиџа* итн. На пр. во збирката „Лузна“

од Ацо Шопов има многу медитации и рефлексии, но нема лични имиња. Неговите ликови се *ишиинаџа, небоџо, збороџи, облакоџи, иџицаџа, сонцевинаџа, црноџо сонце*. Всушност, да бидам прецизна, во целата збирка има само 5 имиња: *Марија, Душанка, Леда* (за да каже дека не се тоа имиња на саканата), *Прометеј* – кој се споменува преку црното сонце, кое е конотација на казната на Прометеј, и *Дијали* – поетот од Африка, кому му се восхитува. И во песните од најновата збирка на Ефтим Клетников „Страшен миг“ главните личности се *Новоџо Небо, Новоџа Земја, Човекоџи, Принцезаџа, Каменоџи, Рајскоџо Дрво* – сите напишани со големи букви. Таму нема ниту трага од реалниот антропонимстикон. Се разбира, и оваа констатација е условна (нема правило, сè зависи од пораката на поетот) бидејќи кај Гане Тодоровски во „Песната небидникова“ преку традиционалните имиња на јунаците (*Ламбе, Андреја, Цветанка, Загорка, Лиле* и др.) и нивните судбини се открива животот како дневна, делнична појава. Тоа е сосема разбирливо. Но, кај истиот поет во збирката „Белите боски на Босилка“ лични имиња едвај се среќаваат (само 4: *Лиле, Норка, Босилка, Заџа*). Неговите јунаци се *зорџа, белџа иџеруџа, момеџо, џалабицаџа, мечџаџа*. Некаде имињата на јунаците се заменети со заменки *Ти, Она, Јас*, а некаде тие постојат само во насловот (како во „Скица за првото писмо на Ема Грмова“). Сосема поинаква е состојбата во поезијата на Блаже Конески. Не можам да не го споменам како наша историска неминовност, како јазичен гениј со кого се раѓа новата поетска космогонија втемелена на неговите, т.е. наши претходници со призивок на нашите легенди (Старделов). Самиот ќе рече: „во освојувањето на просторите на една уметност најсигурен патеводител е чувството за континуитет“. Колешката Мери Момировска во статијата „Личните имиња во поезијата на Блаже Конески“ обработува антропонимски материјал од 9 збирки на споменатиот автор (Стерна – 1966; Поезија – 1967; Ракување – 1969; Везилка – 1971; Стари и нови песни – 1979; Чешмите – 1984; Златоврв – 1989; Волкот на љубовта – 1990 и Небеска река – 1991). Ексерпцијата донесе 50-тина лични имиња. Нив ги дели на: (а) автентични, традиционални, народни имиња, кои со векови се негуваат и опстојуваат во македонскиот јазик: *Лазар, Сџојан, Трајче, Сџиро, Соколе, Пеџруш, Орде, Коце, Косџе, Иџко, Илија, Ѓоре, Конe* (машки) и *Менка, Таса, Дунавка, Досџа* (женски); (б) имиња во песни што се парафраза на нашите народни песни: *Болен Дојчин, Црна Араџина, Сирма Војвода, Јоан Појов*; (в) имиња на историски личности: јунаци, херои, војводи: *Пере (Тошев), Блаже (Биринче), Борка (Талески), Гоце, Даме*, потоа на преродбеници: *Гриџор Прличев, Жинџифов, Исаџа*, уметници: *Зоџраф Дича*. Во посебна глава ги сместува муслиманските имиња, т.е. имињата на нашите Македонци-муслимани (како значаен дел на македонскиот етникум) *Илмија, Рамадан* итн. Тука се и други

странски имиња на личности од грчката митологија: *Хектор*, *Антиониј*, *Клеопатра*, *Пенелопа*, *Одисеј*, на писатели и имиња на личности од нивните дела, имиња на уметници: *Даниел*, *Милтон*, *Маргарета*, *Фауст*, *Клод Моне*. Сиот овој корпус на антропоними многу јасно го покажува мисловниот свет на овој наш великан, голем познавач на нашата, но и на светската културна историја. Сепак, и кај него има ликови што се персонифицирани поими и предмети (на пр. *Везилка*).

Многу типичен, а сепак единствен, посебен, за нас останува поетот Матеја Матевски. За него е веќе речено дека е најмногу свој во природата „каде што пукаат видици што ја дразнат мислата“. Затоа неговите ликови се *шревиите*, *јоргованиите*, *свездиите*, *времеио*, *залезиите*, *шумиите*, *езерата*, *лијата*, *перуникаија*, *руменилото*, *дождовиите* *што ја бришат* *зраницата помеѓу сонои и јавеио* и *човекои* (Ѓурчинов; Залез, 1969:7). Тоа се неговите супститути за лични имиња. Само ретко ќе никне некој *Циџан* со цигулката. Сета негова поезија е рефлексивна елегија на секојдневието, потрага по смислата на светот и животот. Тоа е еден надреализам свртен кон автентичниот инспиративен врток (кон Миладиновци, Рацин).

Но, за разлика од поезијата, каде што личните имиња најчесто се надвор од постојниот именски систем, во прозата, особено онаа пред војната и по неа, главно преовладуваат дела со ликови што носат традиционални именувања. Тоа е литература инспирирана од фолклорот и од тие причини ликовите ќе бидат со јасни, разбирливи, реални номинации црпени од битовиот антропонимски репертоар (имиња засведочени во нашите стари ракописи). Тоа се дела вкоренети во македонското народно творештво, наш реализам, разбирливо со реални номинации на ликовите. На пр. кај Војдан Чернодрински во „Македонска крвава свадба“ главните личности се *Цвеија*, *Дуко*, *Сјасе*, *Осман-беџ* и др., што е и разбирливо ако се знае дека драмата се темели на вистински настан од Кукушко. И Васил Иљоски во „Бегалка“ на своите личности им дава традиционални имиња: *Ленче*, *Бошко*, *Велика*, *Аци-Трајко*, *Евра*, *Ефрем*, како и Антон Панов во „Печалбари“: *Зафир*, *Косијадин*, *Аранџел*, *Јордан*, *Божана*, *Симка* и сл. Кај Стале Попов во „Крпен живот“ тоа се: *Бино*, *Пејко*, *Толе*, *Бојана*, *Сшојан*, *Пејко*, *Досија*. И во првиот наш роман „Село зад 7 јасени“ (1952) од Славко Јаневски, во кој послободно се третира автентичен општествено-политички настан, врзан со колективизацијата, јунаците носат традиционални имиња (*Ајосиол*, *Пејшар*, *Илија*, *Сшојан*, *Борјан*, *Косијадинка*). Во подоцнежните негови романи веќе имињата на ликовите се метафорични образувања, симболи, често со библиска заднина, и тие се многу тешки за толкување.

На спротивната страна од реализмот се наоѓа фантастичната книжевност, која, сп. Ризовски, е „реалност на сонот, плод на халуцина-

ција (2002:43), а почнува со нашата народна фантастична проза, со способноста на народниот раскажувач за креативна импровизација“. Тука личните имиња, претежно, се измислени, необични метафори и симболи, со цел да се претстави нова стварност како реакција на постојната или со јасна цел таа да добие нови естетски вредности.

Сепак, тоа не е правило. Фантастичниот роман „Историја на црната љубов“ од Слободан Мицковиќ се темели на ирационален настан, на фантастичната игра со времето и просторот, на дејство што се одвива во минатото (во времето на турското владеење), за да се повтори во сегашноста (во онаа пред земјотресот 1963 г.). Неговите ликови носат традиционални имиња: *Јана*, *Сокол*, *Никола*, *Карайиши* и *Ѓула*. Тие сами по себе не сугерираат некоја фантастика, иако се паднати од небото. Фантастиката се постигнува (како што беше споменато) преку играта со времето. Значи, уметничката фантастика не треба да се генерализира, бидејќи необичните егзотични имиња не се неминовни. За разлика од онаа на Мицковиќ, во делата на Јаневски симболиката е толку богата, толку заплеткана, па не е лесно да се открие (поточно бара време и многу знаење, треба да се проучат нашите верувања, преданија, обичаи; но не само нашите). Во тој контекст ќе ја споменеме статијата на колешката Елка Јачева-Улчар „Симболиката на антропонимите во романот 'Девет Керубинови векови““. Таа од многуте ликови во романот (речиси 300) избира да обработи само 4, како важни, средишни, со голем симболичен полнеж, со многу содржина. Така, за името на првото дете во Кукулино – *Керубин*, смета дека е всушност синоним на именката *херувим*, со која во христијанската религија се именуваат ангелите од највисок ред и тие се одговорни за сферата на ѕвездите. Значи, *Керубин* е владетел на ѕвездите, на космичкиот ред, кои ги претставуваат покојниците преминати на небото. Затоа кога Керубин ќе го отвори окоото, златна пеперуга (олицетворение на човековата душа) ќе го покрие небото (јасен симбол дека сè е предодредено да угине и дека таму долу, на земјата, останува само сенката). Убаво се објаснети и имињата на другите личности: на *Синадин Гаврило*, на жената *Белоѓнеѓорица*, на детето *Исиок*, на чудотворецот *Дорошеј* и на *Лукар*, кој е олицетворение на ѓаволот.

Некаде помеѓу овие два правца, со тематската длабочина и стилската перфекција е творештвото на Петре Андреевски. Тој прави синтеза на традиционалното и на новото, ги преплетува поетското, егзистенцијалното, емпириското и историското значење. Спротивставувајќи се на деструктивните слики на реалноста, бескрајна топлина зрачи од неговите ликови во романот „Пиреј“. Тие носат обични имиња, но со голема доза експресија (*Јаѓлика*, *Ракида*, *Горица*, *Ѕвездан*, *Оѓнен*, *Кайинка...*). Експресијата се постигнува со избор на имиња што имаат просирна семантика и будат убави асоцијации, а некои имаат и изразита

звучна хармонија. Но, и тие обични номинации имаат симболика. *Велика*, главната хероина, е обично име, но таа е и симбол на македонската мајка. Страотно се бори за својата рожба и, и покрај големата трагедија, успева да го продолжи родот. Или уште пошироко, писателот како пред себе да ја имал *Големаџа мајка* од нашите археолошки ископини.

Се разбира, оваа тема е неисцрпна, а ова е само обид да се претстават личните имиња во некои дела од нашата уметничка литература.

На крајот само збор-два за личните имиња во нашиот фолклор. Имено, фолклорот е исто така уметност, креација на повеќе автори низ вековите. Во него антропонимскиот материјал е реален, вистинит. Наоѓа тој потврди во сегашноста, но и во древните наши ракописи, записи и натписи. Опстојува многу одамна искажувајќи ги вечните стремежи на обичниот човек (за живот и здравје, за слобода: *Живко, Здраве, Славе*). Посебен е односот на македонскиот народ спрема природата, спрема она што е вечно и бескрајно убаво. Затоа народните имиња како *Маслинка, Гора, Зора, Билка, Лозана, Малинка* и други се присутни со векови, како што се присутни и имињата на вистинските ликови од националната македонска историја: *Јане, Гоце, Александар, Марко*. А бидејќи и усната книжевност е со високи естетски критериуми, народниот пејач водел сметка не само за ритмот туку и за римата, за метриката, т.е. за сè што може да придонесе во естетиката на песната со цел да се искажат топлиите и чисти емоции со силата и богатството на изворниот македонски јазик. Затоа, иако многу поретко отколку во уметничката поезија, за да се добие поголема ритмичност на стихот, се употребувале и имиња што не ги познава нашата историска антропонимија, поточно тие се креација на народниот пејач или раскажувач. Да го споменеме личното име *Тройанка* во (песна од Драмско во збирката од Бицевски) стихот *Тройни ми, ѝройни Тройанке...*, потоа личното име *Дремуша* во стихот кај Шапкарев *...Дремуша дремиџ крај оџан...* (лично име *Дремуша* не постои во македонскиот јазик, ниту на современ, ниту на историски план). Истата појава се забележува и кај името *Гида* во стихот *...Деџиди Гида, џиди убаа* (кај Миладиновци). Иако се тоа инцидентни појави, може да се каже дека општата тенденција за постигнување поголем звучен ефект на стихот се манифестира со употреба на измислените имиња и во уметничката литература и во фолклорот. Но, состојбата е сепак различна. За разлика од уметничката поезија, во народната поезија личните имиња се употребуваат речиси без исклучок. Нема таму други начини на именување како во уметничката поезија. Тоа е така бидејќи народните песни се на прво место и по тематската разновидност и по сеопфатноста на настаните од животната патека на македонскиот народ. За разлика од поезијата, во народната

проза речиси нема традиционални и измислени имиња, туку најчесто среќаваме персонифицирани општи и апстрактни именки: *сѝарецоѝѝ*, *мајкаѝѝа*, *овчароѝѝ*, *чуѝѝаѝѝа*, *чоekoѝѝ*, *сиромавиоѝѝ*, *ѝросјакоѝѝ*, *волкоѝѝ*, *змејоѝѝ*, *ламјаѝѝа*, *ѝравинаѝѝа*, *кривинаѝѝа* и сл. Значи, обратно од уметничката литература.

И на крајот, враќајќи се во почетокот (на насловот на овој напис), може да се заклучи дека личните имиња во убавата литература имаат повеќе функции: (1) локализациона и во време и во простор, особено кај патописните, историските и биографските дела; (2) социолошка, т.е. општествена поставеност на ликот (кај Малески во романот „Она што беше небо“ преку името може да се открие дали личноста припаѓа на рурална или на урбана средина, на интелигенцијата или на примитивната средина, според именувањето на ликовите; имено, необразованите луѓе носат само лични имиња, а образованите: учителките, докторката, имаат име и презиме); (3) информативна функција, јазична и вонјазична, значенската функција, која Суперанска ја нарекува енциклопедиско значење; (4) асоцијативна, алузивна асоцијација во однос на конкретни личности (во *Блаѝородноѝѝ* кај Лафазановски *Шѝркоѝѝ* асоцира на Тито, *Гезве* на македонскиот народ, кој сака да пие кафе); (5) експресивна, која кај личното име се постигнува меѓу другото и со емоционалната нагласка како средство за уметничко искажување и тоа преку формата на името (со морфоностилемските средства – со суфиксите *-че*, *-це*, *-ѝѝѝѝе*, *-е* и со членот како *Ленчеѝѝо*, *Лилеѝѝо*); (7) естетска, која се однесува на имиња пријатни за слушање, со јасно нагласена звучна хармонија во изговорот како кај Петре Андреевски (во „Пиреј“) и како кај Рацин (кој од тие причини го сменил името *Менка* во *Ленка*, во истоимената елегија); (8) идеолошка функција (кога имињата стануваат средство за идеолошко влијание) итн.

Литература

1. **Никонов, В. А.:** *L'etymologie – Non, l'etiological.* Revue Internationale d'Onomastique #3, Paris, 1960.
2. **Коробар-Белчева, М.:** *Антропонимиие во романој „Пиреј“ од Пејре М. Андреевски,* Предавања на 33. меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје 2001, стр. 56-71.
3. **Суперанска, А.:** *Общая теория имени собственного,* Москва, 1973.
4. **Šimunović, P.:** *Ime u funkciji književnog djela,* Onomastica jugoslavica, 6, Загреб, 1976.
5. **Грковиќ, М.:** *Słowiańska onomastyca, Encyklopedia,* t. II, Warszawa-Kraków, 466-471, 2003.
6. **Ризовски, Ж.:** *Стилската функција на ономастичката лексика во македонската поезија и проза,* Скопје. 2002.
7. **Никонов, В. А.:** *Имя и общество,* Москва, 1973.
8. **Младеноски, Р.:** *Деградирани карактери,* Литературен збор 3-4, Скопје, 2001:83-92.

Сшојка Бојковска

ОБРАЗОВНИОТ СИСТЕМ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

(традиција, современи состојби и стратегии)

„Образованието е фундаментално човеково право. Тоа им пружа на децата, младите и на возрасните моќ критички да размислуваат, да прават избор и да си го подобрат животот. Го разбива затворениот круг на сиромаштија и е клучна состојка на економскиот и на социјалниот развој“

(ЕФА, УНЕСКО)

Имено, сфаќањето дека во текот на целиот живот човекот учи, работи, се развива и се усовршува се само составен дел од современото живеење, а перманентното образование, учењето во текот на целиот живот, не се ништо ново; таквото сфаќање станува глобална стратегија на современото училиште. И образованието во РМ се определило за една ваква максима.

Имајќи го предвид фактот дека живееме во свет на промени, константен културолошки прогрес и техничко-технолошки иновации, неизбежно се наметнува темпото на трансформација и постојано подобрување на образовните системи во секое современо општество, па и во нашево. Зошто? Затоа што образованието не претставува само фундаментален и клучен фактор кој ќе ги следи тие процеси и ќе ги пренесе на широката популација туку и затоа што тоа претставува елемент кој помага во нивното подобрување. Како резултат на тоа, образовните системи во светот, па и кај нас се во континуирано надоградување, правејќи крупни чекори кон остварување на демократизација и глобализација во рамките на образованието (Камберски, 2000). Современиот образовен систем во РМ се определи за концептот на трансформација, „подготвен“ ефикасно да се справува со предизвиците на промените што ги носи крајот на 20 и почетокот на 21-от век.

Република Македонија е релативно млада демократска земја во развој која во текот на својот современ развој се соочува истовремено со политичка, социокултурна и економска транзиција, следена со промени, реформи и/или иновации, најмногу во концептуализацијата на својот, речиси, премногу традиционално-класичен образовен систем. Тешко можат, можеби, да се разберат поимите *промена*, *иновација*, *транзиција*, *реформа* и сл. Ова се поими врзани со нови термини кои најверојатно бараат и соодветна и подлога, и услови, и ситуација за наполно и правилно да бидат разбрани. Имено, повикувањето на термините, на пример, *промена* и *иновација* на образовниот систем не мора секогаш да значи и подобрување, позитивни резултати и сл., туку може да значи и еден вид алтернатива на веќе постоен, на пример, образовен систем/модел, а, пак, терминот *иновација* да значи интенционален, односно целенасочен процес на подобрување. И, ако дел од новите термини и поими сакаме да ги разбереме така како што сакаме да ги направиме функционални во современи услови, тогаш и ќе бидеме поподготвени, како општества, да ги прифатиме на патот за поуспешни реформи.

Со цел да се дојде до потребните сознанија кои, од една страна, ќе мора да ги имаат предвид сите структурни елементи и рамништа на образовниот систем во Македонија во минатото, пред сè во периодот од 1944 па сè до 1991 и периодот од 1991 до денес, а од друга страна ќе треба да се имаат, исто така, предвид сите надворешни и внатрешни фактори кои влијаеле на досовременото (досегашното) функционирање на образовниот систем во Република Македонија, па дури тогаш да почнат да се проучуваат стратегиите на промените како и главните тешкотии низ кои поминуваат и голем број држави во светот засегнати од процесот на транзиција и потребата од реформи.

Реформите во образованието во Република Македонија отпочнаа веднаш, се разбира со различен интензитет, по осамостојувањето на Република Македонија како самостојна и суверена држава. Со реформите беа опфатени сите образовни нивоа, почнувајќи од предучилишното воспитание и образование, преку основното како второ задолжително образовно ниво, високото образование како и изработка на нов „дизајн“ на придружни програмски документи за современ развој на образованието, со цел да се изгради ефикасен и ефективен образовен систем. Така, во 2005 година Министерството за образование и наука на РМ донесе десетгодишна **Национална програма за развој на образованието во РМ за периодот 2005-2015 година**, која треба да спроведе реформи и во Програмата за развој на институционална поддршка на реформите, во Програмата за професионален развој, во програмата за обезбедување и контрола на квалитетот на образованието, во програмата за развој на ИКТ во образованието, обезбедување

и контрола на квалитетот на образованието и др. Принципите врз кои се потпира **Националната програма** се, пред сè, квалитетот, граѓанската одговорност, поврзаноста со пазарот на трудот, економичноста, транспарентноста и интегративноста како основни современи цивилизациски вредности на секој образовен систем.

Цел на образовната политика на секоја демократска земја, како што е и РМ, е да обезбеди можности за стекнување соодветно образовно ниво за секого и за сите, зашто концепцијата на основното, на пример, образование се темели на определбите содржани во Уставот на РМ, т.е. врз Законот за основно образование, како и врз анализите правени за развојот на основното (базичното) образование во Република Македонија и врз согледувањата за системот на задолжително образование во некои земји во светот. Во конципирањето на современиот образовен систем во Македонија почитувани се сознанијата и искуствата за образовните системи што ги препорачува Советот на Европа и други меѓународни организации. Најмногу се почитувани развојните тенденции, како и содржинските и организационските решенија, но при тоа не се занемарени позитивните страни на нашиот традиционален образовен систем. Во Република Македонија досегашниот концепт на образовниот систем е речиси целосно реформиран; реформите се речиси завршени во основното образование; при крај се во средното образование (се очекува почетокот на *Државнаџа маџура* во 2007 година); во високото образование течат засилените реформи.

Предучилишно воспитание и образование и основно образование. Во делот предучилишно воспитание и образование во РМ застапен е еднаков приод и максимална опфатеност на децата од предучилишна возраст (нулта година) со соодветни форми и програми за таа возраст, дизајнирани според современите и најнови научни сознанија од областа на развојот на детето (Расправи околу местото и улогата на оваа училишна возраст), иако последниве десетина години „предучилишното воспитание и образование, во најголем број земји во светот, е издигнато на ниво на национален приоритет во рамките на глобалните воспитно-образовни системи“ (**Национална програма 2005**). Така, во согласност со целите на воспитанието и образованието во воспитно-образовниот систем во РМ и на развојните можности на детето, националните курикулуми содржат глобални цели и задачи кои понатаму се операционализираат во зависност од конкретните потреби на детето, условите и потребите на средината, при што локалната средина (Закон за децентрализација) треба да обезбеди услови за развој и почитување на културните, јазичните и верските посебности кај детето. Ваквите сегашни состојби во ова образовно-воспитно ниво е и нормативно регулирано со скоро донесениот Закон за измени и дополнувања на постојниот Закон за заштита на децата (чл. 20, 2004) и

се однесува на „децата од три до шест години од зафрлени или демографски загрозуени места“. Овој Закон ги содржи и сите придружни содржини за ова ниво (основни принципи за развој на овој вид образование; инструменти за мерење резултати; унапредување на интелектуалниот раст и учењето; професионално усовршување на наставниот и раководниот кадар; обезбедување контрола на квалитетот; социјална партиципација; воведување ИКТ во рамките на предучилишниот систем итн.)

Основно образование. Традиционалниот концепт на основното образование имаше за цел да ги развива, на пример, колективните вредности употребувајќи колективни стратегии на учење и настава, без правење разлика меѓу учениковата индивидуалност или потенцијал. Со најновите промени во ова образовно ниво, според современата концепција која е во тек се промовира развивање на индивидуалниот потенцијал на секој ученик преку нагласено истакнување на индивидуалното учење и интерактивниот приод на подучување. Сето тоа имплицира промени во образовните компоненти и воведување нов концепт на основното образование, а кој е спротивен на традиционалниот/досегашниот концепт. Со *Законоџ за основно образование* се дефинирани клучните сегменти во системот на основното образование. Имено, главната функција на основното образование, целта, задачите и неговото место во образовниот систем на РМ се одредени и се одредуваат во зависност од општествено-економските услови на државата, нашите традиции и потребите на РМ за подобрување на квалитетот и ефикасноста на образованието како незаменлив фактор со никој друг за економскиот, социјалниот и културниот развој на земјата. За основното училиште е утврден, со *Закон, нов Насијавен план* во кој е „дефинирана функцијата на задолжителни, изборни и факултативни предмети, дополнителна и додатна настава, слободни ученички активности“; нагласени се промените во наставниот процес, а особено оние што се однесуваат на изработката на наставните предметни програми, учебници, прирачници и други придружни материјали, промени во системот на следење и оценување на успехот на учениците, вреднување на квалитетот на работата на наставниот кадар; стручното и педагошко-дидактичко усовршување на наставниците и целокупниот училиштен кадар (директори, правници, економисти, менаџери); поврзаноста на училиштето со семејството, вонучилишните институции итн. Вака конципираното основно образование на почетокот на 21-от век, споредено со она од 20-от, традиционалното, своите основни карактеристики може да ги групира во три основни компоненти: а) дизајн на наставни програми и цели на наставните програми; б) стратегии на подучување и учење; в) методи на оценување. Меѓутоа, некои специјалисти од оваа област, искажувајќи го својот став по однос

на реформите во овој степен на образовниот систем, забележуваат дека „реформските процеси во основното образование во Македонија покажуваат дисконтинуитет во концептуацијата на образовните компоненти и несинхронизираност во нивната имплементација заради сè уште неизградената единствена национална стратегија за развој на основното образование“. Значи, со содржините во наставните предмети и активностите образовниот процес се насочува, пред сè, кон целите на образованието. Во секој современ образовен систем, па и во нашиот, исклучително значење ѝ се припишува на флексибилната настава, што, според дидактичарите, се изградува во две насоки: 1. со утврдување на наставни содржини и 2. со примена на различни методи, организациски средства и форми за наставата и учењето. Меѓутоа, кога станува збор за флексибилната настава во нашето основно образование, имаме специфична ситуација: треба да се има предвид дека наставата мора да обезбеди заедничка основа за сите ученици (иста програма, иста форма на организирање час, исти средства и начини на оценување, предавање знаење). Освен заедничката основа, со оглед на тоа што учениците се разликуваат според нивните способности и темпото на учење и научување, во процесот на учење треба да им се обезбедат содржини што ќе ги задоволат различните потреби во зависност од можностите и интересот на учениците. Современата концепција на основното, но и повисоко, средното образование, почива на неколку основни принципи, со што нашиот образовен систем сосема се доближил до образовните системи во многу земји, на пример: демократичност и почитување на индивидуалните разлики меѓу децата; принцип на ефикасност во образованието; принцип на воведување на основни општообразовни стандарди; принцип на интеграција на децата со пречки во психо-физичкиот развој; принцип на соработка меѓу учениците, наставниците и родителите; принцип на поврзување со локалната средина и др. Наставните програми за основното образование се структурирани така да можат да опфатат поголем број подрачја, на пример: јазик и литература; математика, општествени науки; природни науки; техничко образование; физичко и здравствено образование; уметничко образование. Така, за системското изучување и усвојување на содржините за јазик и литература, во основното образование е застапен наставниот предмет македонски јазик, а за учениците од националностите наставниот предмет од соодветната националност (албански, турски, српски. Нивното изучување почнува комплексно, а во повисоките одделенија – 5-8, програмските содржини се систематизираат (јазик, граматика, литература). Припадниците на националностите го изучуваат македонскиот јазик со цел да се оспособат за непречено комуницирање на македонски јазик како службен и официјален јазик во РМ.

Странскиот јазик има рамноправен статус. Во задолжителните предмети учениците изучуваат еден странски јазик континуирано од 5-8 одд. (11-14 г). Во училишта, во кои има можности, се нуди можност странскиот јазик да се изучува уште во 4-то одд. Вториот странски јазик е застапен во групата изборни предмети од 5-8 одд.

Математичкото образование е составен дел на современото општо образование затоа на овие содржини им се отстапува поголемо, ако не и најголемо (4 часа) наставно време.

Што ја чини структурата на образовната и воспитната дејност на основното образование? Оваа дејност, во функционирањето на образовниот систем на РМ, се сообразува со одделни возрастни периоди. За Ваша информација, можам да споменам, накусо, како се распределени поднивоата во основното образование, иако во поново време се направија уште некои поместувања. Првата училишна возраст започнува на 7-годишна возраст на детето и трае до 10 (7-10). Возраста на децата до десеттата година се поклопува со првиот период на основното училиште. Возраста на учениците од десеттата до дванаесеттата година се поклопува со вториот период од основното училиште. Следниот период трае од 12-15 години, го опфаќа завршниот период од основното училиште. Оваа дејност е презентирана преку: а) настава (задолжителни, изборни и факултативни предмети), дополнителна и додатна настава; б) воннаставни активности, грижа за здравјето на учениците; в) соработка со локалната средина – акции, стручно-педагошко усовршување на наставниците и др.

Статусот на задолжително основно образование во периодот до почетоците на реформите во овој сегмент на образование во македонскиот образовен систем се поклопуваше со основното образование и, сега за сега, со досегашните државни одредби, тоа трае/ше осум години, организирано на две нивоа: а) одделенска настава (1-4) и б) предметна настава (5-8). Во функционирањето на ваквата структурна поставеност на основното образование се забележани извесни недостатоци како, на пример, дисконтинуитет во програмските структури како и висок степен на програмско поклопување во предметната настава меѓу основното и средното образование. Имено, со ваква структурно-програмска поставеност на досегашното основно образование завршените ученици се здобиваат со недоволно квалитетна работна квалифицираност, како што е тоа со некои поразвиени образовни системи во светот. А, глобализациските процеси и забрзаната динамика на современите промени, т.е. осовремените барања на трудот и работењето, поставуваат понагласени тенденции за зголемување на образовното ниво на луѓето како и промени во структурирањето на образовниот систем. Тоа е неминовна обврска на секоја современа демократска држава, па и нашата, сè повеќе и сè поинтен-

зивно да расправа за проблемот **должина/времетраење** на задолжителното образование. Во досегашниот образовен систем во РМ лимитот на времетраењето се поставуваше на крајот на основното образование (8 одд., приемен испит од 8-мо одд. кон прва година на средното образование; општа/заедничка програма во ниското ниво на средното образование и насоченост по втората година и сл.) или, пак, во пониското ниво на средното образование (така како што предвидува сегашната концепција). Сегашната концепција овој лимит се обидува да го стави во повисокото образовно ниво (дел од средното), дури и целосно го опфаќа, па се смета дека средното образование треба да е „основно задолжително, општо образование“. Инициран е Закон со кој средното образование треба да биде задолжително. На тоа укажува и реалната состојба со условите на пазарот на трудот (на пример, конкурси за вработување и нивните критериуми – нема речиси конкурс за вработување со основно образование??). Инаку, соочени со истите проблеми во многу поразвиените земји во светот, средното образование, поинаку само структурирано, е лимитот за степенот на основното образование што треба да го има секој граѓанин како израз на општа образованост и квалификуваност за активно и успешно да може завршениот таков ученик да се вклучи во работата и во општеството како успешна личност. Во поразвиените земји од поодамна, а кај нас во последно време, со последните реформи, задолжителното образование се среќава со различно траење (девет, десет па дури и 12 години), иако времетраењето и статусот на задолжителното образование, во голема мера, зависи од економската моќ на државата. Причините за постојниот начин на структурирање на основното образование во РМ се повеќе. Ќе споменам само некои, како согледување на компетентните структури кои се занимаваат со дизајнирање и следење на резултатите во образованието: голема, дури и максимална опфатеност на популацијата во РМ со предучилишното образование; преминот од основно во средно образовно ниво; незадоволителни резултати во процесот на примената на знаењето во практика и мн. други. Стратегијата во образовниот систем во РМ се презентира преку активности за зголемување на времетраењето на задолжителното образование, преку воведување, на пример, деветолетка дури и десетолетка, преку моделот 3 + 3 + 3; 5 + 4; 6 + 3. Меѓутоа, за такви реформи во структурирањето на задолжителното основно образование потребни се поголеми државни инвестиции на секаков план (финансиски, просторни, кадровски и др.). Ваквите реформски реконструкции ги утврдува соодветното министерство во државата. Република Македонија е определена за спроведување на современите реформски зафати со цел да добие ефективен и ефикасен како и компатибилен, со светските образовни системи, образовен систем.

Кои се нивоата или каква е структурата на средното (и постсредното) образование досега, а особено сега? Една од основните цели на средното образование во демократска Македонија е со овој вид образование да се задоволува најголемиот дел од потребите на кадри на пазарот на трудот. Поради постојната разновидност на трудот на ова ниво на системот на образованието се јавува и најголемата диференцираност на траењето на образованието (курсеви, практични обуки, работнички универзитет...), сразмерно со барањата на трудот и заинтересираноста и способностите на учениците за соодветна струка, но истовремено и шанса за натамошно продолжување на образованието. Според досегашното искуство кај нас, но и според некои наши сознанија, во земјите на Европската Унија, средното образование би можело да доживее реструктурирање во неколку свои нивоа. На пример, на функционален план потребна е обука за конкретна работа; општото образование – јазична култура, јазична комуникација, основи на математичката писменост, граѓанско образование и одговорност не треба да надмине повеќе од 200 наставни часа; стручната, пак, компонента треба да зафати дури 70% практична обука за вештини за безбедно и квалитетно извршување на работните задачи, а 30% да останат на знаењата од областа на услугите (фризери, хотелиери, келнери, готвачи...). Еден од сегментите на средното образование – стручното – според својата функција треба да едуцира кадри за клучни компетенции во определено подрачје на трудот, а неговата програмска структура треба да содржи општообразовен дел, стручно-теориско образование, практична обука за клучните компетенции и неопходна функционална стручна теорија, рамковно дефинирана на државно ниво, а конкретизирано на институционално ниво; факултативни програми за посебните интереси и потреби на учениците, локалната самоуправа и работодавачите. Последните две компоненти можат да опфатат до 20% од вкупниот курикулум за определена образовна програма. Реализацијата на средното стручно образование според барањата на современиот образовен систем во РМ може да биде по два модела: училишно образование и дуален систем.

Вториот тип средно образование го претставува техничкото образование кое, според својата функција, подготвува стручни кадри во областа на сложени технички системи, нивно проектирање, организирање и одржување. Програмската негова структура изгледа вака: 40% општо образование, 40% стручно-теориско образование и 20% практична обука (има место за дискусија!). И во овој сегмент се застапени задолжителни изборни предмети, како и посебни факултативни предмети во функција на посебните потреби на надарените и на талентираниите ученици. Сите општообразовни и стручно-теориски содржини се изработуваат и се реализираат на државно ниво.

Второто средношколско ниво во рамките на современиот македонски образовен систем го презентира гимназиското образование кое според својата основна задача и како стандардно традиционално образовно ниво во секој образовен систем, треба да овозможи доволна подготвеност за стекнување на највисоките квалификации за сложените професионални и управувачки занимања за кои понатаму е потребно високо образование. Овој вид средно образование сè уште е четиригодишно, иако во некои современи образовни системи тоа може и да се проширува со други општообразовни и стручни содржини. Програмски досегашното гимназиско образование, на кое му претстојат најголемите реформи (државната матура, меѓународна матура...) главно е структурирано на две нивоа: заедничка програма во првата и втората година на сите гимназии и второто ниво: насочување на учениците во третата година во три можни насоки: општествено-хуманистичка, јазично-уметничка и природно-математичка. За задоволување, пак, на посебните потреби на талентираните ученици гимназиите можат да нудат и факултативни предмети 4 часа неделно, почнувајќи од втората година. Во рамките на реформиранiot образовен систем во РМ функционираат три, за сега, вида гимназии: општа гимназија која подготвува матуранти кон сите видови на високото образование (од 2007 ќе е поинаку, но за реформираното гимназиско образование е потребно посебно елаборирање!) и стручни гимназии како можност за обликување на посебни струки (електро, машинство, градежно и сл.). Општите гимназии ќе завршуваат со два модела на матурата: државна матура, долго време подготвувана и очекувана, за разлика од традиционалниот модел на матурата, која ќе ги квалификува матурантите за влез во соодветно високо образование, и вториот тип матура со т.н. завршен испит, ќе им овозможи на дел од гимназијалците, врз основа на избраните изборни и факултативни предмети или со дополнителна програма, да полагаат завршен испит кој ќе им обезбеди излез на пазарот на трудот или проодност кон т.н. постсредно/специјалистичко образование (поранешното, традиционално вишо образование: технолошко-техничка специјализација, надзорничка специјализација и мајсторско образование). Матурските и завршните испити, патем да споменам, не се некоја посебна новина во нашиот образовен систем. Тие постоеја и досега и особено е интересно што тие, во нашиот случај, имале различни само начини и форми на изведување. Се воведувале различни измени во овие испити, измени во оценувањето на знаењата на тие испити, потоа повторно воведување на испитите со ослободување на дел од учениците – одличните). А, една од главните интенции и тенденции во современото образование и кај нас и во светот е да се обезбедат најсигурни механизми за тоа како да се постигне квалитетно образование. Малку само ќе се задржам на овој

сегмент од средното образование. Времето на брзиот бод на техниката и технологијата им овозможуваат лесен достап до информации на младите луѓе, нему му се потребни сега други вештини и способности за да може да се вклучи во тој тек. Еден од главните механизми е обезбедување квалитетно образование и соодветна контрола на тоа. Државата мора да знае каков механизам ќе изгради за да знае дали, на пример, нејзиното вложување во новите наставни планови и програми и новите организациски поставености на училиштето и начините на работа ѝ го обезбедуваат бараниот квалитет. Мора да се признае дека нашиот образовен систем досега немал некои добри механизми за тоа (сојузна држава), па дел од реформите што се случувале во минатото не биле успешни, не затоа што не биле добро осмислени, туку затоа што не постоеле добри механизми на контрола на работата и резултатите. Не се правени некои опсежни анализи речиси во ниту едно образовно ниво за да може/ло да се добијат податоци што е тоа што е грешно направено, што е тоа што не им одговарало на учениците, на наставниците и сл. (насочено образование, приемни испити, завршни испити, неосвежени наставни програми и планови, несоодветни учебници и ред други проблеми). Сите ја знаеме намерата на Република Македонија за влез во Европската Унија и сите знаеме дека и нашите млади генерации сакаат да се во чекор со светските збиднувања. За таа цел, од 1991 па наваму државните институции активно работат на изнаоѓање механизми за подобрување на квалитетот, повеќе би рекла на применливоста на квалитетот во образованието. Еден таков механизам е и моделот за крајните испити во средното образование, популарната сега *Државна мајџура* од која се очекува многу. Пред повеќе од пет години, во нашето средно стручно образование се воведени нови наставни планови и програми во дел од средните училишта (експериментално) според ФАРЕ-програмата, а во гимназиското образование се воведоа нови наставни планови и нова генерација учебници (1997). Тој процес е завршен, а тече изработката на нови учебници за стручното образование. Постојните испити што веќе ги имавме во средното образование и содржински и предметно сега веќе не одговараат, па затоа тоа е уште една од клучните причини за реформи во овој степен на образование. Новиот начин на испитување и оценување бара поодговорен однос на сите субјекти вклучени во тој процес. Ваквиот начин на изведување испити ќе го поттикнат тој процес за квалитетно образование, а државата ќе се убеди во она во што инвестира. Досега се немаа податоци за успехот, оценките беа основното мерило за квалитетот, а во услови на транзиција, па и друг општествен поредок, не е тешко да се изгуби чувството за објективност (многу одлични ученици). На пример, мислењето на еден странски експерт „дека до 2040 година 99% од учениците во Македонија ќе бидат одлични; неодамна слушнав

информација, на крајот од учебната година кога јавно, преку медиумите се објавуваат резултатите од работата на училиштата, дека во еден регион во Сојузна Република Германија – во Баварија, 21.000 ученици средношколци повторуваат итн.).

Покрај овие три, односно пет образовни нивоа, образовниот систем во РМ се состои и од уште три-четири вида посебно средно образование: а) средно уметничко образование, б) средно образование за ученици со посебни образовни потреби; в) средно образование за надарени и талентирани ученици; г) средно образование за возрасни и сл.

Кои се основните модули на современото стручно образование?

Модуларноста како програмски систем задоволува најголем број од современите програмски принципи: функционалност, флексибилност, рационалност и сл., а истовремено задоволува и голем број од реформските принципи на современото професионално образование: целна ориентираност, достапност, отвореност, проодност итн. Од друга страна, пак, со изработката на компетентни одредби на програмските модули, особено стандардите за нивната сложеност и потребна временска ангажираност за нивното реализирање преку современо организиран процес на учење, се создаваат претпоставки за квантитативна вредност на секој модел, во системот на високото образование именувана како кредити или бодови. На тој начин со модуларноста ќе можат да се обезбедат содржинските претпоставки за воведувањето на сè попопуларниот кредит-трансфер систем (КТС) и во средното образование, со што ќе се обезбеди неговата непречена поврзаност со високото образование. А сето тоа, неминовно е дел од стратегијата на МОН за своите неопходни нормативни промени и организациски подготовки.

За остварувањето на дефинираните функции на средното образование, претпоставените стандарди треба да бидат опфатени преку следните компоненти: остварување на поставените цели; образовните програми се изработуваат и се усвојуваат на две нивоа: државно и институционално; образовни процеси; услови и документираност на стандардите. Неизбежно, во вакви услови на забрзани и неопходни реформи во образовниот систем, да не бидат засегнати со промени и субјектите кои го реализираат воспитно-образовниот дел и се „нераскинлива клетка од тој организам“ – наставниот кадар. Така, наставата во секое, па и во ова образовно ниво, ја изведуваат соодветно едуцирани наставнички и стручни кадри: општо образовните предмети ги изведуваат наставнички кадри со високо или поствисоко образование, а стручно-практичната настава ја изведуваат наставници-специјалисти од определена област со дополнителна едногодишна наставничка доквалификација. Во рамките на таквата доквалификација, иако не директно имплицирана од стручната ограниченост на наставниците, се спрове-

дува (од 1998 г.) полагање државен испит за сите наставници-почетници.

Развојната ориентација на Република Македонија е насочена кон вклучување на државата во глобалните интеграциски процеси на европско и на светско ниво. Јакнењето и осовременувањето на образовниот систем и втемелувањето на демократските принципи и вредности во него, е основната заложба на сите субјекти кои го креираат, дизајнираат и го реализираат образовниот процес во државата.

Високото образование е, исто така, составен и неразделив елемент на развојот на секоја земја и може и еден од најсилните чинители на препознатливоста на една земја во меѓународни рамки, поради што се наметнува неминовна потреба од забрзана трансформација на неговата целокупна поставеност. Во периодот до последните трансформационски процеси, државниот Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Република Македонија беше единствениот извор на задоволување на пазарот на трудот со високообразовни кадри. Меѓутоа, процесот на глобализација го наруши тој однос. Поради динамиката со која се развиваат општествата и пазарот на трудот има потреба од флексибилна и динамична образовна понуда која можат да ја задоволат само флексибилни и динамични високообразовни институции. Имено, потребата од нови стратегии во трансформацијата и на високото образование не претставува императив од промени само на национално ниво (внатрешно), ами истата е импликација и од надворешните влијанија, т.е. глобални, сеопшти фактори. Резултат на ваквите стратешки приоди во трансформацијата на високото образование е и зачленувањето на Република Македонија како рамноправна членка на европското семејство земји кои се обврзуваат да ги следат и да ги реализираат препораките на Болоњската декларација за креирање на единствен европски простор / систем на високото образование (2003). Освен обврските за подобрување на квалитетот на студирањето, високообразовните / универзитетските институции во РМ се соочуваат и со реформи во сопственото структурно, организациско и програмско дизајнирање (модерен термин). Прифатената иницијатива за градење заеднички европски високообразовен систем им дава на сите членки на Болоњската декларација право за стекнување статус на уважувани даватели на образовни услуги на широкиот европски академски пазар. Во моментот структурата на универзитетското (високото) образование во Република Македонија се реализира со постоењето на три државни универзитети („Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, „Св. Климент Охридски“ – Битола и „Тетовскиот универзитет“ во Тетово и еден приватен универзитет Универзитет на Југоисточна Европа (ЈУИ) во Тетово (Штулов универзитет). Освен споменатите универзитети, во Р. Македонија, во последниве години, во тек е и процесот на отворање приватни

високообразовни институции (факултети), отворени, најчесто, како оддели на поразвиени универзитети од странство, а се занимаваат со едуцирање на кадри од тесни специјалности од подрачјето на информатика, администрација, менаџмент и маркетинг и сл. Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ е најстарата високообразовна институција, со високореспектабилен статус дома и во светот.

Во своите стратешки цели, во иднина, Министерството за образование и наука на Р. Македонија во меѓусебна соработка со сите високообразовни институции се обврзува да создава услови за што полесно и побрзо имплементирање на принципите и на препораките кои произлегуваат од одредбите на Болоњската декларација. Се наведуваат приоритетни задачи. Ќе споменам некои од нив: градење база на податоци и публикување на информативен материјал за ефикасно следење на Болоњскиот процес; усогласување на законските регулативи со принципите и препораките на Болоњскиот процес; усогласување на нормативите и стандардите за високото образование; градење на ефикасен систем на стипендирање кој ќе овозможи засилена образовна мобилност на студентите и на наставниците; промоција на европската соработка во осигурувањето на квалитетот преку развивање на споделиви критериуми и методологија; зајакнување на системот на екстерна евалуација на квалитетот на високото образование; дефинирање и строго почитување на стандардите за основање и акредитирање на приватни високообразовни институции; развивање на ефикасен систем за финансирање во високото образование итн.

И покрај неизбежниот бран од глобални интеграциски процеси, сепак образовниот систем во Р. Македонија, креиран од страна на Министерството за образование, ќе гради образование кое во својот фокус на внимание не треба да го испушти поединецот, неговиот непречен развој и неговиот индивидуален и културен идентитет поставен во амбиент на мултикултурно опкружување.

Реформските иновации во образовниот систем во Р. Македонија неминовно ја налагаат потребата од нова институционална поставеност на образовните институции, нивната организираност како и обврската за обезбедување финансиска поддршка на развојот на образованието и обезбедување и подобрување на квалитетот на образованието. Затоа, воведувањето на екстерната евалуација во сите степени на образованието, поврзувањето на стручното образование и обуката со потребите на пазарот на трудот, професионалниот развој на наставниот и на раководниот кадар во образованието, сертификацијата на неформалното образование, европеизацијата на реформите во високото образование согласно со препораките на Болоњската декларација и во стручното образование согласно со Копенхашката декларација, образовниот процес во Македонија има потреба од соодветна институ-

ционална поддршка која ќе обезбеди одржливост на започнатите реформи во овој сектор на современото живеење. Ваквата поддршка, пред сè, ја преземаат редица државни институции: МОН (Министерство за образование и наука) кое има улога на орган надлежен за решавање на правните постапки од втор ред, финансиска контрола и советодавна улога; Државен просветен инспекторат кој има надлежност да врши надзор над исполнетоста на образовните стандарди, обезбедување на квалитетот на образованието, ефективност преку евалуација на работата на воспитно-образовните институции, примена на законите од областа на воспитанието и образованието; Биро за развој и унапредување на образованието, а неговите стручни надлежности се состојат во надлежност во однос на содржините на образованието (изработка на наставни планови и програми, следење и проучување на резултатите и најновите достигнувања и иновации во образовните системи; стручна надлежност кон наставниот кадар (советодавно-консултативни работи, планирање, организирање и реализирање на стручно усовршување на наставничкиот кадар...); стручни надлежности во издаваштвото (перманентно следење на квалитетот на учебниците, списанијата, дополнителна литература, развивање концепти за педагошка евиденција...); Центар за стручно образование и обука (развој на стручното образование и обука заради усогласување со потребите на технолошки и општествен развој, развивање на европска ориентација на стручното образование со обезбедена транспарентност и конкурентност...); Државен испитен центар, по моделот на развиените европски образовни системи (спроведува проверка на знаењата на учениците од основното и од средното образование преку организирање на национални оценувања во основното и во средното образование и организирање полагање државна матура и завршни стручни испити со што треба да обезбеди, со екстерниот карактер на испитите, зголемена одговорност кај наставниот и кај раководниот кадар); Совет за развој и финансирање на високото образование (финансирање, услови и критериуми за финансирање, систем на стипендирање и кредитирање на студентите, критериуми и мерила за кофинансирање во студиите); Одбор за акредитација и евалуација во високото образование (одговара за исправноста на документацијата за исполнети услови за акредитација, секоја петта година ќе ја оценува состојбата и дејноста на високообразовната институција...); Совет за стручно образование и обука (советодавна улога во донесувањето на државната стратегија за стручно образование...); Управа за развој и унапредување на јазиците на етничките заедници (обезбедување учебници на јазиците...); Совет за македонски јазик; советодавни тела во образованието: Државен совет за образование, највисоко советодавно тело надлежно за образо-

ванието именувано од страна на Собранието на РМ и многу други структурни тела.

Активното учество на Република Македонија во глобалните интеграциски процеси подразбира, истовремено, и преземање одговорност за преземените глобални политики за реформите во сферата на образованието. Во таа смисла Министерството за образование и наука на Р. Македонија ќе ја преземе одговорноста за реализација на целите, принципите и препораките зацртани и со своите и со актите на меѓународните документи за развој на образованието во Европа и во светот: Програмата Образование за сите (УНЕСКО), Болоњската декларација или, пак, Милениумските цели на ОН, а нам, на „учениците“ – учесници на Семинарот и изучувачи на македонскиот јазик ни останува само да ги слушаме нашите учители и предавачи и да учиме, учиме, учиме... да работиме и да заминуваме од вакви семинари како што е охридскиот Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура со убедување дека и таму, на нискиот југ од Европа, убаво се учи! Благодарам!

Литература

1. **Кантарчиев, Р.; Ковачев, Ј.:** *Основачи на првиот педагошки училишта во Македонија*, Просветно дело 1-2, Скопје, с.32-42.
2. **Кондарко, Б.:** *Дваесетгодишен развој на школството во СРМ*, Просветно дело 1-2, 1966.
3. **Стојановски, Т.; Никодиновска, Б.; Трајковски, М.; Камберска, М.:** *Основни карактеристики на основното образование и воспитување*, Педагошки завод на Македонија, Скопје, 1996.
4. **Паноска, Р.:** *Образовниот систем во Република Македонија*, Предавања на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 1987.
5. *Национална програма за развој на образованието во Република Македонија 2005 – 2015*, Министерство за образование и наука на Република Македонија, Скопје, 2004
6. **Јошевска, Ф.:** *Ефикасен и ефективен образовен систем*, Просветен работник, 2003, с.7.
7. *За квалитетно образование*, Биро за развој на образованието, 2003.
8. *Концепција на основното образование и воспитување со наситен план за основното училиште*, Министерство за образование – Педагошки завод на Македонија, Скопје 1996.
9. *Ново училиште – Специјализирано списание за децентрализација на образованието*, бр. 2, 2004.
10. **Бојковска, С.:** *За образовниот систем во Република Македонија (современи состојби и перспективи)*, Л.зб. 1-3, 2004.
11. **Бојковска, С.:** *Извештај од работата на Меѓународниот семинар „Размена за промени“*, Министерство за образование и наука (на англиски), Скопје 1998.
12. **Bešter Turk, M.:** *Sodobno pojmovanje pismenosti in pouk slovenskega jezika v šolah v Republiki Slovenii*, Zbornik predavanj, Ljubljana 2003.
13. **Vogel, J.:** *Ishodišča sodobnega pouka slovenskega jezika v gimnaziji in novosti pri maturitetnem izpitu*, Zbornik predavanj, Ljubljana, 2003.

ЛИТЕРАТУРА

Милан Ѓурчинов

ПИСАТЕЛСКИОТ СВЕТ НА ЗОРАН КОВАЧЕВСКИ

Писателскиот свет на Ковачевски е светот што го окружуваше и што тој секојдневно го гледаше, што го носеше во себе и на кого му остана верен до крајот на животот – градот Охрид и неговите жители. Можеме веднаш да речеме дека тој беше најзначајниот, најдобриот и најдоследниот охридски *лейџојисец*, средина во која тој не беше роден, но во која го помина сиот свој живот.

Зоран Ковачевски е роден во Јагодина (Србија) 1943 година. Живееше, работеше и твореше во Охрид, со исклучок на неколку први години од својата служба како правник во Скопје. Тој започна да пишува многу рано, како ученик во VIII одделение го напиша расказот кој ја доби првата награда и го објави во списанието за деца „Змај“. Беше еден од основачите на списанието „Јужен бран“ при Охридската гимназија, заедно со Живко Чинго. На анонимниот конкурс на „Студентски збор“ во 1967 година добива втора награда за необјавен расказ. Но, требаше да дојде 1974 година Ковачевски да влезе на голема врата во нашата современа литература: на анонимниот конкурс на „Нова Македонија“ тој ја освојува првата награда за расказот „Добринa“, а уште четири негови текста на овој конкурс се исто така наградени! Тоа беше несомнен знак дека во нашата современа книжевност влегува еден млад и мошне талентиран раскажувач. Во почетокот на 80-те години, на конкурсот на „Мисла“ за необјавен роман селектиран е и потоа објавен неговиот краток роман „Историја на светото дело“, – со што започнува втората фаза на неговото творештво во која, низ рамномерни временски амплитуди тој објавува книга след книга, ни премногу, ни помалку. За овие четири децении: четири романи и четири збирки раскази, некои од кои, како првиот роман „Семејна фреска“ беа објавени и на други јазици, некои од расказите исто така на повеќе јазици, во периодиката или во антологиските избори.

На самиот почеток од оваа година Зоран Ковачевски, по кратка болест почина на 63-годишна возраст. Со тоа е прекинат еден живот и

заокружена една творечка биографија од која нашата литература можеше уште многу да очекува.

Размислата за природата и суштината на неговиот писателски свет неизбежно нè враќаат кон неговата прва книга „Охридски приказни“, на неговиот извонреден расказ кој го доби веќе споменатото високо признание. Тој расказ носи наслов „Добрина“, а неговиот главен јунак е обичниот охридски граѓанин Добре Косин, кого авторот ќе го нарече „Човек без трета димензија“ – расказ во кој Ковачевски, се чини, веќе на самиот почеток ќе ја изрази сета своја животна и писателска филозофија.

„Што стои помеѓу личната полза и човека?“ – ќе се запраша, започнувајќи го својот расказ. И ќе продолжи; „За Добре Косин тоа беше – *добрината*. Другите рекоа: Кој ја видел? И што е тоа: се јаде, се пие, на леб се мачка? Добрина!“ Средината му се потсмева на Добре Косин, но тој оди по својот пат. Си вели, им вели: „Не знам што ќе стане со градот ако ја избркаме добрината. Ќе се изедеме меѓу себе и само силните ќе имаат право да живеат. Од Охрид кафез за ѕверови ќе направиме. И ќе тргне светот да се огради, за да се зачува од нас.“ Добре доживува бројни згоди и незгоди со своите сограѓани, и самиот се однесува де благородно и сочувствено кон другите, де грубо и брутално, надевајќи се дека ќе ги „поправи“ луѓето. На крајот, самиот ќе доживее неславно финале: ќе биде обесен и фрлен во езерото од сопствените сограѓани. Пред да умре, ќе сфати дека бил само дводимензионален, или премногу добар или премногу лош. Но, онаа *третата димензија* што ја виде кај мнозинството, таа му недостасуваше. „Можеби е изрод и попусто сакаше да се доближи до луѓето.“

Иако прв позначаен, расказот „Добрина“ е заправо квинтесентен текст. Во него веднаш го откриваме светот на малите луѓе во малиот град што е трајна определба на овој автор. Тој го донесува остриот судир на поединецот со колективот што е една од неговите опсесивни теми. Во поетичка смисла, веќе во него го среќаваме суптилниот спој на реалното со фантастичното, на референцијалното со условно-имагинативното, на поттекстот понижан со недвосмислен етички ангажман и непоткупливото благородство на духот. Ковачевски е писател кој и кога ѝ се поддава на најсилната имагинативност, не престанува да *мисли* за она што го соопштува и пишува, писател кој, сликајќи го малоградскиот свет и живот, знае нив да ги разграничи од малограѓанштината, од баналноста и тривијалноста со кои никогаш не се мири неговото духовно, морално и творечко битие.

Занимлив патоказ за неговиот писателски поглед на свет ни дава исто така еден негов исказ по повод неговиот роман „Летачи на метли“. Таму тој вели: „Романот им е посветен на оние за кои во народот се вели дека им лета умот. Тоа се „летачи“ спремни да летаат високо над поплу-

каните тротоари, иако не поседуваат никакви справи за летање, освен сопствената фантазија и вербата во поарен свет од постоечкиот. Еден од моите „летачи на метли“ вака размислува: „Кажи ми зошто има неправди во светот, зошто има богати и сиромашни, среќни и несреќни, убави и грди?“ Јас сум нивниот адвокат и пишувам трактати во нивна одбрана. Отаде, јас претенциозно си мислам дека сум ангажиран писател. Се трудам да ги застапам доблестите кои во нашиве сè попрозаични времиња сè помалку се стожерот врз кој се потпира човекот... Накусо, вели авторот, јас верувам во онаа стара улога на уметноста, како на жар на кој луѓето ќе си ги стоплат своите остинати души...“

Мечтатели, занесеници, сонувачи, „летачи на метли“ – такви се во мнозинството јунаците од писателскиот свет на Зоран Ковачевски. Со текот на времето, во неговите понови книги започна да се чувствува повеќе острина и горчина, дури иронија кон јунаците – идеалисти и неоствареници, но таа иронија сепак остана блага, понижувана со добрина и хуманост, онаа што е способна секогаш да разбере, иако не и да оправда; бидејќи таа има писателски карактер, таа е лишена од сентимент и е составен дел од една промислена поетика.

Впрочем, да се обидеме попрецизно да го формулираме творечкото „credo“ на делото на Ковачевски кое веќе е завршено и заокружено во неговиот осумтомен романсиерски и новелистички опус.¹

Писателскиот свет на Зоран Ковачевски е исткаен од необични, чудни, имагинарни истории во лесно препознатлив амбиент на еден чудесен град окружен од преубава природа, но во еден сосема поинаков стишен и смирен постфестивалски период од неговото секојдневие во кое по летните возбуди и фасцинации се открива малу познат свет од живописни, смешно-тажни истории и возбуди, надежи и разочарувања. Топосите на оваа отворена сцена на која се одигруваат тие истории се лесно препознатливи: тука се познатите и културните охридски места: плоштадот, терасата на „Летница“, на која така често во пладневните часови авторот го испиваше своето кафе со пријателите, тука е и некогашната бавча на хотелот „Белви“, музиката на „Палас“, знаменитиот „Чинар“ и кафеаната „Ориент“, тука се бројните и познати охридски фамилии: Чорбевци, Симончевци и многу, многу други...

Зоран Ковачевски ретко и нерадо зборуваше за своите големи светски претходници, за авторите на кои се потпираше и од кои учел.

¹ Ќе треба да одбележиме дека тој опус во жанровска и тематска смисла не е еднонасочен, и покрај основната хомогеност што ја има. Во почетокот на 90-те години Ковачевски објавува две дела, всушност помали камерни романи кои му припаѓаат на жанрот на историската белетристика. Романите „Одмазда“ и „Историја на светото дело“ се засноваше врз една добро промислена критичка дистанција наспрема историските настани. Во првиот – станува збор за формирањето на ВМРО, за историјата на солунските атентатори и нивните душевни и идејни премрежиња, во вториот – за трагањето по „златното руно“ по конечната цел во што активно учествуваше македонската интелигенција на чело со Крсте Мисирков.

Меѓутоа, не е тешко во писателскиот ракопис на овој наш автор да се препознаат трагите на еден Чехов, на неговиот трагичен лиризам и длабоко внедвениот хуманизам, на неговиот прониклив поглед во светот на обичните, малите луѓе. Напати и на еден друг класик на руската литература – Гогољ, со неговото сатиричко осило, со неговата иронија и склоноста кон пародија, а потоа и секако и на мудрата повеќеслојна постапка на Иво Андриќ, кого единствено Ковачевски макар и во ретки пригоди го спомнувал како свој вистински учител. Во последните негови книги, во кои така сугестивно се преплетуваат нишките на реалното и фантастичното (в. ја неговата последна книга „Кога ни петлите не пеат“) може да се согледа неговиот контакт со одделни автори на Латинска Америка, импулсите на магичниот реализам, но не толку оние што ги емитуваше фикционалната проза на борхесовскиот постмодернизам, колку оние вкоренети во реалноста и социјалните факти на еден Сабато или Кортасар или на Надин Гордимер. Можеби, во тој поглед треба да се потсетиме на она што Хулио Кортасар на едно место го беше забележал: „Чистата, до крај спроведена фантастика е својство на лошата литература. Во добрата литература појдовна точка на раскажувањето е обичната стварност, „нормалниот свет“ кој потоа се надградува и се развива во насока на чудесното, неверојатното и реалното.“ Впрочем, самиот Ковачевски во „Лизгалница“, еден од неговите последни раскази, ќе рече: „Приказните затоа и се измислуваат, за да им ги доближат на луѓето навидум невозможните нешта.“ И затоа, едно од основните обележја на сиот опус на Ковачевски, дури и тогаш кога во него е присутна чистата фикционалност, кога доминираат и чистата творечка имажинација и привидот на изместеноста од секоја референцијалност, кога се чини дека насекаде доминира „артефактот“, – дури и тогаш чувствуваме дека во него останува нешто мошне битно и незаобичолно, нешто есенцијално што и најсмелиот артистички пристап не може да го измести. Тоа е, според нас, неговото *антропологичко јадро* околу кое се плетат и се раздиплуваат пластовите на неговата разгранета слоевитост и околу кое „in ultima linea“ гравитираат неговите основни мотивации и скриени пораки.

Во некои од своите најдобри раскази Ковачевски настапува како автор кој ги почитува законите на времето, кој одлично сфаќа дека човекот не е наполно слободен во својот избор, бидејќи секогаш постојат нови, макар и видоизменети идеолошки притисоци и закани, и дека задачата на писателот е да покаже како обичниот човек реагира на тие надворешни влијанија, на тие промени, кои се најчесто нешто противприродно и накалемено. Како ангажиран автор тој не пропушта да го постави прашањето: како да опстанат вредносните системи и законитости кои постоеле од искони и кои сега доаѓаат во судир со новите идеологии – некогаш – социјалистички, денес – постсоцијали-

тички. Во таа смисла посебно се парадигматични неговите два подолги раскази: „Алимпије и бикот“ од книгата „Аристотел од Ресен“ и „Алимпије, сликарот и бикот“ од неговата последна збирка раскази. Реплицирајќи на одредени актуелни појави во нашево општество, авторот ја искажува својата критичка оценка за самобендисаната национална свест, која, затворајќи се во својата замислена големина, неминовно се отуѓува и идеологизира и доаѓа во судир со творечкото и поетското. Поетот-боем Алимпије систематски ја гради фамата за својата личност како национален предводник и трибун, за во финалето на расказот да доживее фарсичен крај: преобратен во бик, тој залутува во арената, каде што истата онаа маса, за која тој мислеше дека го боготвори, го пречекува како безмилосно гледалиште кое рамнодушно го посматра неговиот неславен крај. Во вториот дел на овој „проект“, како што ќе го нарече самиот автор (тој го беше замислил и третиот дел кој, за жал, со смртта на писателот ќе остане неостварен) се воведува ликот на сликарот при што се бара одговор на прашањето: „Што стана со идејата на национализмот по петнаесет години? Сликот е човек-уметник кој не поаѓа од никаква идеја и кој не сака да припаѓа на ни една идеологија, за кого уметноста е сè.“ Таа е радост, а радоста не може да биде ограничена од ништо, инаку – веднаш свенува и умира.“ Наспроти него стои поетот Алимпије Давидов, „составувачот на химнични стихови во чест на неговиот народ“, кој има свое, поинакво мислење за уметноста. „Слободата на уметноста, помислува тој со гнев и презир. Ветер и магла! Уметноста е свеченост, свечена облека што се става на празникот на душата на народот. Уметноста бара одговорност, а не слобода! Уметноста е идеја и божја промисла.“ Но, неговата реторика, откако маглата ќе се проретчи и ќе поминат низа години, останува без никаков одглас. По петнаесетина години Алимпије Давидов никој не го слуша, неговите обожаватели веќе ги нема. Бидејќи, – одамна не објавил некоја повредна стихозбирка, ниту изрекол некоја нова и свежа мисла...“ Станува збор, гледаме, за еден диспут, за студија на еден актуелен и незаобиколен феномен, долго присутен и кај нас и на пошироките балкански „транзициски“ простори.

Со текот на времето Зоран Ковачевски израсна во истакнат современ раскажувач, кој создаде свој и автентичен свет богат со галерии од ликови, ситуации, најразлични судбини. Преку индуктивен пат тој го откри на суптилен начин својот специфичен охридски амбиент. Тој не е писател со однапред поставени тези, нема омилени или омразени јунаци, тој не сака никого да потцени, никого да повреди, само посакува да проникне што подлабоко во човечката единка, да ја погледне однатре, да ги насре мотивите на нејзините постапки, правецот на нејзините желби и заблуди, болки и пориви, соништа и опсесии. Сега, кога неговиот опус е, за жал, завршен, можеме со сета сигурност да речеме

дека во нашата книжевна историја од крајот на XX век тој ќе остане како стамен летописец на својот генерички простор, заграден со високи планини, но отворен за човековите соништа кон добрината, кон исчекувањето на еден поинаков и подобар живот и свет. Тој е со тоа на еден поширок план и хроничар на новото време, во кое се движи, се надева и го поднесува животот цел еден паноптикум од човечки суштества, секое од кои има свој идентитет и свое достоинство. На таков начин, за еден книжевен творец беше широко отворен патот кон изворното и автентичното, најреткото што во една сè повеќе артифициелна епоха може да го посака и писателот и неговиот читател.

На крајот, завршувајќи го овој „hommage“ на Зоран Ковачевски не можам да не истакнам едно ретко постојано и ненарушено својство на неговата интелектуална, креативна и човечка природа – тоа е *доследноста, моралната цврстина, етичката вертикала на неговата личност*.

Мене ми е многу добро познато дека *личниот морал* не е најбитниот предуслов за остварување на вредносни дострели во уметноста, но во денешно време, во кое се изнаслушавме фрази и мегаломански изјави и во литературата и надвор од неа, време пренаселено од превртливци и конвертити од сите бои и димензии, – интелектуалците, творците како Зоран Ковачевски беа голема и ценета реткост во нашата стварност. Затоа, убеден сум, дека тие ја заслужија и ќе ја добијат почитта и признанијата не само на нашето време, туку и на идните генерации.

Вера Стојчевска-Антиќ

**1120 ГОДИНИ ОХРИДСКА КНИЖЕВНА ШКОЛА
– КОН БЕСЕДНИШТВОТО НА СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ**

Со неуспешниот обид на св. Методија да го одреди, а со тоа и да го постави за свој наследник и заменик талентираниот ученик Горазд, по смртта на архиепископот заврши и значајната Моравска мисија. Таа заврши навистина во Моравија и во Панонија, но нејзините резултати, достигнуања и дела го продолжија својот пат.¹ Протераните ученици успеале да ги пренесат духовните наследства. Некои од нив продавани по европските пазари го нашле своето место на словенскиот Југ (епископ Константин Брегалнички), други се расеале по Јадранското крајбрежје (далматинските глаголаши), а највредните од седмочислениците (св. Кирил и Методиј, Климент, Наум, Горазд, Сава, Ангелариј), Климент и Наум, ќе преминат од Бугарија во Западна Македонија. Во Охрид св. Климент Охридски се јавува како основоположник на Охридската книжевна школа,² а веќе во 893 година неговото место ќе го заземе св. Наум Охридски. Во неа и двајцата ќе ја пренесат наследената кирилometодиевска глаголска традиција и дури цели два века по нивната смрт глаголицата била во употреба во Охридскиот центар, позната како тркалезна охридска глаголица. Разбирливо, паралелно со неа во овој центар била употребувана и кирилицата.

Кога станува збор за формираната Охридска школа, пред сè, се има предвид нејзиниот образовно-педагошки систем, преку кој се школувале бројни ученици, и млади и стари, кои ги предавале понатаму и пошироко своите знаења. Во неа се создадени бројни ракописи, меѓу кои спаѓаат: Асеманово евангелие, Зографско евангелие, Мариинско евангелие, Ресенскиот фрагмент од Триод, Битолскиот триод, Охридскиот апостол, Болоњскиот псалтир, Добромирското евангелие, и многу

¹ Вера Стојчевска-Антиќ, Кирилometодиевската традиција во Македонија, Еден милениум наука и уметност во Македонија, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје 2000, 40-49.

² Блаже Конески, Охридска книжевна школа, Книга за Климент, „Кочо Рацин“, Скопје 1966.

други.³ Трета заслуга на Охридската школа е нејзината ориентација да го проширува својот ареал низ Македонија. Од неа никнуваа нови скрипториуми, просветни центри, како што очевидно ги прикажува ваквите состојби опширната литература. Меѓу ваквите примери да ги истакнеме манастирските центри: Св. Пречиста, Св. Јован Бигорски, Слепченскиот манастир (со авторите: Висарион Дебарски, Пахомиј Слепченски), и други.⁴ Во нив продолжила ракописната традиција и во наредните години и векови.

За значајната ракописна дејност што се одвивала во Охридскиот центар, а разбирливо и пошироко во Македонија, како и за вообликувањето на Охридскиот книжевен центар, посебен придонес даде научната дејност на рускиот славист Владимир Мошин, кој со својот престој во Македонија расветли многу карактеристики и особености на најстарите ракописи од Охридскиот центар, откривајќи ги нивните специфичности во македонска редакција. Така, на пример, недвосмислено откри дека Новгородските листови послужиле како прототип за составувањето на руското Остромирово евангелие од 11. век.⁵ Всушност, Новгородските листови претставувале Самоилов царски кодекс, пренесен во Новгород, по покрстувањето на Русите. Негова заслуга е обелоденувањето на македонската редакција во бројни трудови и описи на ракописите што ги формирал во Загреб, Белград, Скопје. Во Скопје се појавија неговите два тома описи на ракописите во Македонија.⁶ Оваа дејност ја продолжи Михајло Георгиевски, издавајќи уште четири тома описи од Македонија.⁷

Во случајов нашето внимание ќе го насочиме кон првоучителот на Охридската книжевна школа, и тоа кон неговата значајна беседничка дејност, со која книжевна активност се јавува и како родоначалник на средновековната македонска литература.

Т. А. Милер ја издигнува проповедничката проза на Јован Златоуст до совршенство, со што дојдоа до израз највисоките вредности на реториката.⁸ Меѓутоа, интересно е да се одбележат одредени пресудни влијанија од оваа совршена реторика кои повлијаеле врз Климента. Од најубавите искажувања за Златоуст експлицитно се воочува сличноста со некои искажувања за Климент: „Златоуст не е оратор кому уметноста на говорот му служела на самиот себе. Неговиот збор е говор на

³ Зденка Рибарова, Еден милениум наука и уметност во Македонија, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје 2000, 29-40.

⁴ Вера Стојчевска-Антиќ, Средновековни школи, Историја на македонската книжевност, Институт за македонска литература, Скопје 1997, 425-450.

⁵ Владимир Мошин, Избрани дела, книга прва, „Менора“, Скопје 2002, 15-27.

⁶ Владимир Мошин, Словенските ракописи во Македонија, 1, 2, Архив на Македонија, Скопје 1971.

⁷ Михајло Георгиевски, Словенски ракописи во Македонија, 3, 4, Скопје 1988.

⁸ Т. Милер, Иоанн Златоуст, Памятники византийской литературы, Москва 1968, 87.

вистината, откривањето, тој служи и мисионира. Тука е и сродноста меѓу Златоуст и апостолот Павле. Тој збор треба да ги раздвижи и разбуди заспаните, да придвижи кон дело, тој не смее да се изгуби во просторот и времето...“⁹ Очевидно е дека св. Климент Охридски го прифатил Јован Златоуст како примерен водач во својот живот, како што некогаш св. Кирил Филозоф го прифатил Григориј Богослов. Зошто св. Климент толку благодатно го прифатил Златоуста? Покрај високите поетски дострели нему посебно му прилегала Златоустовата преокупираност не толку со теолошката ученост, туку со смислата и суштината на актуелната сегашност. И Златоуст и Климент се држат цврсто за верата, избирајќи најчувствителни патокази за нејзиното прифаќање во современиот живот. И двајцата сочувствуваат со човечкиот род, искрено и со целата своја оддаденост кон Црквата, нивните идеи не случајно ги идентификуваат со еден вид „христијански комунизам“. Не е случајно што Златоуст со Василиј Велики и Григориј Богослов влегуваат во тројката јереи, вселенски светители. Затоа, кај Климента согледуваме егзегеза сконцентрирана околу библиската и христијанска проблематика, но кај него сето тоа клони кон реалниот свет што го опкружува. Тој посакал целата историја на христијанското учење, Новиот завет, да ја претстави и разјасни пред неукиот род. Неговите беседи не случајно се поделени на поучителни и похвални слова. Некогаш Климент едноставно поучува, спуштајќи се на нивото на собраните луѓе во црквите, а некогаш неговиот порив на вреден автор бара свечена восхвала на современите големи луѓе, но и на оние библиски личности што што го извеле крстот и словото божјо на чистина и виделина. Неговата големина на проповедник е во насока на величието на словата на Јован Златоуст во 4. век, како и на св. Кирил Филозоф во 9. век.

За да се сфатат карактеристиките на св. Климентовото творештво неопходно е да се знаат предусловите на книжевниот развој на св. Кирил и Методиј под непосредното византиско влијание.¹⁰ Исто така, тоа понатаму се проследува во Кирилометодиевото влијание во творештвото на св. Климент.¹¹ Византиската школа одиграла примарна улога врз Климента. Бројните истражувачи откриваат влијанија од: Јован Златоуст, Атанасиј Александриски, Василиј Велики, Григориј Назијанзин, Паладиј Еленополски, Теодор Кирски, Кирил Скитополски, Јован Малала, Јован Мосх, Јован Дамаскин, Теодор Студит итн. Оче-

⁹ Димитрија Богдановиќ, Свети оци и учители цркве, Београд 1989.

¹⁰ Вера Стојчевска Антиќ, Книжевното влијание во составите на Кирил Филозоф, Годишен зборник на Филолошкиот факултет во Скопје, Скопје 1988, кн. 14, 123-135.

¹¹ Вера Стојчевска-Антиќ, Кон еден аспект на книжевно влијание врз Климент Охридски, Годишен зборник на Филолошкиот факултет во Скопје, Скопје 1989, кн. 15, 231-241.

виден е широкиот спектар на византиско влијание. Меѓутоа, како што за Кирил Филозоф имал пресудно влијание Григориј Богослов (Назијанзин), за Климент примерот бил Јован Златоуст. Богатата Златоустова продукција, неговите мелодични и слаткоусни беседи, христијанскиот ортодоксен мироглед, прикрепеноста кон земјата и луѓето, талентот и боговдахновеноста кон Светиот Дух и Црквата, извршиле решавачко влијание врз Климент. Златоустовото влијание врз Климент е најочевидно. Дури и беседничката определеност кај него не е случајно избрана. Климентовата егзегеза сконцентрирана кон библиската и христијанската проблематика е приспособена кон реалниот свет на нашиот автор. Како и Златоуст, и Климент го дофатил мигот на современиот живот, сè уште вкоренетите пагански навики на луѓето во Македонија, наспроти развиениот христијански православен живот на Исток. Климент си поставил задача христијанското учење да го претстави во неговата суштина, но на достапен начин за неукиот род.

Многу Климентови беседи откриваат слични ставови со тие на Златоуст. Како најочевиден пример да го посочиме природот и односот и на двајцата автори кон Црквата. За Златоуст Исус Христос не е само доминантен пророк туку и првосвештеник и Божјо Јагне. Како застапник на вистинското наследство на верата, тој ѝ определил значајно место и на Црквата. И Климент е ортодоксен православен толкувач, а колку му е важна Црквата, покажуваат беседите исполнети со бројни библиски цитати, истакнувајќи ја на тој начин нејзината големина. Во зборот за заповедите на празниците го истакнува евангелскиот цитат: „Каде што се двајца или тројца собрани во името мое, и јас сум сред вас.“ Климент е верен застапник на апостолскиот живот на св. Павле. И Јован Златоуст не пропушта да го акцентира односот на св. Павле кон Црквата.

Колку влијание попримил Климент од Златоуст, можеби најубава потврда оставил анонимниот Климентов ученик кој ја составил Климентовата служба во која задолжително ги реди карактеристичните епитети за Учителот:

„Од Бога вдахновен органоне, ластовице златоуста, славеју слаткопеен, уме духовен, светило светлозрачно, очи златозрачни, уста благогласна, јазику медоточен, Клименте светителе, моли се за тие што ти чинат светол помен.

Кое место не се свети со твоите молитви, светителе, а која црква не се осветила со твоите зборови? Духовна свирко, кимбалу свонлив, кавалу чудесен, со златни зраци те венчавме.

Сета твар го почита твојот спомен, Клименте, пречисти оче!

Доброгласна труба се јави разгласувајќи по вселената златозрачни зборови. Клименте блажен, како гром загреме со светата наука,

што огреа како сонце, со своите пресветли лачи, со кои и мене ме просвети, светителе, и ме озари со своите молитви, блажени!

Оче Клименте, славен како река духовна што излегува тајно од рајот и потечува на четири страни, со своите зборови, на сите краишта на земјата, ти сите ги упатуваш на вера со твоето златно учење. Затоа, одозгора ти е дадено со божја помош и нам, ти богомудри, за да ни подадеш...“

Станува очевидно од оваа вдахновена Служба составена со љубов дека Свети Климент ги придобивал најважните атрибути на Златоуст. Токму затоа не зачудува фактот што нивните беседи честопати не можеле да бидат разграничени.¹²

Во однос на Климентовото беседништво се отвораат многу аспекти за неговото разоткривање и важност, но во случајов, со оглед на ограничените можности, по однос на денешниот значаен јубилеј на Охридската школа и неговиот родоначалник, неопходно е да ги посочиме и следниве показатели. Поврзаноста со творештвото на Златоуст открива суштинска интуиција и реален пристап. Така, на пример, на Златоуст не му пречеше и како патријарх да се занимава со народните маси, а најчесто со најсиромашните. И св. Климент како приврзаник и вљубеник во осаменичкиот монашки живот, како што тоа го согледуваме и во животните врвици на св. Кирил и Методиј, најчесто се јавува како практичен учител среде народот. Високоизградениот нивни логос се симнувал меѓу неуките, зашто логосот бил зборот, зборот бил бескрајна книга на Љубов кон човекот. Така, на пример, Климентовото „Слово за пророкот Илија“ го донесува високоумниот пророк кај сарептската вдовица, која одвај го прехранувала својот син. Нејзе пророкот ѝ подарил благословие, леб и масло, а и живот на починатиот син. Во секојдневниот живот и Климент бил практичен дарител и заштитник на вдовиците и сиромашните, учител за секое незнаење. Еве вакви значајни врски меѓу егзегезата, христијанството, православието, Црквата, Библијата, Евангелието, многу често ни ги документираат Климентовите слова. Нив во најпрегледна слика и преписи ни ги открива тритомното издание на Бугарската академија на науките.¹³

Климент ги градел своите беседи врз најсветлите и најсветите примери на славните претходници, кои добро ги познавал и ги возвеличува со искрен доживеан занес, според заслугите кои го трасирале постепено и потсвесно неговиот натамошен пат. Тоа се пред сè словенските првоапостоли и просветители. Но, тој очевидно ги одбира и

¹² Вера Стојчевска-Антиќ, Беседите на Свети Климент Охридски, Средновековни книжевни жанри (Вера Стојчевска-Антиќ, Добрила Миловска, Маја Јакимовска-Тошиќ), „Култура“, Скопје 2000, 9-77.

¹³ Климент Охридски, Събрани съчинения, т. 1,2,3, БАН, София 1970, 1977.

најдобрите показатели од Стариот и Новиот завет, кои треба да се врежат во свеста на православните христијани. Во овој чин тој се изградува како учител на своја основа, која можат и слушателите и читателите да ја прифатат. Климент нема да ги превиди: светите празници во чест на Исус Христос, Дева Марија, св. Јован Крстител, Четиридневниот Лазар, Димитар Солунски, архангелите Михаил и Гаврил, Козма и Дамјан итн.

Светлината како патоказ, како излез од негативните пројави во секојдневниот живот, извира од Климентовото творештво, се разлива во неговата околина, се предава во поколенијата, а неговата зачувана традиција во Македонија до денес, многу често апострофирана во македонската книжевна и културна историја, убедливо говори дека не случајно неговото беседничко дело останува високо вреднувано, започнувајќи со неговиот прв анонимен критичар, негов ученик, па сè до денес кога критиката сè уште не го дорекла последниот збор за делото на Учителот.

Томислав Тодоровски

**ПЕТАР С. МАНЦУКОВ – МАКЕДОНСКИ АНАРХИСТ
И ЛЕТОПИСЕЦ НА ПРЕДИЛИНДЕНСКИТЕ НАСТАНИ**

(по повод 40-годишнината од смртта)

Во културната историја на македонскиот народ сè до крајот на Втората светска војна, како резултат на крајно неповолните општествено-политички, економски и културни околности што владеела во Македонија, македонската интелигенција била принудена своето високо образование да го стекнува надвор од поробената татковина во другите европски културни центри. Бурните историски превирања што се случуваа на нејзината етничка територија (Разловечкото, Кресненското, Илинденското востание, Балканските и двете светски војни) од своја страна ќе предизвикаат масовен бран на преселби на илјадници македонски семејства од нивните родни огништа во соседните земји и пошироко. Живеејќи како емигранти во туѓојазична средина, младите Македончиња, како и оние што таму првпат ја здогледуваа виделината на денот, си пробиваа пат макотрпно потпаѓајќи под неминовно влијание на тамошните општествени средини. Дел од нив, кои пројавија одредени писателски амбиции, стекнуваа афирмација творејќи на јазикот на средината. Во една ваква констелација на околности настанува таканаречената *дводомност* во македонската литература – појава што не им е непозната и на другите литератури. Непобитен факт е дека цела плејада од наши писатели, без оглед на местото на раѓање и живеење, стекнувале афирмација пишувајќи главно двојазично: на македонски и на некој друг словенски јазик. Далеку помал е бројот на писателите што во истиов временски интервал ќе творат на некои несловенски јазици.

Евидентно е дека најголем број од македонските писатели пишувале и (или само) на *буџарски јазик* со оглед на фактот дека во Бугарија била најголема концентрацијата на македонската емиграција. За илустрација ќе споменеме само дел од најпознатите автори: **Трајко Китанчев** (1858-1895) – просветен работник, општественик, револуционер, прв претседател на Македонскиот комитет во Софија, поет, лингвист, **Коста Шахов** (1862-1916) – национално-преродбенски деец, прв

претседател на Младата македонска книжевна дружина во Софија (1891), соработник во нејзиното списание „Лоза“, публицист, еден од иницијаторите за формирањето на ТМОРО, по убедување буржоаски либерал, редактор на повеќе софиски весници, **Евтим Спространов** (1867-1931) – хроничар на Охрид, поет, раскажувач, историограф, лингвист, фолклорист, соработник на списанието „Лоза“, симпатизер на ТМОРО, **Димитар Молеров** (1874-1961) – поет, драмски писател, историчар, фолклорист, просветен и револуционерен деец, **Војдан Чернотрински** (1875-1951) – родоначалник на македонската драмска литература и на театарската уметност, **Никола Киров Мајски** (1880-1962) – просветен и револуционерен деец, еден од творците на Крушевската Република, автор на „Крушевскиот манифест“, поет, раскажувач, драматург, историограф, мемоарист, публицист, најкомплетен хроничар на Крушево, **Арсени Јовков** (1884-1924) – поет, романсиер, публицист и општественик, **Асен Каваев** (1895-1967) – поет, белетрист и драмски писател, **Ѓорѓи Абаџиев** (1910-1963) – историски белетрист, публицист, член на Македонскиот литературен кружок во Софија (1938-1941) и **Венко Марковски** (1915-1988) – поет, романсиер, драматург, есеист, учесник во НОВ и политички дисидент. Меѓутоа, не е занемарлив ниту бројот на писателите од македонско потекло коишто *йворејќи само на бугарски јазик* освоиле истакнати позиции во бугарската литература: **Антон Страшимиров** (1872-1937) – белетрист, драмски писател, публицист, општественик и близок соработник на Гоце Делчев, **Теодор Трајанов** (1882-1945) – истакнат поет-симболист, **Људмил Стојанов** (1888-1973) – белетрист, драмски писател, публицист и редактор, **Димитар Талев** (1898-1966) – белетрист од голем формат: автор на раскази, повести и романи, делумно посветени на Македонија, **Атанас Далчев** (1904-1978) – поет со модерен сензибилитет, автор на песни со македонска мотивика, **Никола Ј. Вапцаров** (1909-1942) – поет-револуционер, драмски писател и предводник на Македонскиот литературен кружок во Софија, **Михаил Смотракалев** (1910-1998) – поет, раскажувач, публицист, историограф, есеист, еден од основачите на МЛК во Софија, член на ВМРО (Об) и почесен член на ДПМ и **Антон Попов** (1915-1942) – поет-револуционер, раскажувач, литературен критичар, еден од основачите на МЛК во Софија.

Меѓу најпознатите македонски писатели коишто твореле и на *српски јазик* (или само на него) ќе ги споменеме: **Томо Смиљаниќ-Брадина** (1888-1969) – поет, раскажувач, романсиер, драматург, географ, историчар, доктор по етнографија и соработник на САНУ, **Богдан Сираков** (1902-1969) – драмски писател кој третира главно социјална тематика, **Цеко Стефанов-Попиванов** (1907-1944) – поет, романсиер и драмски писател, учесник во НОВ, **Кочо Рацин** (1908-1943) – осново-

положник на современата македонска литература, **Воислав Илиќ** (1916-1988) – поет, раскажувач, романсиер, доктор по филолошки науки и универзитетски професор, **Ангелко Крстиќ** (1871-1952) – поет, раскажувач, романсиер, драматург, **Коста Абрашевиќ** (1879-1898) – изразит пролетерски поет и други.

Во групата на македонски писатели коишто твореле и на *руски јазик* најистакнато место заемаат: **Константин Петковиќ** (1826-1897) – поет, научник, преведувач и руски конзул во Дубровник, **Рајко Жинзифов** (1839-1877) – преродбенски деец, поет, раскажувач, преведувач, лексикограф, фолклорист и прв биограф на браќата Миладиновци, **Крсте П. Мисирков** (1874-1926) – истакнат лингвист, теоретичар на македонскиот литературен јазик, историограф, борец за национален сепаратизам, визионерски мислител, жесток противник на туѓите пропаганди во Македонија, рафиниран аналитичар на состојбите во Македонија и на Балканот и **Димитрија Чуповски** (1878-1940) – близок соработник на Мисирков, историограф, картограф, публицист, редактор на сп. „Македонски глас“ кое излегувало на руски јазик во Петроград.

Меѓу писателите родум Македонци или од македонско потекло, коишто пишувале на *несловенски јазици*, челно место бездруго им припаѓа на **Григор Прличев** (1830-1893) – најголемиот поетски талент во македонската литература од XIX век, кој творејќи на *џрчки јазик*, со поемата „*О Армајолос*“ или во превод „*Сердарој*“ стекнал слава на „Втор Омир“ и **Стојан Христов** (1897-1995) – американски белетрист од македонско потекло, културен и политички деец, новинар и член на МАНУ, чиешто најпознати дела напишани на *англиски јазик* се веќе преведени и на македонски.

Почитувани присутни,

По овој воведен преглед за македонските писатели со дводомен статус во литературата, дозволете ми да го свртам Вашето внимание кон основната тема на денешното предавање посветено на **ПЕТАР МАНЦУКОВ** – познат анархист и револуционер од македонско потекло, активен член на Македонскиот таен револуционерен комитет во Женева (1898-1899), повремен придружник на првотоначот на македонското револуционерно движење Гоце Делчев и автор на вонредната мемоарска проза „*Предвесници на бурајџа*“ која го промовира во рафиниран летописец на бурните предилинденски настани во Македонија.

Петар Стојков Манџуков е роден на 26 јули 1878 година во селото Мирковци, распослано во подножјето на Скопска Црна Гора – Република Македонија. Негов вужко е познатиот пловдивски и охридски егзархиски митрополит Натанаил Стојановиќ-Кучевишки (1820-1906), главен идеолог и организатор на Кресненското востание (1878-1879) кој ќе му биде најголем ментор во годините на школувањето.

Основно образование Манџуков завршува во Ловеч, а потоа една година следи подготвителен клас во Софиското воено училиште, во кое зачекорува во редовите на Македонскиот кружок. Средно образование стекнува учејќи во Пловдив, Казанл'к и Лом. Меѓутоа, како последица на личниот ангажман во основаниот анархистички кружок од Михаил Герџиков (1877-1947), познат револуционерен деец, член на ТМОРО, соработник на Гоце Делчев, публицист и мемоарист, тој есента 1895 година е исклучен од петтиот клас на Пловдивската машка гимназија. Таквата негова активност продолжува и за време на школувањето во педагошките училишта во Казанл'к и Лом, поради која ќе има нови непријатности со тамошните школски власти.

Кон крајот на мај 1898 година Манџуков пристигнува во Женева со намера да студира хемија, но вистинскиот повод за неговото доаѓање во Швајцарија е желбата за директно поврзување со активистите на Македонскиот таен револуционерен комитет и за стекнување на неопходна теоретска подготовка за идната анархистичко-револуционерна дејност. Таму тој воспоставува блиски контакти со најактивните членови на Комитетот, собрани околу неговиот печатен орган – весникот „Глас“, меѓу кои се најекспонирани: Михаил Герџиков, Светослав Мерџанов, Григор Попдочев и Јордан Калчев. Затоа пак ги занемарува сосем студиите што ќе му создаде жолчни расправи со вујко му. Македонскиот таен револуционерен комитет во својата програма се објавувал против шовинистичките пропаганди на соседните балкански држави во Македонија, повикувајќи ја посебно македонската емиграција во Бугарија да се вклучи активно во борбата за ослободување на татковината. За жал, во времето кога Манџуков доаѓа во Женева, овој комитет преживува длабока криза и се наоѓа речиси пред распаѓање. Сепак, неговата ударна тројка: Герџиков, Калчев и Манџуков ја продолжува дејноста низ бројни анархистичко-револуционери акции во Бугарија, Македонија и Турција.

За време на „студирањето“ во Женева Петар Манџуков успева да ја преведе од француски на бугарски јазик брошурата на Жан Грав „Пресџај на Боџа“, а од руски „Речџа на Емил Анри“. Двата превода тој подоцна му ги доставува на Гоце Делчев за да ги публикува.

Напуштајќи ги студиите дефинитивно во втората половина на септември 1898 година, по краткиот престој во Бугарија, Манџуков заминува во Македонија со конкретна задача: да организира анархистички кружоци во Солунската егзархиска гимназија и во Скопското педагошко училиште. Така започнува неговата револуционерна дејност проткаена со тешки искушенија, опасни ризици, неизбежни конфликти со властите, со апсења и прогонства. На приговорите на вујка си зашто кренал раце од студиите и решил да замине во Македонија, тој му одговара со контрапрашање:

„Ако не одам јас, ако не оди некој друѓ, ако не оди ӣреӣ – ӣоџаӣш кој ќе ја извојува слободаӣа на нашио̄ӣ народ?“¹

Следниот ден, снабден од вујка си со препорачано писмо до скопскиот митрополит Синесиј и со пари, Манџуков го добива и неговиот благослов:

„Нека биде ӣака! Кој знае? Можеби јас се лажам. Можеби времето созрело. Врвее! Боџ да ви ӣомаџа и нека се најлодиите мнозина ӣакви во Македонија.“²

Работејќи илегално на доверената мисија во Скопје, зимата 1899 година, Манџуков сепак ќе биде откриен од турските власти при обидот да ја премине турско-бугарската граница кај Деве Баир без визиран пасош и ќе биде задржан неколку месеци во скопскиот истражен затвор. Престојот во затворот нему ќе му овозможи подоцна во своите мемоари да остави впечатливи импресии за Скопје и за затворската атмосфера. Тоа најдобро го илустрира следниов запис:

„Во она време во Скопје и Скопско се беа вкрстиле српскаӣа и буџарскаӣа ӣројаџанда кои секоја одделно ги сироведуваше асирациите на официјалнаӣа империјалистичка ӣолиитика на српскаӣа и на буџарскаӣа држава. И на двете ӣројаџанди им недостигаше морална чистотӣа како во ӣоставениите цели, ӣака и во средиваӣа за ӣридобивање на ӣриврзаници и за осиварување на џолемиӣе цели. Турскаӣа власт ӣ умешно кривулечеше меѓу нив и секоџаӣ ја ӣоддржуваше онаа којаштӣо, сиред местито̄ӣо и времето, беше ӣослаба – на ӣој начин ӣаа ги разделуваше сè ӣовеќе ӣравејќи ги сè ӣобезојасни. Главниот сироводник на ӣаа официјална ӣурска ӣолиитика во Скопје беше Дервиш Ефенди.

Коџа ӣоради засӣаӣнишӣвоӣо на конзулиите ӣоџолемоӣӣ дел од заӣворениите учиӣели во Виничкаӣа афера биле ослободени, ӣо ӣој ӣовод Дервиш Ефенди за нив ӣприредил вечера во хоӣелот „Ориент“. За време на вечераӣа, коџа насироението кулминирало, ӣој на своиӣе собеседници – довчерашни обвинетӣи – им дал еден духовӣӣ ӣредлоџ:

– Ајде, заӣејте една комӣиска ӣесна! На ӣриме, „Сӣани, сӣани, јунак балкански!“! Последниот збор џо изџоворил како еден циничен каламбур.

Среќни шӣо ӣо неколкумесечен заӣвор се виделе слободни, учиӣелиите не ја забележале или се ӣреӣравале дека не ја забележуваат жеситокаӣа иронија и за нив ӣонижувачкиот каламбур и дружно

¹ Петър Манџуков: „Предвестници на бурята“, Прозорец, София, 1993, 54.

² Ibidem, 62.

зайеале. А Дервиш Ефенди њо исјејувањето на првиот кулети од лесната го подвлекол своето иронично однесување спрема ослободението и спрема целата нивна дејност, извикувајќи громко:

– Ајда-а-а! Јашас’н Македонијан’н хуриети! (Ајде! Да живее македонската слобода!).

Со среден раст, њенок, пргав, со умно и широко лице, со темноклафеви мустачиња, сивокафеви очи, њедантно облечен во полициски мундир, целата фигура на Дервиш Ефенди изгледаше fino и грациозно. Кога влегов кај него, тој чийаше извештај од Куманово, седна зад бироето до прозорецот. По едно време преситана да чийа, го поитре лакоито на бироето и ме праша по турски:

– Ти од каде си?

– Од Мирковци.

– Што работиш?

– Училиел сум.

– Каде си училиел?

– Во Глумово.

Една fina насмевка премина по неговото лице и тој ме прааша со иронија и сарказам:

– Кога си од Мирковци и си училиел во Глумово, што мајка бараш дури во Карино?

И без да го сочека мојот одговор, њлесна со рацете. Веднаш од зад завесата се покажа еден заштитија.

– Одведете го во старата айсана! Со него ќе си имаме повеќе работи...

Јас првтаи влегував во заштитија. Треба да признаам дека њочетокот беше „многу добар“ и отвораше „одлични перспективи“ за њонашаму.

– О! Хош гелдиниз! Хош гелдиниз! Добре дојдовите! Повелите! Бујурнус!

Поздравите со кои ме пречекаа заштитијите, кои не беа лишени од една иронична нотка, доагаа од сите страни едновременно на турски и на македонски. По групи заштитијите беа зафатиле разни њозиции во собата. Јас њ приситив на една мешовита група и се смесив на розозината под северното прозорче до мангалот со недогорен жар од дрвен јаглен.

Освен вошките што ме њолазија веднаш штом седнав на розозината, првите две ноки во старата айсана ги њоминав без каква и да е њотела, на јануарски штуд и њясен провев што навлегуваше до коски низ отворените прозорчиња.

Заштитија бавни, мачни и еднообразни денови на заштитиичкиот живој кога човек не е господар на себеси, кога сите негови желби и мечти се насочени кон слободата, а неговите очи кон една

единствена точка – кон заклучената враќа. Со најголемо немирение очекував да ме повикаат кај иследничокот. Монополијата се нарушуваше само кога донесуваа нови зајвореници или кога некој, ојкако бил на испитување – во зависност од заклучокот на иследничокот – го ослободуваа или го испраќаа во Курумли ан“...

Меѓутоа, откако ќе биде ослободен во недостиг на конкретни докази, Манџуков во текот на летото заедно со четата на Гоце Делчев ќе ја крстосува Македонија и покрај другото ќе присуствува на соборот на револуционерните чети во подножјето на Спиrow Чукар (Серско), каде ќе се сретне со повеќемина македонски војводи: Атанас Бабата, Илија Крчовалијата, Георги Радев-Бродалијата и други. Треба да се спомене дека Гоце Делчев, макар што соработувал со македонските анархисти, сепак умеел јасно да се дистанцира од анархизмот како метод на политичката борба.

Веќе кон крајот на ноември, истата 1899 година, Петар Манџуков и Светослав Мерџанов пристигнуваат во Цариград во нова анархистичка мисија: прокопување подземен тунел до Отоманската банка и нејзино минирање. „Ако сакаме да ја убиеме змијата, треба да ја удриме по главата, а не по опашката“³, ќе му рече Мерџанов на својот истомисленник објаснувајќи ја важноста на мисијата. Акцијата е финансирана од страна на Врховниот македонски комитет во Софија предводен од Борис Сарафов (1872-1907), офицер во бугарската армија и личност со контроверзна идеолошка ориентација. Ним подоцна им се придружуваат уште неколкумина познати анархисти: Петар Соколов, Павел Шатев, Константин Кирков и Орце Попјорданов. Последните тројца, во нашата национална историја познати под името „гемиџии“, кон крајот на април 1903 година ќе земат учество во споменатите Солунски атентати како најава на големото Илинденско востание.

За жал, потфатот доживува фијаско: на 17 септември 1900 година речиси прокопаниот тунел е откриен при случаен пожар што избувнал во еден дуќан во близина на банката, а неговите главни актери се затворени и по извесно време екстрадирани во Бугарија благодарение на интервенцијата на бугарскиот дипломатски претставник во Цариград, Иван Евстатијев Гешов (1849-1924). Но, неуспехот сепак не ги обесхрабрува. Најевидентен доказ за тоа се новите акции што тие ги преземаат во следните две години: обидот на Мерџанов и Соколов да го киднапираат синот на еден висок турски достоинственик во Цариград, вклучувањето на Кирков, Попјорданов и Шатев во извршувањето на солунските атентати и настојувањето на Манџуков, со помош на една

³ Ibidem, 309.

мала чета, во текот на март-април 1903 година да ја разори на неколку места железничката линија на релацијата Жонксион-Салоники за да го оневозможи префрлувањето на турски воени сили за време на Илинденското востание.

Тоа е воедно и последната позначајна акција на нашиот анархист. Алармантните вести за трагичната смрт на гемиџиите⁴, на неговите блиски соработници, тешко го погодува како човек и го наведува во своите мемоари да запише резигнирано:

„Јас немав веќе живи, блиски ѝо душа луѓе, следствиено, за мене немаше веќе место на земјата“⁵.

Смислата на своето понатамошно опстојување Петар Манџуков ја пронаоѓа посветувајќи се на едно благородно општополезно дело. Завршувајќи вишо образование на Шумарската академија во Нанси (1909), тој како шумарски инженер до крајот на животот⁶ ќе работи на зачувување и збогатување на шумското богатство на Бугарија.

Литературната оставнина на Манџуков, создавана на бугарски јазик, е депонирана во градскиот архив на Пловдив (фонд 962). Неа ја сочинуваат: ракописите на неговите петтомни мемоари *„Предвестници на бурјата“* (пишувани во неколку верзии од 1950-1959), кратката автобиографија *„Ада Кале“* (спомени), битовите записи *„Скојска Црна Гора“*, трудовите *„Одисеја на пръвите“⁷* и *„Божомилство“* и неговата кореспонденција со познати личности и институции во Бугарија и Македонија.

Почитувани колешки и колеги!

Дозволете ми, макар информативно, да го задржам уште малку вашето внимание кон првоспоменатото дело на Петар Манџуков кое според оценките на литературната критика претставува врвен дострел во неговиот творечки опус. Делото *„Предвестници на бурјата“* претставува обемна мемоарска проза, композирана во (5) дела и првпат публикувана од страна на софискиот издавач *„Прозорец“* во 1993 година⁸ под редакција на Николај Хајтов.

Во првиот дел, насловен како *„Началните стъпки“* (*„Почетниите стъпки“*), прилично концизно и хронолошки подредено се прикажани

⁴ Дел од гемиџиите ги преживуваат атентатите, меѓу нив е кратовецот Павел Шатев, но подоцна се фатени од турската полиција и осудени на долгогодишно заточеништво.

⁵ П. Манџуков: *„Предвестници на бурјата“*, Софија, 1993, 679.

⁶ Манџуков почина на 1-ви јануари 1966 година во Пловдив, Бугарија.

⁷ Тоа е воедно негово првпечатено дело (Софија, 1974) посветено на страдањата на првите шумари во Бугарија.

⁸ Македонскиот читател имаше можност да проследи избрани делови од овие мемоари преку објавениот фелтон: Петар Манџуков *„Предвестници на бурјата“* во весникот *„Нова Македонија“* (5-12 февруари 1994) во редакција и превод на д-р Томислав Тодоровски.

низа возбудливи настани што се случуваат во еден четиригодишен временски интервал: од есента 1895 до средината на 1899 година. Во нивниот фокус е, се разбира, авторот, неговата анархистичка пројава како член на „Женевската група“, мисијата во Скопје и затворањето во Скопскиот истражен затвор.

Во вториот дел, насловен како „Из Македонија с четата на Гоце Делчев“ („Низ Македонија со четата на Гоце Делчев“), се опфатени неколкумесечните крстосувања на авторот низ Македонија со четата на Гоце Делчев (од средината на јуни до средината на октомври 1899 година). Овде посебно внимание привлекуваат питорескните описи на природата и природната стихија, како и изнесените гледишта на Делчев за анархизмот соопштени со една навидум ненаметлива, а сепак функционална наративна форма – низ неговата полемика со Мерџанов.

Во третиот дел, насловен едноставно како „В Цариград“, се опишани драматичните обиди на авторот и група негови истомисленици, кон крајот на 1899 и во почетокот на 1900 година, да прокопаат тунел под Отоманската банка за со нејзиното уривање да ѝ нанесат „смртен“ удар на Турската Империја.

Во четвртиот дел, насловен како „Мизерија и атентати“ („Мизерија и атентати“), се редат како на филмска лента бројни настани: акцијата на софискиот Врховен македонски комитет за продавање на облигации од таканаречениот „македонски патриотски заем“, чиешто носители се Манџуков, Мерџанов и Соколов; пренесувањето на купениот динамит во Пловдив и неговото сместување во митрополијата; арестувањето на Борис Сарафов и на неколкумина членови на споменатиот комитет; инцидентот меѓу Манџуков и ресенчанецот Андреј Љапчев (1866-1933) – подоцнежен министер за земјоделство и лидер на демократите итн. Во овој дел е спомнат и ангажманот на Војдан Чернотрински при толкувањето на улогата на Дуко во неговата најпопуларна драма „Македонска крвава свадба“.

Во последниот петти дел на мемоарите на Манџуков, симболично насловен како „Бурјата“ („Бурјата“), се проследени најважните детали од познатите солунски атентати на гемиџиите (април, 1903) што се всушност преземени од книгите на Стаматис Раптитис „Македоникос Аџон“ („Македонската борба“) и на Павел Шатев „В Македонија под ропство“ („Во Македонија под ропство“) објавена во Софија во 1934 година.

Според содржинската структурираност и начинот на обликувањето на третираната материја, спомените на Петар Манџуков „Предвесници на бурјата“ како мемоарска проза ја красат неколку беспорни достоинства: течен, едноставен стил на раскажување, мајсторски насликана галерија на ликови, питорескно доловени описи на природата и нејзините феномени, реалистични слики за животот и атмосферата во Скопје

и Цариград на преминот меѓу деветнаесеттиот и дваесеттиот век и што е особено значајно *автентично реконструирани историски настани*.

Токму поради споменативе атрибути на оваа проза првите нејзини бугарски критичари, Николај Хајтов и Јордан Ванчев, неа ја споредуваат со „*Зайскииџе*“⁹ на Захариј Стојанов (1850-1898) – кралот на бугарската мемоаристика, односно со најдобрите обрасци на овој литературен жанр нарекувајќи ја „*автентичен извор кој содржи истовремено нешто нејовторливо свое и како фактографија и како атмосфера*“.

Со оглед на фактот што во мемоарската проза на Петар Манџуков „*Предвесници на бураиџа*“, веќе преведена и објавена на македонски јазик¹⁰, централна тема е Македонија од крајот на XIX и во почетокот на XX век и што содржи бројни интересни настани и акции на одделни македонски револуционери со анархистичка провениенција, видени низ објективот на еден егзалтиран родољубец и уметнички хроничар, таа навистина заслужи приопштување и кон македонската литература.

⁹ Целосниот наслов на „*Зайскииџе*“ на Стојанов гласи: „*Записки по българските въстания (разказ на очевидци) 1870-1876*“, том I, Пловдив 1884, том II, Русе 1887 и том III, София 1892.

¹⁰ Главна заслуга за тоа им припаѓа пред сè на преведувачот Ванчо Меанџиски и на скопскиот издавач „Менора“ што ги објави мемоарите на Манџуков во 1999 година во 3 тома.

Венко Андоновски

**ОНТОЛОГИЈАТА НА
МАКЕДОНСКАТА ПОСТМОДЕРНА ПРОЗА**

*(Извориште на веродостојноста на „овој свет“
и „новиите светови“ во македонската постмодерна проза)*

Вообичаено се вели дека светската постмодерна проза, со оној нејзин веќе изветвен слоган за изветвеноста, а имено – дека сè е потрошено и напишано, и дека литературата на втората половина на дваесеттиот век е „литература на исцрпеност“ (Џон Барт) – направи крупни поместувања во поетиката на текстот по однос на модернизмот. Тие ставови ги сметам за релевантни и прифатливи, и затоа овде ќе потсетам на нив во сосема куса форма.

Најпрвин, станува збор за едно становиште кое вели дека постмодерната проза, особено со оној нејзин „специјалистички отсек“ кој се вика „метапроза“ или „метафикционалност“, ги принуди лингвистите од Јакобсоновиот клан да признаат дека нивната шема за шесте функции кои може да ги исполни јазикот во еден акт на комуникација – мора да биде „разлабавена“, односно релативизирана. Да потсетиме: Јакобсон тврдеше дека со акцентирањето (ориентацијата) на јазикот врз секој од шесте елементи на комуникацијата поединечно, се остварува по една специфична функционалност на јазикот. Кога јазикот е насочен кон референтот (објектот, светот, стварниот контекст) на кој се однесува пораката, говориме за доминација на референцијалната (претставувачката функција на јазикот, онаа која е задолжена за создавање „референцијална илузија“ и проектирање нови светови, особено во прозните дела и делата од реалистичен тип); кога јазикот се организира во говор кој става акцент врз испраќачот на пораката и неговиот чувствен однос кон она за што говори пораката, велиме дека имаме порака со доминантна емотивна функција (допаѓање, одвратност, воодушевување, рамнодушност кон она за што се говори). Кога пак акцентот е ставен врз примачот на пораката, со цел кај него да се побуди интерес за она за што се говори (да се „придобие“ примачот), имаме апелативна или конативна функција на јазикот (рекламните пораки,

политичките говори, додворувањата се само еклатантни примери за пораки во кои доминантна е конативната/апелативна функција); ако акцентот е ставен врз кодот на комуникацијата, тогаш станува збор за таканаречената металингвистичка функција, односно за порака во која доминира настојувањето да се објасни самиот код на комуникацијата. На пример, кога во текот на самата комуникација, меѓу комуникаторите се разјаснуваат некои непознати зборови/кодови со кои се одвива комуникацијата, велíme дека во таа комуникација доминира металингвистичката функција (А: „Што ти значи тоа дека сум ’тололо“? Б: „Тололо“ на прилепски значи неспособен човек, човек со дополу запетлани панталони“), итн. итн.

За нас, во оваа пригода се важни двете основни, срцевински функции за секој вид прозно литературно дело: референцијалната и металингвистичката.

Вообичаено е да се каже дека прозните дела, за разлика од поетските, имаат повишен степен на референцијалната функција, за сметка на снижување на степенот на емотивната функција, и обратно – дека поетските текстови се пораки со повишен степен на емотивната, за сметка на референцијалната функција (поради фигурацијата и „заматувањето“ на значењето што произлегува од неа). Исто така, вообичаено е да се каже дека од прозните дела, најсилна претставувачка (референцијална) функција имаат реалистичните дела – оние на класичните реалисти од деветнаесеттиот век. За тие дела се вели дека „проектираат светови“, односно дека пред наши очи „ги цртаат“ своите светови, јунаци и дејства. Не случајно се користи метафората на визуелното (цртањето, „портретирањето“): со неа сака да се истакне максималната доминација на референцијалната функција во реалистичните дела.

Кога Џон Барт, таткото на постмодерната проза, прогласи дека литературата е исцрпена („the literature of exhaustion“), тој сакаше да покаже дека референцијалната функција се претворила во диктатор и тиранин, и дека преку реализмот и модернизмот¹ таа ни соопштила и ни „нацртала“ сè што може да се сознае. Чувствувајќи го тоа, постмодерните следбеници на Барт целосно ја „деконструираа“ и ја „размонтираа“ шемата на Јакобсон, релативизирајќи ја границата меѓу референцијалната и металингвистичката функција. Имено, тие покажаа дека

¹ Рака на срце, и модернистите воде сметка за оваа функција, со мала измена – не го ориентираа своето дело секогаш кон видливите „надворешните светови“ (на пример, општеството кај Балзак), ниту само кон психата (како кај Достоевски), туку честопати своите ликови ги легнуваа на каучот на Фројд, па ни ја даваа визијата и на нивната потсвест. Во секој случај, и модернистите беа силни „референцијалисти“, иако нивните „светови“ главно беа силно субјективно (внатрешно) фокализирани и „видени“ преку свеста и потсвеста на нивните јунаци.

претставувачката функција може да се помести од рамнината на референцијата во рамнината на кодот, па делата, наместо да ни говорат за светови, можат да ни говорат за кодовите со кои тие светови се проектираат („една од главните компоненти на приказната е токму историјата на приказната“ – Волкијевич). Во таканаречената метапроза, тоа „префрлање“ на референцијата во рамништето на кодот е највидливо: еден идеален метафикциски роман, според тоа, не би говорел за некој свет, туку за кодовите кои тој свет можат да го проектираат; наместо да ни покаже некој свет, тој и таков роман ќе ни ги покаже текстовните стратегии и конструктивистичките постапки со кои романот станува способен да проектира некаков свет. Се наоѓаме во зоната „зад“ делото (исто како што во мигот кога го објаснуваме кодот на комуникацијата се наоѓаме „зад“ јазикот), па затоа таа функција на литературните дела, по аналогија со онаа кај јазикот се вика „металитературна“ функција. Романот кажува што е тоа што го прави роман; расказот кажува како се пишува расказ – кај метапрозата во преден план не е некаков проектиран свет, туку „планот на градбата“ на делото, неговиот „архитектонски проект“. Споредено со театарот (кај којшто исто така последниве децении се бележи тренд на „разголдување“ на „механизмите“ што него го прават театар, односно изразена метатеатралност), тоа би било исто како некој режисер да се реши да ви ги покаже сите тајни запченици, средства и механизми од онаа страна на сцената кои ја овозможуваат илузијата на стварноста („референцијалната илузија“): носачите на сценографијата, држачите на рефлекторите и светлосните ефекти, невидливите јажиња со кои актерите можат да левитираат на сцената и слично. Во таа смисла, со една неоправдана редукција (нужна за мене во оваа пригода, во полза на времето) со која сета постмодерна проза се сведува на овој тип – метапрозата, може да се каже дека постмодерната проза е проза со *онџолошка доминанција*, додека модернистичката и реалистичната проза се проза со *гносеолошка доминанција*.² Тоа, упросто кажано за оваа пригода значи: реалистите и модернистите сакаа нивните читатели пред сè да дознаат ШТО значи делото; постмодерните пак, се трудеа да покажат КАКО нивното дело значи тоа што значи. Или, појасно: делото веќе не го интересира ШТО постои како слика за светот, туку како постои таа слика за световИТЕ преку него самото (оваа множина е исто така многу важна, пресудна во манифестна смисла кај постмодерните, поради нивната теза за паралелни светови и создавање целосно нови светови).

Македонската постмодерна проза, на овој теориски терен, се јавува како особено интересен феномен. Таа, имено, мошне рано по

² Види: Brian McHale: *Postmodernist Fiction*. – New York & London, 1987.

однос на општиот свој нерегуларен развој (уште кон крајот на седумдесеттите и почетокот на осумдесеттите години), стана свесна за својата металитерарност, односно за тоа дека делото може и смее, освен да проектира светови, да говори и за сопствениот план на градба, за кодните игри и преиначувања во просторот на текстот. Тој теориски и практичен одглас од светските постмодерни искуства го забележуваме јасно и во нашата постмодерна проза: тоа се техниките на „херменевтика“ од втор степен (херменевтика која треба да одговори на прашањето за значењето на значењето); овие особини се препознатливи во делата на Драги Михајловски, Крсте Чачански, Димитрија Дурацовски, Александар Прокопиев, како и кај цела серија писатели од различни генерации, чии дела покажале интерес за постмодерниот „синдром“ на деконструкцијата на поимот „оригиналност“ и, во втора рака на поимот „генијалност“ имплицитен по однос на него.

Се разбира, кога говорам за „реализам“ и „модернизам“ од една страна како за формации кои ја преферираа референцијалноста (без разлика дали станува збор за „надворешни“ или „внатрешни светови“), и за постмодернизмот од друга страна (како формација која референцијата ја постави во рамништето на кодовите), јас не мислам дека тоа се тули или блокови кај кои може да се определи строга граница, односно да се каже: од овде до овде се протегаат реализмот и модернизмот (референцијална книжевност), а од овде, од оваа точка на дијахрониската вертикала започнува металитерарноста на постмодернизмот. Впрочем, не треба многу аргументи за да се докаже општопознатото и парадоксално правило во теоријата и историјата на книжевноста: синхрониските описи се секогаш во извесен степен „лажни“ поради нивната статичност, но и „вистинити“, како моментална слика на определена теориска констелација, повторно токму поради истата таа своја статичност! Тие синхрониски модели/формации (на реализмот, модернизмот, постмодернизмот) се дисперзирани, дисеминирани по оската на времето која ја означува еволуцијата на литературата: тоа се многу повеќе универзални квалитети на литературната уметност, одошто временски ограничени и униформни периоди од развојот на книжевноста. Реалистичноста е својство на книжевноста, а не само стилска формација (сетете се со колку само детали – а деталите се исклучиво реалистичка стратегија за постигнување илузија на „вистинитост“ – фантастичната книжевност ве убедува дека е можно жена да лета на метла; секој детал тука е по еден „поен“ плус во полза на убедливоста, од оној за тоа дека метлата е изветвена, до задолжително грбавиот нос на вештерката, со исто толку деталистички задолжителната брадавица на тој нос). Од друга страна, сета книжевност, освен што е реалистична (мора да „работи“ на својата убедливост), е и

постмодернистичка (помалку или повеќе, во различни еволутивни периоди): што се античките трагедии ако не *реципийаи* и *травесција* на митовите (однос хипертекст-хипотекст); и, зар не е точно дека секое дело во себе ги содржи сопствените шефови и конструктивистички постапки, помалку или повеќе видливи, зар не е точно дека секое дело, без разлика на стилската формација на која ѝ припаѓа упатува на сопствената материјална стварност, на својата тварна перцептибилност, извикувајќи: гледајте, јас сум творба, јас сум сетилна, јазична творба, јас сум посебен јазик! Тој повик е исклучително металингвистички и металитерарен крик кај секое дело, и неговата гласност се засилува во некои епохи (романтизам, симболизам, авангарда – летризам), а во некои е дискретен и едвај видлив; но, факт е дека металитерарноста е универзално својство на книжевноста, како и „реалистичноста“, односно убедливоста. Секој уметнички текст е во извесна смисла металитерарен, затоа што буди свест за тоа дека е посебно организиран говор; естетската функција на Јакобсон, во таа смисла е само второ име за металитерарната функција, односно за ТВАРНОСТА, материјалноста на уметничкиот исказ, на таа негова особина да го свртува вниманието врз себе како артефакт.

Како пример за тоа дека реализмот, модернизмот и металитерарноста како највидливо постмодернистичко својство се наоѓаат честопати заедно во еден текст, а тоа не пречи да се изврши стилска типологија на текстот преку ЕДНА од трите доминанти, ќе го посочам „Странецот“ на Ками, капитално дело на светскиот модернизам (толку цврсто е имобилизирано тоа дело и „зацементирано“ во дијахронискиот отсечок наречен „модерна книжевност“, што се смета за парадигма на модернистичката книжевност без која не може да се опише суштината на модернитетот). Но, сепак, тоа е дело кое очигледно многу сметка полага и на „реализмот“ (проектирањето на веројатни светови пренесени со веродостоен дискурс), но и на „постмодернизмот“, односно метафикционалноста; може, во таа смисла да се каже дека „Странецот“ не стои со двете нозе (како што вообичаено се тврди од педагошко-наставни причини) во модернизмот, туку дека, напротив, со едната нога е уште во психолошкиот реализам на Достоевски (за воодушевувањето на Ками од Достоевски нема овде да говорам, за да не ми забележат за биогафизам), а со другата е една епоха понапред – во постмодерниот метафикциски пантеон. Мерсо уби, и потем ја „повтори“ психијатриката самоаналитичка епизода на Раскољников (во различна варијанта, се разбира, со помалку каење, можеби и без него!), епизода на контемплација и филозофска размисла околу смислата и мотивацијата за убиството. Целиот втор дел од романот (оној во ќелијата) и не е ништо друго туку психо-реализам од типот на Достоевски, односно обид да му

се даде мотивација на навидум немотивираниот и бесмислен чин на убиството што Мерсо го изврши; секоја пак мотивација, во принцип говори за реалистички „квасец“ на делото. Според тоа, „Странецот“ е реалистичен барем колку и „Злостор и казна“; ако се погледнат и класичните реалистични постапки на „усидрување“ на дејството во стварност – посебот на информанти (кажано со речникот на раниот Ролан Барт), тогаш се гледа колку многу ова дело полага на својата деталистичко-реалистична интонација: тоа е точно определен свет, точно определена земја, точно определен град, јунак со точно определена професија; тоа што неговата генеалогичка (родословие) е затемнето и што не знаеме ништо за Мерсо и за неговото минато (дури ни зошто има само мајка, а не и татко) е веќе дел на модернистичката стратегија на создавање јунаци без потекло, со заматен биографски „бекграунд“.

Но, исто толку колку што е реалистичен (и модернистичен), „Странецот“, како пар екселанс модернистички роман е и – постмодерен, односно метафикционален. Тој роман, покрај тоа што на еден очигледен начин го поставува прашањето „ШТО е тоа што го мотивираше Мерсо да убие?“ (јасна модернистичка, психогносеолошка доминанта, кажано со речникот на Мекхејл), тивко провира и една сè уште срамежлива, но јасно постмодерно ориентирана линија што води кон прва, рана метафикционалност на прозниот текст. Станува збор за тоа што сите ние, по читањето на романот, си го поставуваме прашањето: „Што е тоа што го мотивираше Мерсо да убие човек што не го познава и со кој немал никаков конфликт?“, а никој, ама баш никој не може да го пронајде одговорот во рамништето на тоа „што“, во рамништето на супстанцијата на изразот, кажано со речникот на Луис Јелмслев. Од таа перспектива, од перспективата на супстанцијата на изразот, убиството на Мерсо изгледа безумно, немотивирано и со ништо оправдано; тоа наликува на акт кој дефинитивно ја зацврстува убеденоста на читателот дека станува збор за бездушен монструм, а не за човек (квалификативи што Мерсо ги „заработува“, исто така, со читање на нивото на супстанцијата на изразот, поради оној (толку коментариран од наставниците) етички недопуштен серијал: иако мајка му е мртва, тој не сака да ја види; иако мајка му уште не остината во гробот, тој оди на плажа, да се забавува, а потем и на кино, за да гледа комедија со Фернандел; истата ноќ води љубов со девојка со која нема сериозни планови).

Но, постмодернитетот погледнат од лингвистичка гледна точка, покажа дека литературните дела имаат уште еден читлив слој, подеднакво легитимен и валиден колку и оној на кој инсистираа реализмот и раниот модернизам: тие одново го рехабилитираа слојот на формата на изразот, радикализирајќи и натценувајќи го неговото значење (нешто што пред нив, на теориски план го правеа поумерено и руските форма-

листи, кои се интересираа за „прием“ = конструктивистичките постапки³), наспроти традиционалниот слој на супстанција на изразот. Со други зборови, преку метафикционалноста стана јасно дека клучот за тајната на мотивацијата на убиството што го врши Мерсо мора да е во самото дело, но не на ниво на супстанцијата на изразот („што“ е тоа што е кажано во делото), туку на ниво на формата на изразот („како“ е тоа кажано). Тоа значи дека решението на загатката „Зошто уби Мерсо?“ мора да се бара во онтологијата на текстот, а не во неговата гносеологија. Па да се запрашаме: како постои текстот на „Странецот“ во критичниот миг на безумното и навидум целосно немотивирано убиство? Каква е формата на изразот во тој миг?

Формата на една литературна структура е, меѓу другото, видлива преку фигуративноста на текстот; фигурите традиционално се сметаат за сигурни знаци на формалната уреденост на една литературна структура. Сите читатели, со помош на интуицијата знаат дека оној метеоролошки и толку веќе коментираниот факт со жешкото и неподносливо сонце во „Странецот“ не е обичен информант (факт), туку дека е фигура од прв ред, односно дека има „преносно“ значење. Но, ако значењето на таа фигура („симбол“, кажано со зборовите на наставниот процес) се побара само во парадигматската насока (се вели дека метафорите, како парадигматски единици, по дефиниција имаат значење „ин абсентиа“, односно надвор од текстот), тогаш ќе се заплови во импровизации при толкувањето: сонцето тогаш може да значи сè, од страст, до оксиморонско затемнување на свеста. Во овој случај, меѓутоа, значењето на таа фигура не лежи во парадигматската, туку во синтагматската потврда (што е прв сигнал дека станува збор за дело кое сака, макар и срамежливо, да ја покаже својата конструкција, нешто што подоцнежните метафиксиски дела го прават многу поочигледно и ексесивно); доволно е, имено, да се прашаме каде уште се наоѓа истата форма на изразот (истата фигура) во делото, за да се добие „клучот“, односно нејзиното значење, за кое се претпоставува дека е и клуч за мотивите на убиството што го врши Мерсо. Одговорот е: истата фигура (вжештено, пеколно сонце) се наоѓа и на почетокот од делото, вешто скриена како навидум неважен метеоролошки факт во сцената на погребението на мајката на Мерсо (со што се покажува старата вистина дека најситното е некогаш и најважното – омилена поетичка стратегија на модернистите, која несомнено укажува на „детекциската“ амбиција на модернистичкиот текст, отворен кон читателот и неговите способности за

³ Само колку за потсетување: еден од антологиските есеи на рускиот формализам носи наслов „Како е направен расказот 'Шинел' од Гогољ“, и доаѓа од перото на крупен теориски мислител – Јуриј Тињанов. Тој есеј, кажано со речникот на лингвистиката на Јелмслев, е есеј посветен на нивото на формата на изразот.

перцепција, детекција и толкување!). Во таа сцена се јавува истото пеколно сонце како и во сцената со убиството, со таа разлика што наместо Арапот, во близина на Мерсо таму стои (односно чекори) еден старец, кој неколкупати, симптоматично повторува дека бил со мајката на Мерсо *многу близок, исклучително близок, речиси невообичаено близок*.

Ако е така, тогаш се раѓа едно можно решение на загатката „Зошто уби Мерсо?“ Не навлегувам во тоа колку е таа интерпретација „валидна“ (веќе одамна да се говори за валидноста на интерпретациите не значи да се говори за нивната објективност, ами само за нивната убедливост), но јасно е дека тоа е *една можна интерпретација*: Мерсо уби затоа што, во Фројдов манир, направи замена на објектите – стрелајќи во Арапот, тој стрелаше симболички во оној дрзок старец со расипан здив од устата кој на нашиот симптоматичен Едиповец (Зошто Мерсо не сакаше да ја види мајка си – дали поради огромна љубов кон неа? Зошто Мерсо истата вечер гледаше комедија и спиеше со жена кон која нема сериозни намери? – дали можеби затоа што не сакаше да го прифати фактот дека таа е мртва?) му рече дека бил интимен со неа. Сонцето тука не е толку симбол (и затоа е безразложно да се малтретираат учениците и студентите на часовите со толкување на овој „симбол“ и од нив да се бара од него да ја „исцедат“ причината за убиството, небаре тоа сонце е некаков херметички затворен семантички сеф со разни азна во него!), колку обичен мнемотехнички детал: сонцето е само врска меѓу едниот и другиот простор, активатор на меморијата. Впрочем, артистите најдобро знаат за таа мнемотехничка функција на просторот и светлината: многупати, при некоја специфична светлина на сцената, играјќи една драма, во главата им доаѓаат репликите од друга сцена, од друга драма, ако позицијата на светлината во просторот е иста! Не ми е важно дали некој ќе ја одобри оваа интерпретација на мотивите за убиството, ниту дали некој ќе смета дека таа е изнасилена – мене ми е важен фактот дека до таа интерпретација е дојдено преку синтагматска потврда на истата форма на изразот (истата фигура). Ако тоа е прифатливо, тогаш може да се каже дека „Странецот“ е исто толку постмодерен колку и реалистичен; се разбира дека тие квалитети не се негова доминанта, туку периферналија, и дека „Странецот“ во основа е сепак силно модернистичко дело. Но дека има блага трага на *еџибиционизам на сојсџивениџе кодови*, тоа е – неспорно. Исто колку што е неспорно постоењето на она жешко, пеколно сонце во сцената со плажата и во сцената со погребението на мајката.

* * *

Сега, конечно, ги имам на едно место сите потребни теориски претпоставки и поими, за да поминам на она што сакам да го покажам

како своја теза за корпусот македонска постмодерна проза. Таа теза, односно семејство сродни тези гласи: и покрај јасно видливите „технички“ метафикциски знаци на македонската постмодерна проза, кои укажуваат на фактот дека „сè е кажано“ и дека она што изгледа изворно честопати е резултат на класична „шема“ и „техника“ на цитирање/ травестија на претходен текст, или на некоја претходна книжевна постапка-протокол, сепак, македонската постмодерна проза упорно (и специфично!) се брани и отстапува од таа метафикциска програма. Таа се колеба меѓу чистата постмодерна идеја дека литературата на дваесеттиот век е литература на истрошеноста/истоштеноста и идејата дека сепак не е сè кажано, дека има уште место за нови референции од реалистичен исход. Нејзината цврста втемеленост во инаку класичните, реалистични извори на веродостојност на текстот (кои сум должен да ги покажам натаму), покажува дека таа наша постмодерна проза е еден интересен правнук на реалистите, внук на модернистите, а дете на постмодернистите! Инаку кажано, покрај нејзината постмодерна неонтологија (создавање нови и паралелни светови со постојните), покрај нејзината опсесија од *конструктивизмот* и *метакситуалноста*, ТАА И НАТАМУ ВОДИ СМЕТКА ЗА ТОА ДЕКА ПОСТОИ И ЕДЕН РЕАЛЕН СВЕТ КОН КОЈ ТАА ЉУБИ ДА СЕ ОДНЕСУВА – РЕАЛИСТИЧНО!

Да се тврди дека македонската постмодерна проза е постмодернистичка е теориска тавтологија, затоа што нејзината онтолошка генеративност (создавање нови светови) како и нејзината онтолошка запрашаност над самата себеси (металитерарноста) се очигледни. Да се тврди дека македонската постмодерна проза е сè уште модернистичка, е разумна теза, поради соседството на стилските формации на модерната и постмодерната (котигвитет кој предизвикува дисеминација на својствата од едното во другото); но да се тврди дека македонската постмодерна проза има сериозни траги и од реализмот (една формација пред модерната), тоа веќе, на прв поглед изгледа проблематично. Но, не и необранливо, особено ако се земе предвид брзиот и скоковит (нерегуларен) развој на македонската книжевност, која во вкупно пет децении од појавата на првиот роман, ги акумулираше во практика искуствата на вулгарниот реализам, протомодернистичкиот реализам, модернизмот и конечно, постмодернизмот.

Ќе се задржам само на кусо скицирана платформа од која би можеле да се регрутираат аргументи во прилог на оваа теза, која бара врска меѓу реализмот и македонската постмодерна проза.

Ќе земам еден понов пример, од романот на Драги Михајловски, „Пророкот од Дискантрија“. На едно место, тој негов пророк (кој има многу особини на измамник, односно магионичар, човек кој со трикови создава чуда), сака да го убеди народот дека е пророк. Тоа може да го докаже на тој начин што ќе чекори по вода. Очигледен е тука постмо-

дерниот манир: односот хипертекст-хипотекст се открива како однос на Библиската приказна за одењето по вода и актуелната сцена од романот. Станува збор за специјален интертекстуален однос, кој за оваа пригода ќе го именуваме како травестија (несомнена е пародиската интонација на сцената за која станува збор). Како оди по вода овој пророк? Тој ТРИК („референцијална илузија, ефект на стварност и веродостојност од прв ред, а тоа се квалификативи на РЕАЛИЗМОТ) тој „пророк“ го изведува така што чека да се стемни; потем, во мракот влегува во еден чун, кој поради ноќта станува невидлив и потем испловува далеку од брегот. Потем вади една ламба и ја запалува, а потем ја крева во висина на лицето, така што се гледа само неговата глава. Чулот, кој е невидлив, бидува понесен од струјата, а насобраниот народ на брегот го гледа само видливото: гледа како пророкот, реејќи на водата, се движи, односно чекори по неа, речиси без да ја допре.

Измамата е целосна; илузијата на стварноста стопроцентна. Пророкот го докажува својот идентитет со софистицирана измама, за која читателот е известен. Чудото е рационално објаснето за читателот. Во оваа сцена покрај интертекстуалноста, очигледна е и метали-терарноста, која покажува како се устроени чудата. Кажано со речникот на Цветан Тодоров од неговата „Увод во фантастичната книжевност“, даден е опис како се претвора чудесното во чудно (чудно е кога „неверојатниот настан“ добива рационално објаснување). Овде Михајловски си игра со теорискиот поим на чудесното, карикирајќи го, сведувајќи го на реалистичен етимон. Чудото е измама; тоа може да се објасни реалистично.

Тој „повик за реализам“ овде е дел од рамнината на значењето, односно едно од нивоата на приказната за лажните пророци. Тој е идеја, порака на текстот. Но, „повикот за реализам“ кај Драги Михајловски може да се следи и на ниво на формалните обележја на дискурсот. Ќе го земам за илустрација неговиот расказ „Гон“.

Тој започнува со тоа што главниот лик стигнува во родната Битола, за да извади некакво крштениче. Токму тоа „крштениче“ е метафора на потрага по сопствените корени, а генеалогичката или родословието, како највидлива форма на потрага по сопствените корени е константа на реалистичниот дискурс. Речиси и нема реалистичен роман кој не ја дава генеалогичката на својот лик до едно-две колена наназад, за да го „усидри“ во време и со тоа да го направи – поверодостоен. Овде, на еден метафоричен начин се прави метафиксиска игра со реалистичниот микрожанр „генеалогичка на лик“: целиот расказ е всушност расказ за отуѓувањето („изродувањето“) на ликот од сопствениот род. Расказот започнува со чудна модернистичко-реалистичка двосмисленост. Модернизмот се огледа во логиката на дискурсот од типот „и-и“ (неопределен дискурс, неверојатен наратор), затоа што ликот кој раскажува не знае дали било вторник или петок кога допа-

тувал во градот, но знае дека бил пазарен ден (во тоа е речиси „реалистички“ сигурен; логиката на реалистичниот тип дискурс е, како што е познато, логика од типот „или-или“). Со таа чудна смеса на модернистичко-реалистичко колебање започнува овој расказ, во кој регистрираме богат „посев“ од информанти: дејството е строго, реалистички локализирано во Битола и во Скопје, а се споменуваат и поттопоними – Широк Сокак во Битола, Бит Пазар и Карпош во Скопје. И не само тоа: силната ориентација кон реализмот се гледа и во специфичниот дијалект на ликовите (говорот „битолски“). И не само што станува збор за дијалект, туку и за идиолект, односно стилски персонализиран, нај-субјективен тип на говор, речиси приватен колоквијал. Еве како говори, во метафори и колоквијални клишеа, со жива говорна репетиција на делови од речта, братот на ликот (истакнатото – мое): „Кај си бе, брат? (...) Абе, ти ко да фрли камен на нас? Те нема, *ѝе* нема и *ѝак ѝе* нема, а кога те има врвиш ко *ѝокрај ѝурски ѝробиѝѝа*. Шо се креваѝ толку? Кој си ти бе? Мочко еден!“ И, на друго место: „Ти си, а? А, бе, како не ти е *сѝрам*, бе, *ѝичлеме* едно, бе! (...) А бе, *аранѝаран* барав и најдов кај работиш, бе! *Во волов роѝ да се ѝикниш*, ќе те нам!“

Како што е познато од теориите на реалистичниот тип дискурс, освен информантите, најсилни белези на реализмот и „стварноста“ се употребата на дијалектот и употребата на идиолектот. Тие ја креваат цената на „реалистичноста“. Со тоа, расказот се допира до една речиси „битова“ колоквијалност и тој несомнено инсистира на тој тип „реалистичност“ за да нè убеди дека она што допрва ќе се случи, а што е навистина неверојатен настан – се случило навистина! Таа соработка на „реализмот“ со неверојатниот настан (кој е одлика на фантастиката во потесна и на модернитетот во пошироката смисла на зборот) не е толку необична и непозната како книжевна практика (ја има во модернистичките и во фантастичните книжевни структури); но, необично е тоа што една толку видлива и силна ориентација кон реалистичка информативност и убедливост се регистрира во една целосно постмодерна постапка: имено, целиот расказ може да се смета за парафраза и травестија на „Записи од подземјето“, односно на неговиот лик, затоа што и овој лик е еден вид антијунак, во тотална војна со светот околу себе! Тој интертекстуален однос очигледно е воспоставен под силно менторство на реализмот! Јасна е потребата на авторот од силна референцијална илузија, некарактеристична за „чистата“ постмодерна проза, која не инсистира ниту на дијалекти, ниту на идиолекти, ниту на конкретни топоними, ниту пак на описни имиња, како што е името на чевларот во овој расказ – Лазе Шилото! „Вистинската“ постмодерна не трпи дијалекти: таа нуди универзалии наместо посебности во говорот (идиолекти). Цитатот, впрочем, е универзален и атемпорален според својата природа; дијалектот и стенограматизмот се локални и темпорални, а темпоралноста, односно симулацијата на протокот на време е

една од основните особини на „стварноста“, односно реалистичкиот дискурс кој ја симулира.

Во романот „Инсомниа“ на Димитрие Дурацовски, таа ориентација кон „информативност“ и „убедливост“ оди до таму што „романот“ е еден вид мултимедијален дневник. Најпрвин, тука е неговата дневничка димензија: во секој дневник се бележи стварноста. Од таа гледна точка, постмодерната симулација (симулакрумот на дневник) оди рака под рака со реалистичката „стварност“: не се знае на која точка во романот реалистичниот дневник поминува во симулација на дневник, затоа што „мета“ инстанците постојано „работат“ во дискурсот: се даваат цитати на новински коментари за стварноста, но се даваат и коментари на тие коментари! Металитерарноста е едно перпетуум мобиле, еден бесконечен пренос на значењето (семиоза), од форма во форма, од текст во текст; пресликувањето на еден текст во друг создава верига од означители кои го дисеминираат значењето. Од друга страна, таа постмодерна игра со означителите постојано е под будното око на (псевдо)документарноста: романот избилува со визуализации – фотографии од филмови, стрипови, цртежи, други илустрации. И овде, како и во претходниот случај, пред постмодерната игра стои еден силно препознатлив стварен и наш референт, од кој авторот не сака да се откаже. Во крајна рака, тој не сака да се откаже од постапката на убедување на читателот дека тој свет сепак постои и дека тоа е Македонија во времето на бомбардирањето на Србија од страна на НАТО.

Заклучокот, во сумарна состојба би бил: македонската постмодерна проза е специфична според таа своја силна врска со реалистичко-модернистичката референцијалност. Таа се колеба меѓу онтолошката и гносеолошката доминанта во постмодерниот прозен текст. Причините за една таква врска на постмодернитетот со реализмот треба, веројатно, да се бараат во забрзаниот развој на македонската литература, особено на македонската проза, која во дваесеттиот век ги апсолвираше искуствата и на реализмот, и на модернизмот, и на постмодернизмот. Во секој случај, станува збор за еден вид стилски „хибрид“, а не за хомогена структура, и тоа треба да се има предвид како квалитет, а не како недостиг на тој книжевен корпус. Велам квалитет, затоа што стојам на становиштето дека она што е исклучително во таа македонска постмодерна проза не е она што е идентично со светските искуства, туку она што е различно. Со тоа, се разбира не сакам да кажам дека она што е добро во македонската постмодерна проза не е ново, а она што е ново не е добро. Сакам само да кажам дека доброто лежи во нивната соработка, која му дава нов квалитет на постмодернитетот. Но, за да ја аргументирам таа теза, потребни ми се нова студија и, се разбира, нова пригода.

Јелена Лужина

МАКЕДОНСКАТА КОМЕДИЈА И НЕЈЗИНИТЕ БАЛКАНСКИ „ВРСКИ“

Насловната синтагма, која толку категорички го најавува овој (навидум) амбициозен текст, речиси е **парадоксална**. Имено, таа несомнено ги декларира намерите на есезирањето што треба да следува, а кое е решено да се занимава со една сосема прецизна литературна и театарска појава, со **македонската комедија** (позиционирана во својот балкански контекст). Меѓутоа, насловот го премолчува, „превидува“ или (можеби) намерно го игнорира едноставниот факт:

Во корпусот на македонската драматика/драматургија комедијата е прилично ретка појава. Дури и од статистичка гледна точка, таа фигурира како *мала-ѝо-број*, малубројна, на прв поглед речиси минорна книжевна/сценска форма. Исклучително е мал бројот на македонските драматичари кои се решиле да пишуваат и комедии – всушност, тие без тешкотии можат да се избројат на прстите од само една рака. Од редица причини, македонската авторска драматика (уште од времето на Џинот, Молеров и Чернотински...) била и останала насочена (или заинтересирана) главно за театрализирање на „драматични“, „сериозни“ и во секоја смисла „важни“, „големи“ и респективни/репрезентативни теми, коишто настојувала соодветно да ги транспонира во соодветно „важни“, „големи“ и репрезентативни драмски приказни. Дури и денес, онаа доминантна, „главна“, да не речам *„mainstream“-ска* авторска формација, којашто суверено го репрезентира македонскиот интерес за драмското писмо, својот поетички исказ постојано го насочува кон жанровите драма, мелодрама, историска драма, драмска хроника, трагедија...

Од друга страна – и во тоа е содржан/сокриен *ѝрвиоѝ асѝекѝ* од **парадоксот** кон кој сакам да го насочам вашето внимание ! – дури и најповршниот увид во македонската театарска практика (што ќе рече: дури и сосема бегло разгледување/истражување на претставите што македонските театри ги изиграле во протег на изминативе деведесетина години, од 1913, кога театарот на почвата на Македонија најпосле бил институционализиран до денес), упатува на очекуваниот факт:

Како и во сите примери од театарските истории на европските народи, и во досегашниот развој на овдешниот театар токму комедиите биле и остануваат најизведувани, најпопуларни, можеби и најрелевантни претстави, воопшто.

Кон оваа теза ќе приложам само неколку докази:

На листата на најгледаните претстави што биле одиграни на штиците на формално најрепрезентативната театарска сцена во земјата, онаа на Македонскиот народен театар во Скопје, во текот на изминативе шеесетина години (од 1945 до денес) првите три места суверено ги заземаат токму три жестоки и апсолутно виртуозни комедии: *Чорбаџи Теодос* на Васил Иљоски (од 1945 до 1988 вкупно 346 изведби); *Сомниџелно лице* на Бранислав Нушиќ (262 изведби во истиот период); *Госпоѓа министерка* на Бранислав Нушиќ (од 1953 до 1983 вкупно 243 изведби) (Стефановски-Маринковиќ, 1995).

Две најизведувани и најпосетувани претстави што ги бележат хрониките на Драмскиот театар од Скопје се – пак! – комедии, дури и комедии од најбуквален, „најпотрошувачки“, „најпопулистички“ тип: *Болва во уво* на Жорж Фејдо/Georges Feydau, поставена 1974 во режија на Димитрие Османли и *Солунскиџе џајрди* на Миле Попоски, поставена 1979 во режија на Коле Ангеловски. Секоја од овие претстави доживеала повеќе од 300 репризни изведби, победувајќи ги, кога е во прашање издржливоста и на ансамблот, но и на публиката, цели серии „сериозни“, амбициозни, таканаречени „уметнички“/елитни продукции, фалени и префалувани дома и во странство, славени и наградувани со најпрестижни трофеи што струката можела да ги афирмира. И двете претстави сè уште – одвреме навреме и по некој специјален повод – умеат да се најдат на репертоарот на матичната куќа. Куриозумот е што во нив сè уште играат главно истите актери што ги сочинуваа и првите постановки, оние од пред три децении. Подостарени, здебелени и достоинствено *џобелени*, токму тие јунаци на македонската смеа на овие ретки изведби им го даваат дополнителниот и сосема уникатен шарм.

Се разбира, ваквата доминантна репертоарска застапеност на комедијата (поточно: нејзината несомнена супремација над другите драмски/сценски жанрови) лесно се детектира во репертоарите на сите македонски институционални театри, скопски и оние од внатрешноста. Очекувано, исклучок од ова „железно“ репертоарско правило, толку „тесно“ сврзано со успешноста/посетеноста на секој театар, можеме да откриеме само во репертоарите на алтернативни и експериментални театри или театарски групи. „Неоптоварени“ со желба/настојување да им се „допаднат“ на најширокиот круг гледачи (напротив !), таквите театри или театарски групи – бидејќи и дејствуваат заради остварување на некоја специфична естетичка или културолошка програма („позатворена“, „поелитна“...) – приоритетно се насочуваат кон прецизно одредени цели

групи, според кои и го модерираат сопствениот репертоар. Поновата историја на македонскиот театар бележи повеќе такви алтернативни театарски експерименти, коишто, со поголем или со помал успех, дејствуваа во текот на седумдесеттите години од минатиот век (*Театар кај Свети Никита Голитаров, Театарската лабораторија ФФ, Театар Зелена гуска...*). Само еден алтернативен македонски театар успеал да ја докаже издржливоста на својата програмска ориентација и на подолг рок. Станува збор за *Театар на Ромиите „Пралије“*, кој – не без тешкотии, напротив! – работи веќе 35 години. Сепак, и на репертоарот на овој исклучително интересен и, во одреден период на своето дејствување, дури и исклучително успешен театар, комедиите практично не можат да се откријат (Лужина, 2006:208-211).

Вториот аспект од **парадоксот за македонската комедија**, кон кој го насочувам вашето внимание, треба да го детектираме од неспорниот факт дека меѓу најуспешни и најпопуларни македонски актери – актери чиишто блескави појави/кариери станале речиси амблематски, дури и иконички знак за цела актерска професија на овие простори – со сигурност доминираат токму комичарите. Двајца најекспонирани, Петре Прличко (1907-1995) и Мери Бошкова (1924), макар што играа и многу и разновидно, докажувајќи се во секакви жанрови, со најголемата слава и успех се здобија играјќи токму комични ликови. Ама и повеќе од тоа: паметејќи ги денес и анализирајќи ги од денешната дистанција нивните уникатни, речиси легендарни актерски појави, и театролозите и таканаречената „обична“ театарска публика априорно ги асоцираат/селектираат токму оние нивни креации што со право станале не само заштитен знак (trade mark) на овие двајца дојдени на македонското актерство, но и на самото тоа актерство „како такво“:

Во случајот на Прличко, тоа се Јеротије Пантис во *Сомнително лице* и Арсо во *Чорбаџи Теодос*; во случајот на Бошкова, тоа е Нушиќевата славна Живка Министерка! Напомнувам дека се во прашање актери со исклучително долги и исклучително успешни кариери – онаа на Прличко трае полни 67 години и опфаќа приближно 250 улоги; онаа на Бошкова трае приближно 55 години и опфаќа околу стотина улоги. Меѓутоа, и колективното паметење на најшироката театарска публика, но и рационалното/систематизираното паметење на театролошката наука, подлегнуваат кон своевидната „аберација“, која севкупниот актерски опус на Прличко и на Бошкова автоматски ги подведуваат под иконичноста на нивните најмаркантни и „најтипични“ ролји. Комични, се разбира!

Меѓутоа, **македонскиот комедиографски парадокс** има и трет провокативен аспект, можеби дури и поневеројатен и побизарен од првите два. Театрологијата него би можела условно да го дефинира и како аспект на комичното/„смешното“ наследство на балканските скомрахи, врз чиешто наследство македонскиот театар се надоврзува сосема директно,

можеби подиректно отколку најголем број национални театри што во текот на деветнаесеттиот и дваесеттиот век успешно се испрофилираа околу нас.

За што станува збор?

За долга и мошне витална традиција на балканското рурално / „народничко“ / етносценолошко театарско битисување, што по многуте свои карактеристики може да се споредува со европските еманации на слични перформативни феномени, зачнувани низ долгите векови на средновековието. Зборувам за сите оние жонглери, иокулатори, шпилери, шпилмани, хистриони... што трпеливо, уште од времињата на античките мимичари, ги создаваа стандардите на масовна културна, перформативна, најпосле и театарска традиција на стариот континент. Словенскиот свет – не само нашиот, балкански – нив ги нарекува **скомрахи**. „Етимолозите укажуваат дека атрибуцијата **скомрах** коренот го споделува со старогрчкиот збор *скома*, што значи *џајник*, *играч*, *комедијант*, *актџер шџо носи маска*...“ (Лужина, 2003:37)

Средновековните **скомрахи** биле апсолутни виртуози на забавата, импровизатори од највисок ранг. Дејствувале организирани во мали тајфи, најчесто семејно поврзани, коишто континуирано се движеле и, движејќи се – патувајќи од село до село, од гратче до гратче... – речиси при секое застанување ги изведувале своите едноставни, жанровски хибридни претстави: комбинации од пеење, свирење, танцување, акробатика, баење, игри со дресирани животни, изведување на кратки (и смешни!) *скечеви*... Теориската драматургија *скечоџ* (англ. sketch = скица) го дефинира како кратка глетка која прикажува некоја комична ситуација; го изведува помал број актери (понекогаш и само еден); не се одликува со подлабока карактеризација или со посложен/покомпликуван заплет, туку ги поентира само смешните и субверзивни моменти од некој настан. Принципот врз кој се развива секој скеч – вклучително и денешните скечеви, кои се инкорпорираат во речиси сите жанрови/медиуми на популарната култура (мјузикл, кабарџ, радио, телевизија...) – е неговата сатирична, гротескна или бурлескна поврзаност со настаните или со личностите од вистинскиот живот. Токму овој императив на препознатливоста, на брза и ефектна идентификација на предметот на исмејување, станува движечки принцип на **смеата** што секој скеч мора да ја произведе, и тоа молскавично, доколку сака да биде успешен.

Традицијата на балканските скомрахи, коишто низ нашиве простори талкале речиси илјада години – најстарите македонски графити, кои ги прикажуваат скомрахите, биле изгребани во малтерот на охридската катедрална црква Света Софија уште во 13 век – несомнено е онаа моќна етнотеатарска/етносценолошка **магма** од која постапно, ама речиси директно се испилил сиот оној балкански, особено македонски театар што Чернодрински, а по него и вештиот Нушиќ, го имаат институционализи-

рано на самите почетоци на дваесеттиот век. Дека, имено, таа моќна **магма** го изнедри, ама и јасно го профилира токму највиталниот елемент на македонското актерство, она што понекогаш го именуваме како **македонска школа на акџерсџво**, супериорно го потврдува случајот на последниот корифеј на балканската традиција на **скомраството**, Петре Прличко. Започнувајќи ја својата уникатна кариера како патувачки актер (скомрах од дваесеттиот век!), за да ја заокружи во националната институција која самиот ќе ја втемели, овој виртуоз на сценската импровизација и најпоследниот балкански следбеник на универзалниот театарски протомајстор Диониз-Бакхо, станува митска фигура. Неговата грамадна појава едновременно е и метонимиска алка што буквално ги премостува вековите, врзувајќи ги ендемските никулци на македонското актерство и неговите автентични, воедно и највисоки професионални дострели.

Да му се вратиме, одново, на иницијалниот парадокс од кој тргнавме во ова есеизирање што сака да се занимава со нешто што одвај дека постои, а би требало да се нарекува **македонска авторска комедиографија**.

Зошто статусот на македонската комедиографија е парадоксален?

Авторската комедија – таа раритетна драмска/сценска форма – неспорно disponирала со сите богумдани услови за да се развие во моќен, та дури и во доминантен македонски литературен и театарски жанр. Од скомрахите и од нивниот милениумски *минаџи џџруд* таа ги наследила трите клучни фактори за својот потенцијален развој: првиот, **високо сензибилизираната публика** (која не само што ужива во *смешноџо*, туку, *смешноџа* ја распознава речиси интуитивно и на неа – просто – рефлексно реагира); вториот, **актерите** што речиси генетски инклинираа кон миметичкиот, *дионизиски модел на акџерсџво* (ама и истиот го развија до крајни консеквенции, доведувајќи го до самиот раб на совршенство); третиот, **традицијата** на „правење смешки“ долга речиси илјада години, којашто можела да се доусовршува до невидени граници, речиси бесконечно).

Гледано од некаква имагинарна, апстрактна и сосема академска гледна точка, веројатно би требало да заклучиме дека, **со вакви адуџи во ракавоџи**, секоја национална драматика својот интерес несомнено би го насочила накај комедијата.

Ама стратегиите, во творештвото, не се формулираат на начин на кој тоа се прави во некои други (поезактни) области. Во астралните академски лаборатории, пак, тие не се одредуваат воопшто.

Крутата театарска и општокултурална практика егзактно го докажува она што го знаеме сите: наспроти сите **адуџи во ракавоџи**, не само македонската туку и сета балканска комедиографија статистички им е инфериорна на останатите драмски/сценски жанрови. Балканците, вклучително и Македонците, макар што важат за духовити и насмеани

луѓе, творечки се понаклонети кон наводно сериозни и навидум важни/ големи книжевни и театарски форми.

Фатумското „балканско прашање“ – стереотипното *балканско ѓроклејсѝво* што го произведува нашата заедничка „тешка историја“ – како да го надвладеало и ведриот (дионизиски) балкански дух.

* * *

Во секое асоцирање на Балканот, дури и во секое повикување на она што славната Марија Тодорова го именува *Балкан-номен*, како да суни нешто спиритистичко, нешто што речиси по автоматизам (*by default*) ги привлекува хтонските божества и ини нечисти сили, та затоа неизбежно и автоматски нè прави смртно сериозни и, се разбира, страшно внимателни. Севкупното наше искуство со таканаречениот *балкански конѝексѝ*, но и со *балканскојѝо наследсѝво* од секој вид (историско, политичко, воено, културно, дури и *умейѝничко* во онаа „потесна“/ „најтесна“ смисла на зборот), веќе е **стереотипизирано** (па, оттука, и **митологизирано**) до таа мера што, речиси автоматски, предизвикува нешто како благ трауматски стрес. Доминантниот балканистички дискурс – или дискурси, како сакате! – одамна нè свикнаа да помислуваме/ веруваме оти сè што е Балкан и сè што од Балкан потекнува како однапред да е осудено да биде и остане нестабилно, завереничко, заканувачко, опасно, диво, злосреќно...

Оние што се разбираат, кажуваат оти причините можат да се побараат дури и во етимологијата: имено, коренската морфема *балк-турско-персиските* речници ја толкуваат/преведуваат со поимот **кал**. Меѓутоа, има и толкувачи што тврдат оти зачудниот збор *балканлик* суштествено ги детерминира специфичните географски предели, коишто се опишуваат како густо пошумени и карпести зони. „Тој збор, дури и денес, во северозападна Турција се употребува за да означи *карѝесѝ ѓредел*“ (Todorova, 1997:54). Има патописци – главно од тие што Балканот го крстосуваа во изминативе векови – коишто во загадочниот *балкански ономасѝикон* настојчиво бараа и наоѓаа токму некои фатумски и меѓусебно сосема дивергентни симболи, какви што (наводно) само овде можат да се испреплетуваат, дејствувајќи (секогаш) здружено и напоредно. Како една од таквите радикални симболички комбинации (или бинарни опозиции, како сакате) е токму онаа што во етимологијата на турскиот збор *балкан* ги препознава значењата на *крв* и *мед* (Todorova, *ibid.*). Познавачите на балканските неприлики – не само оние историски или политички – несомнено ќе се согласат оти ваквите денотации секогаш се „обременети“ и со моќната епистемолошка симболика, во која многупати / многу често се „заплеткуваат“ и сите вообичаени расправи за идентитетот, дури и оние најсериозни. Опитот нè наведува на неизбежниот

заклучок оти и фамозното „балканско прашање“ – прашање чиишто постојани и драматични реактуализации ги сведочиме повеќе од стотина години! – треба да се третира, најпрвин, како есенцијално прашање за идентитетот!

* * *

Не само во вечната политизација на тоа навидум нерешливо „балканско прашање“, но и во најразновидната можна **белетризација** на одделни балкански феномени и, уште повеќе, на цели дузини оригинални и неспорни балкански сензации – **белетризација** во која се регрутираа и некои од најегзотичните имиња на европската и друга литература: Алберто Фортис/Alberto Fortis, сер Волтер Скот/sir Walter Scott, Ами Буе/Ami Boue, Карл Мај/Karl May, Ребека Вест/Rebecca West, Џон Рид/John Reed... – Балканот успешно си го додржува статусот на непроодна црна шума, непрегледна кал, несовладлив карпест предел и, воопшто, дестинација на некои мистични ритуали и уште помистични казнувања од кои крвта замрзнува во вените. Сликите на тие ритуали и казни не се само сугестивни, тие се неизбришливи: во неспорно допадливата книга на Ребека Вест (една неспорно отмена/дистингвирана англиска дама!) има и драстична сцена во која, под жешкото сонце, некаде во Овче Поле, обредно се жртвуваат црните јагниња; во прозите на Иво Андриќ (еден неспорно децентен/акрибичен писател), пишувани попрво како зачудни балкански **миџологички** отколку како белетризирани **хронички** на еден чудесен свет/предел кого и боговите го имаат заборавено, луѓето се набиваат на кол, за да умираат поболно и подолго...

Вака **митологизиран, литераризиран** и/или **прераскажуван**, фамозниот Балкан тешко дека би можел да биде доживеан како место што би можело, евентуално, да предизвика макар и најблага насмевка. Смеа, па – ич! Барем кога е во прашање книжевниот дискурс, отсекогаш изгледало, та и денес изгледа, оти единствените соодветни, „пригодни“ или „природни“ балкански жанрови треба да бидат трагедија, херојскиот еп, историска драма, „обична“ драма, драма на ужасот... Последниот драмски (под)жанр е оној што низ Европа го нарекуваат и **гојска драма**, што значи: драма која својот интерес го насочува само кон мрачните заплети и таинствени/ужасни настани, а за свој протагонист редовно определува некој егзотичен балкански јунак-троглодит, по урнек на оној Влад Тепеш, попознат како Гроф Дракула...).

Максимумот кој стандардната балканска жанровска типологизација би можела да го признае, да го прифати и практикува како соодветен и „логичен“ за „локалното“ творештво е – па и тоа преку сила – флуидниот и заводлив жанр на мелодрамата! Ваквата жанровска „наклонетост“ кон хибридниот мелодрамски матрица ја ценам како толерантна, но и сосема

е логична. Таа произлегува од ноторниот факт оти лармоајантниот драматуршки конструкт на мелодрамата и не прави друго освен што ги симплифицира, „превртува“ и пародира токму фундаменталните топови на класичната трагедија, воедно и нејзините клучни стратегији: сожалувањето и стравот. „Изместени“ од автентичниот трагедиски „распоред на силите“, за да бидат „преместени“ во новиот и битно поедноставен (мелодрамски) контекст, тие стратегији веќе не функционираат така што би можеле да ја индуцираат таканаречената класична катарза. Да, и мелодрамата работи со истите драматуршки маркери со коишто работи и трагедијата (митос, патос, анагнорис...), ама нив ги комбинира на сосема поинаков начин, насочувајќи ја нивната енергија исклучиво кон задоволување на оние попусти („сапунски“) општочовечки потреби („женски“ потреби?) по сентименталното „соживување“ со искушенијата низ кои поминуваат *другиџе*. Таква иманентна/простосрдечна, ама и исклучително мокна/интензивна потреба по емфатичното „соживување“ или „сочувствување“ со страдањата на оние во чишто животи милуваме да сиркаме (низ клучалка, низ фамозниот „четврти“ сценски сид, низ „просирниот“ телевизиски екран...), отсекогаш се практикувала како колективна (медиумска), понекогаш дури и масовна.

Особено во нашиов турбулентен, темпераментен и традиционално екстремтен балкански ареал.

Ова како да наведува кон заклучокот (стереотипот?) оти Балканот е емфатичен, трогателен, сентиментален и мелодраматичен – речиси *џо дефинуиџа* (или *by default!*). Од тоа дополнително се заклучува, особено ако се заклучува импресионистички („на прв поглед“!), оти Балканците почесто, порадо и – се разбира! – *џо добро* тажат отколку што се смеат.

* * *

Сепак, театрологијата е вешта наука, кадарна да наведе повеќе неспорни докази за чести и мошне талентирани изблицы на апсолутно автентична балканска драмска/театарска смеа. Еден – прв во редицата што ќе следува – е стар цели 450 години:

„Во петтата сцена на четвртиот чин од комедијата *Скуџ*, во мигот кога производството на неговата загроза го досега самиот врв, измачениот и споулавен скржавец Скуп кажува: „*Ajme, ruinan sam čovjek! Uhiti, drži!*“, а потоа, веднаш по овие возбудени, елиптични викотници, додава: „*Smijeju se!*“. (Novak, 1984:109).

Се разбира, и овој пример на читателите им е препознатлив молскавично (*by default!*). Тој е преземен од една од најрелевантните ренесансни комедии, воопшто: од „Скуп“ на Дубровчанецот Марин Држиќ – **Marino Darsa Raguseo** – за кого сериозниот македонски книжевен историчар Харалампие Поленаковиќ претпоставува оти (можеби-можеби...) и самиот еднаш пропатувал низ Скопје (Поленаковиќ, 1989:337). Тоа, можеби,

навистина и се случило околу Божик 1546, кога, одејќи накај Стамбол во придружба на извесниот виенски хохштаплер Кристоф фон Рогендорф (кој во една друга комедија, „Дундо Марое“, ќе стане вистинска *persona dramatis* – имено, драмски лик по име Уго Тудешко!), Држиќ му се приклучил на некој од неброените трговски карвани што тогаш интензивно го крстосуваа Балканот, движејќи се по стандардната (и не особено комфорна!) рута Дубровник-Стамбол виа Скопје. И назад.

Да ѝ се вратиме, сепак, на клучната констатација од цитираната реплика на Скуп: „*Smijeju se!*“. Доколку би ја превеле на македонски, таа би гласела „Се смеат!“ Што ни кажува оваа попатна проста, директна и апсолутно функционална/АКЦИОНА констатација? Каква е нејзината драмска, драматуршка и драматолошка функција?

Театролозите што се занимаваат со Држиќ – стана вообичаено нив да ги нарекуваат *држиќолози*, ги има навистина многу, а Харалампие Поленаковиќ е еден од нив! – сметаат оти оваа едноставна/директивна реплика има функција на таканаречената **екстемпорирана реченица**, односно реченица што, заради некоја сериозна (драматуршка) причина, намерно е интерполирана/„впикана“ во автентичниот („канонизиран“) драмски/книжевен текст, та (сега) функционира како негов „дополнителен“ сценски/театарски коментар. Заради ваквата специфична функција, која би можела да се окарактеризира како невообичаена (во жанровска/моделативна смисла) и како зачудна (во однос на својата „дополнителна“ стилоиндикација), **екстемпорираната реченица** секогаш се препознава многу лесно: таа сугерира дека настанала како „последница“ на некоја сценска/актерска бравура или досетка, која била испровоцирана од нешто што се случило/случувало „надвор“ од она што било претходно било планирано и запишано во основниот драмски (комедиографски) материјал – од онаа „содржина“ што нејзиниот автор ја запишал на хартија, за актерите дополнително да ја театрализираат. Е, токму во процесот на таа театрализација на „хартиениот“ материјал, во сценската изведба „влетало“ и нешто што писателот однапред не го „предвидел“ (ниту го запишал), туку самиот актер, мотивиран од некоја еклатантно сценска (а не литературна!) причина, импулсивно или интуитивно го „допишал“ така што молскавично го импровизирал; го кажал и го одиграл. Откако ваквата актерска инцизија во „автентичната“ авторска предлошка предизвикала позитивна реакција кај гледачите (и така се потврдила како успешна!), формалниот „сопственик“ на драмскиот материјал, неговиот писател/запишувач, решил да ја внесе во интегралниот текст на комедијата. Отпосле.

Театарската **екстемпорирација** секогаш изгледа како да е „допишана“ со некоја/нечија друга рака – во прашање е мошне суптилна и ефектна реторичка/стилска фигура која „изигрува“ дека на она што се случува на сцената (и во текстот) гледа отстрана.

Дефинирана сосема поедноставено, театарската **екстемпорација** би требало да биде разбрана како акција/постапка/дејство што *yūāga* во некој контекст сосема неочекувано. Таа се случува во форма на ненадејно кажување/изведување на *neishiō* што претходно не било „предвидено“/запишано во драмската партитура, ама актерот/актерите решиле миговно да го импровизираат по сопствена иницијатива и за сопствениот кеф. Вкратце, импровизацијата секогаш вклучува и автентична возбуда, од која произлегува и радоста на самата игра – **екстемпорацијата** и не е друго освен креативно/радосно поигрување; без таа радост, перформативниот чин можеби и би бил интересен, ама би останал сосема бесцелен. Питер Брук/Peter Brook би рекол: мртвечки.

Цели епохи од долгата и мошне напната театарска историја живееле – и тоа во буквална смисла! – токму од **екстемпорациите** (импровизациите) на своите актери. Јуначкиот период на италијанската *комедија дел арте/commedia del arte* е една од таквите моќни епохи – траел два и пол века. Меѓутоа, долгата и исклучително богата општобалканска традиција на етотеатарската (метатеатарска) перформативност е токму милениумската традиција на *скомрахиџе* и *скомрасџовиџо* (Лужина, 2003:29-46). Базирана имено врз комичната импровизација (**екстемпорација!**), чијашто основна цел била продуцирање/предизвикување на искрена и простосрдечна смеа, оваа маркантна фаза во развојот на сите балкански театарски истории – фаза што им е **заедничка** на сите поединечни/национални театарски истории што досега се артикулирале на балканската почва – траела речиси илјада години. Не само нејзиното долго траење, но и блескавите траги што таа ги оставила во нашиот колективен однос кон театарот и перформативноста „како таква“, несомнено ја проблематизира, меѓу другото, и предрасудата (стереотипот?) за „трагичниот код“ што им е „предодреден“ да ја детерминира речиси секоја комуникација што се воспоставува помеѓу несреќните балкански жители!

Ајде да ја тестираме оваа теза.

Обидете се да одговорите, секој за себе, на наједноставното можно прашање: на што **најпрвин**, ама навистина **најпрвин** помислувате кога ќе помислите на **театар**? Ги асоцирате ли (*by default*) Есхил, Софокле, Еврипид и Медеја што ги убива своите деца? Ви блеснуваат ли сеќавањата на чудовитата архитектоника на некои од најубавите театри што сте ги виделе во својот живот: Епидaurus, Аспендос, Бајројт, Виченца, Хераклеја Линкестис...? Или, сепак, помислувате на некои „смешки“ што ги паметите од „Солунските патрдии“, од „Сомнително лице“ и „Чорбаци Теодос“... заради кои автоматски ќе се насмевнете, макар и за делче од секундата?

Со други зборови, дали театарот го доживувате како некоја ексклузивна, елитна и малкуна здодевна локација, измислена за на неа да се извршуваат исклучиво некои „возвишени“/„уметнички“ дејанија, или како

место за популарна забава, едноставна комуникација и – барем малку смеа што ќе го збогати секојдневното сивило?

Како Балканците го доживуваат театарот, сега ама и во текот на последниве неколку века? Како го разбираат и го толкуваат чувствителниот театарски медиум? Како комуницираат со него? Колку му се радуваат? Умеат ли да си играат со него на најдобар начин?

Се разбира, штотуку поставените прашања не се само реторички. Затоа и не е лесно на нив да се одговори.

Доколку се обидеме одговорите да ги побараме во некои егзактни факти – да речеме, доколку ги прегледаме репертоарите на некои од најпрочуените балкански театарски институции, мошне бргу ќе детектираме дека во сите нив доминираат комедиите и „лесни продукции“ а не трагедиите, „тешки драми“ и „висока уметност“. Доколку се обидеме да ги наредиме најпознатите балкански актери – актери што го одбележија дваесеттиот век – бргу ќе констатираме дека тие се, најчесто, комичари. Ги набројувам само оние што први ми текнуваат: Македонецот Петре Прличко, Србите Пера Добриновиќ и Жанка Стокиќ, Бугаринот Крстју Сарафов, Хрватите Јосип Фројденрајх и Перо Квргиќ, пак двајца Срби: Мија Алексиќ и Ружица Сокиќ...

Наспроти очекувањата, дежурните стереотипи, та дури и прочуеното „трагедиско минато“ коешто битно го маркирало балканското театарско битие – демек, театарот е „измислен“ токму на Балканот, во петтиот век пред нашата ера, кога и се афирмирал, како медиум, токму преку делата на грчките трагедии! – театарската практика упатува на предоминантно **дионизиски**, а не на **аполониски** карактер на оваа уметност кај нас. Впрочем, вистинскиот/автентичен бог-заштитник на балканскиот, ама и на сиот театар од таканаречената „европска провениенција“ не е рационалниот, тактичен и секогаш одмерен Аполон, заштитник на убавината и уметноста, туку разиграниот, жовијален и разуздан Дионис-Бакхо, пијан (подеднакво) од радоста на живеењето колку и од рујното вино...

И балканската смисла за хумор е таква – непосредна, импозитивна, искрена, спонтана, импровизаторска, со еден збор: **дионизиска!**

* * *

Дека Балканците се смееле и не престанале да се смеат во текот на изминативе векови (од Диониса до денес!) потврдува уште една прочуена **екстемпорирана ситуација**, изговорена па запишана (или обратно, седно!) пред 75 години: 1929, од сцената на Народно позориште во Белград, на праизведбата на легендарната комедија на Бранислав Нушиќ „Госпоѓа министерка“. Смешноста на оваа антологиска комедија ѝ ја обезбедува/генерира, најпрвин, нејзината импулсивна протагонистка со екстремно поган јазик, жена која е бескрајно ридикулозна не само затоа што е

класична/типична балканска хероина на своето време (демек, *йрими-йивка-йа-минисйерка*, или *Живка*), но и затоа што е препознатлива како „традиционална“/типична хероина на овие невесели балкански простори, на кои веќе со децении се тегаваме за да ја преминеме (најпосле!) онаа тенка црвена линија што го дели патријархалното од урбанизираното. Во своите актуелни „роевропски“ транзициски верзии, сега веќе мултиплицирани до бесвест (до смеење, од кое се паѓа од стол!), Нушиќевата Живка сè уште – и ден денес! – се кити со најразлични имиња, визит-карти, антуражи, стајлинзи и љубовници, ама продолжува да ги исполнува оние исти „архаични“ драматуршки функции, балкански дури отаде!

Во трагикомичното, бурлескното финале на комедијата „Госпоѓа министерка“, „*оригиналнија*“ Живка на Нушиќ (која веќе ја нема престижната титула на министерска сопруга, бидејќи, заради нејзините *балканизми* мажот ѝ Сима мораше да даде оставка), додека публиката навистина паѓа од смеење, наеднаш ја прекинува изведбата. За да излезе од целава приказна. Оставајќи ги зад себе (во длабочината на сцената) сите свои партнери, таа се доближува до самиот раб на рампата и таква, **екстемпорирана** во буквална смисла (што би се рекло: излезена од ролјата!), на гледачите им го кажува монолот составен од одвај шест максимално директни реченици, подиректни – здравје! Функцијата на тој краток монолог е апсолутно катарактичка – пресвртничка и судбоносна:

„А шта се ви церекате мојој судбини. Не заборавите да сад нисам министарка па не морам више да будем отмена, и онда нек вам не буде криво да распалим језиком по вама! Ајде, идите куќи, идите, нећете ваљда до краја да ми стајете на муку. Идите и немојте ѓаво да вас однесе да ме оговарате, јер, ко зна, данас-сутра могу ја опет бити министарка. Само док се заборави ово нешто бруке, ево мене опет, па после да не буде: што нам ниси казала. Ајде, ајде, идите сад!... (Нушиќ, 1964:72).

Во сите постановки на „Министарка“ што ги имам гледано – а ги имам гледано неброено! – реакцијата на оваа **екстемпорирана реченица**, но и **екстемпориран гест**, **екстемпорирана драмска ситуација**, секогаш е идентична: изненадување, шок, молк. Смеата запира, жанрот на претставата молскавично се сменува, публиката не се осмелува дури ни да аплаудира, дури ни да дише... Мајсторот Нушиќ комедијата ја завршува потегајќи го најсилниот од сите драматуршки ефекти: ефект што произлегува од ненадејното претворање на напнатото исчекување во – ништо. Дефинирајќи ја суштината на смеата, Владимир Проп (кој притоа го парафразира/рециклира Кант) тврди дека **ние и се смееме токму/само тогаш кога веруваме дека пред нас има (нешто), ама (всушност) зад тоа нешто стои – ништо.** (Проп, 1984:78)

Дури и самиот парадокс со кој оваа дефиниција вешто се поигрува, очебијно е конструиран врз една класична/елементарна **quirquo**

ситуација. Ситуациите од овој тип (**quiproquo**) се неисцрпен извор не само на комичните туку (понекогаш) и на трагичните заплети – тие се аголен камен на секоја расна комедија. Тоа се оние вибрантни, врцкави, молскавични ситуации коишто „во исто време имаат две различни смисли (...) онаа што им ги припишува играта на актерите и онаа што им ги додава публиката“ (Bergson, 1993). Расниот комедиограф и се препознава, имено, според вештината на конструирање **quiproquo** ситуации, ама – уште повеќе – според брзината со која е кадарен нив да ги менува, превртува и комбинира.

Најдобрите балкански комедиографи – а ги има навистина цела дузина! – просто се виртуози во смислување на најбизарните можни **quiproquo** комбинации, но и во нивното молскавично комбинирање. Наспроти предубедувањата оти на трагичната балканска историја најмногу ѝ прилега епската и трагичната книжевна/драмска форма, балканските комедиографи отсекогаш знаеле како да ја произведуваат смеата, ама го знаеле и она поважното: како да ја модерираат, како да управуваат со неа и како најдобро да ја капитализираат. Доколку ја прифатиме тезата на спомнуваниот Владимир Проп – дека смеата, покрај останатите свои субверзивни доблести, може да биде и **национално** или **социјално** детерминирана (Prop, 1984); јас се осмелувам да додадам (а не гледам зошто да не се осмелам!), дека, можеби, детерминацијата на смеата би можела да биде и **регионална** – доколку, значи, ја прифатиме ваквата „проширена“ теза, навистина би било интересно да детектираме некои од „заедничките именители“ на балканската комедиографија.

Овој текст – концепт за идната монографија што бездруго сакам да ја напишам! – сака да се занимава имено со таа и таква детекција. Всушност, тој ги прибира, организира и коментира доказите врз основа на кои театрологијата – **балканска театрологија!!!** – наскоро би можела да одговори на некои суштествени прашања на овдешната комедиографија.

Еве некои од тие прашања.

Што би можело, евентуално, во **балканската комедиографија** да се препознае како „заедничко“ или „сврзувачко“ (да речеме, **регионално**)? Дали се тоа некои карактеристични (регионални) мотиви, сижеа или проседеа (да речеме: фолклорни, митски, ритуални...), што своето потекло му го должат на она што Јован Поповиќ (кого сите го викаат Стерија) го нарекува „**народна смеховна култура**“? (И Бахтин, кога ја истражува релацијата *народна култура/официјална култура*, користи слична формулација). Дали се тоа стандардните занаетчиски/жанровски постапки што најдобрите балкански комедиографи ги аплицираат на некој семантички или статистички сличен/ист начин? **Екстемпоризацијата** е една од тие постапки, можеби и една од најфреквентните / најчестите во балканската комедиографска практика.

Да речеме, и шјор Иво Брешан својата најпрочуена комедија со каламбурски наслов „Претстава на 'Хамлет' во село Мрдуша Долна“ (инаку, комедија што самиот автор жанровски ја детерминирал како „гротескна трагедија во пет слики“) ефектно ја затвора/заклучува токму со сигнификантната постапка на екстемпорирање. Во црна темница, којашто неочекувано ја замрачува „општонородна“ веселба (ситуација што Бахтин би ја нарекол карневалска/карневализациска), еден осаменички глас очајнички/залудно ја повторува славната реплика на Шекспировиот Клавдиј, паднат во стапица: „Светло... Запалите светло... Светло...“ (Brešan, 1984:114).

Интересно е што истата постапка на екстемпорирање ја користи и легендарниот бугарски писател Иван Вазов, поентирирајќи го на ваков ефектен начин петтиот чин од својата голема драма „Х'шове“. Оваа класична драма била праизведена пред повеќе од стотина години (уште во 1894, со „грамаден морален и материјален успех на сцената“, како што забележале современите; в. Попов, 1942:398). Макар што е во прашање сериозен драмски/театарски жанр, каков што ѝ прилега на сериозна/патетична тематика што во неа настојчиво се театрализира – паушално би можеле да констатираме оти Вазов настојува да ги театрализира таканаречените „национални светости“ (од типот на слобода, братство, идентитет, правда...) – „Х'шове“ денес можат да бидат прочитани и сценски/театарски коментирани и со извесна/несомнена ирониска дистанција. Еве го доказот:

Поставувајќи ја оваа драма во една сосема специфична јубилејна констелација – во 2004 година, за да ја одбележи 110-годишнината од нејзината праизведбата, но и 100-годишнината од институционализирање на националниот театар во Софија (формиран 1904, тој денес го носи името на Иван Вазов!) – режисерот Александар Морфов, бугарски театарција со моќно европско реноме, избрал „Х'шове“ да ја толкува радикално, поаѓајќи (притоа) токму од нејзиниот иманентен (авто)ироничен поттекст, сосема очебијно „спакуван“ во нејзиниот карактеристичен **екстемпориран** епilog. Имено, на самиот крај од петтиот чин, откако сè што требаше да се случи веќе се има случено, откако драмското дејство целосно се има конзумирано, Вазов решава драмската приказна да ја поентира со една романтична, во време на нејзиното настанување мошне популарна сценска конвенција. Станува збор за таканаречената „жива слика“ („картина“), во која на сцена одредено време треба да постојат „наредени“, „скаменети“ во „споменичка поза“ („поза за вечност“), демек – спастрени за „тргнување во акција“, сите драмски јунаци. Иронијата е содржана во фактот што целава драма и не зборува за друго освен за нивните јуначки, долги и компликувани подготовки за таа акција – демек, за остварување на „националните идеали“. Меѓутоа, наместо со некакво вистинско сценско дејство, самото тргнување бива поентирано

со опишаната „жива слика“, во која, споменички „овековечени“ во колективната (победничка?) „поза која ветува“, јунаците го „замрзнуваат“ својот „историски копнеж“. Во времето на Вазов, кога театарот играше на утописките досетки и на патос, оваа херојска „картина“ гледалиштето го креваше на нозе. Денес, откако ги доживеавме „остварувањата“ на многуте утопии и на сопствената кожа ги почувствувавме остварувањата на таканаречените „национални идеали“, таа е – просто – смешна. Ама смешна на оној специфичен, горчлив, дистописки начин, толку карактеристичен за театарската поетика на Александар Морфов. И оваа велебна (јубилејна) постановка на „Х’шове“ Морфов ја гради автореференцијално, што значи: автоиронично, цинично, персифлирајќи но и первертирајќи некои патетични историски „вистини“. Ваквата радикална режисерска постапка битно ја рedefинира жанровската матрица на „Х’шове“: од национална (квази)историска драма („со пеење и пукање“), како што се играла некогаш, таа денес се театрализира како своевидна „гротескна трагедија“, како што би рекол Иво Брешан.

* * *

Ваквото жанровско/моделативно рedefинирање („од патетично накај смешно“; од „возвишено“ накај комично; од „сериозно“ накај фарсично/гротескно) сосема е разбирливо, дури и логично. Имено, таквото *йомесџување* се должи (ама и се темели) врз битно изменетата функција што театарот ја има, но и со големи напори ја додржува, **денес и овде**. Некогаш, во некои поинакви и поинакво сензибилизирани времиња, театарот „служел“ за да забавува „широки народни маси“, ама притоа уште и дополнително се обврзувал да ги поткрева, поткрепува, пропагира и забавува таканаречените „големи вистини“ и „големи идеи“, национални, етички и други (а дека „служел“ и поткревал лесно е да се докаже!), заради што бил високо почитуван и рангиран, уживајќи го неприкосновениот статус на **висока уметност**, којашто автоматски (*by default*) се класификува во таканаречената **елитна култура**. Денешниот театар несомнено е исправен пред не многу пријатна задача одново да се избори за сопственото респективно место под сонцето.

Соочен со остра и безмилосна конкуренција на нови, продорни, достапни, речиси „неодоливи“ медиуми за масовна комуникација, од кои некои дури и играат на слични/исти перформативни адути (филм, телевизија, донекаде и интернет...), денешниот театар напоредно се соочува и со битно, та дури и драматично изменета **структура на чувствителноста** на своите реципиенти, сè понаклонети кон таканаречената **популарна уметност** и, соодветно, кон артефактите што ѝ се приклопуваат кон таканаречената **популарна култура**. Соочен со ваквата сериозна и длабока „внатрешна криза“, најдобриот и највиталниот дел од

современиот театар интуитивно му се приклучува кон програмскиот концепт што условно го формулиравме како концепт на жанровско/моделативно редефинирање на сопствената супстанција, материјализирана во поединечни/одделни квалитетни проекти. Станува збор за концепт кој нема својот манифест, ниту пак своја фиксирана/запишана естетичка програма, туку е концентриран исклучиво на поединечните претстави што ги произведува во таквиот „нов дух“, воедно и претстави што силно го афирмираат. Најлуцидните и најдобри современи драматичари, режисери и актери, „распослани“ низ сите меридијани и низ сите јазици, како здружено да настојуваат целиот **инвентар** на таканаречените „големи теми“, „големи вистини“, „големи надежи“ и „големи идеи“ (сите оние теми, вистини, надежи и идеи со кои театарот се занимава веќе дваесет и пет векови!) да го рекомпонираат, ремоделираат, рециклираат и ресемантизираат според принципите според кои денес се произведуваат артефактите на таканаречената **популарна култура**. Оттука и се случува нивната поетика/естетика да се гради врз принципите: од патетично накај смешно, од „возвишено“ накај комично, од „сериозно“ накај фарсично и гротескно...

Најлуцидните и најдобри современи драматичари, режисери и актери стануваат и се потврдуваат како такви токму во оној критичен миг кога кон најголемите и „најсвети“ нешта ќе почнат да се однесуваат **субверзивно** – да им се потсмеваат, да ги деконструираат, да ги разоткриваат нивните страшни опачини, вкратце: да го сменат жанрот во рамките на кој ќе ги „третираат“ сакросантните митови и/или историските факти, сеедно. Јован Поповиќ, кого сите го викаат Стерија, умеел тоа да го прави уште пред 150 и кусур години, пишувајќи ја својата најдобра и најцрна трагедија „Родољупци“ (1848), којашто самиот номинално ја квалификува како комедија (илити „весело позорје во пет дејства“). Интересно е, мислам, што и таа црна комедија завршува со индикативна, просветителска, субверзивна, типично „стеријанска“ **екстемпорација**. Еден од нејзините клучни протагонисти, оној на кого авторот му ја предодредил улогата (драматуршката функција) на резонер – Гавриловиќ, единствениот чесен српски граѓанин што излегува на нејзината сцена, што ќе рече: самиот Стерија – стоејќи на страна и гледајќи го (страдајќи го!) фарисејството на своите соплеменици, резигнирано ја заклучува сопствената донкихотска мисија; од самата рампа, за да го чуе и разбере сиот свет (како што подоцна ќе направи и Живка министерка!), Гавриловиќ директно им се обраќа не веќе на своите сценски партнери, туку на гледачите, актуелни и идни:

„О, родољупци, родољупци, одам да му кажувам на светот, што работевте; да видам, дали ќе се најде некој, кој ќе рече дека со вакви може народот да процути.“ (Стерија, 1987:213).

Не ќе да е (просто) случајно, што и речиси сите пиеси на во мигот најпопуларниот бугарски автор Христо Бојчев, се поентирани на горе-

долу сличен или ист начин: со редица гротескни (**екстемпорирани**) епизоди, коишто (навидум) кокетираат со некогаш мошне популарни „живи слики“, чијашто поетика (меѓутоа) ја парафразираат за да можат радикално да ја персифлираат, да ја травестираат... Доколку работите потемелно се расчленат, а драмите на Бојчев (претходно) внимателно се исчитаат, лесно ќе се заклучи оти нивната „занаетчиска“, ама и поетичка деконструкција, освен што ептен ефектно (брилијантно!) ги „заокружува“ драмските „приказни“ на Бојчев, несомнено го екразира и гротескниот контекст кој условува тие приказни да бидат имено такви какви што се: субверзивни и радикални, без остаток. Имено, тој контекст е просто неверојатен, уникатен, бизарен, едновременно и трагичен и фарсичен (што ќе рече: апсурден)... Наједноставно и најдиректно, тој се именува како **транзициски**. Без ова страотно **транзициско искуство**, искуство коешто сите несреќни балкански народи го почувствуваа на сопствената кожа (сите, без исклучок!), додека останатиот свет гледал од безбедна дистанција (и, објективно, ја усложнувал работата со сета сила!), европската драматика денес – најверојатно – ќе ги немаше пиесите од калибарот на „Полковникот птица“, „Жената на полковникот“, „Оркестар Титаник“, „Подземјето“... Веќе со првата од оваа низа, „Полковникот птица“ (1997), Бојчев освоил една од најреспективните светски награди за современа драма, онаа на Британскиот совет, која му овозможи „Полковникот“ и пиесите што следат досега да доживеат повеќе од сто постановки во Европа, Азија, Америка, Австралија... Наградувајќи го и промовирајќи го Христо Бојчев (во комбинација со уште неколкумина современи балкански автори: Биљана Србљановиќ, Дејан Дуковски, Горан Стефановски...), студената, блазирана и прилично безидејна европска драматика ненадејно се „збогати“ со нова сила. Дионизиска, несомнено!

Дека сета балканска драматика, ама особено нејзиниот „смешен“ / комедиски / дионизиски сегмент, директно се „напојува“ од тектониката на бизарниот, арогантниот, апсурдниот балкански контекст укажува, мислам, и една блескава (стилоиндикативна) епизода од биографијата на Христо Бојчев:

Имено, на бугарските претседателски избори, кои се одржаа 1996 година, тој решил да се кандидира за оваа највисока функција: ситничок по бој, навидум интровертен, средовечен човек со смртно сериозен израз на лицето, Бојчев ја водел својата претседателска кампања интензивно, но и на мошне специфичен начин: правејќи од своите јавни настапи вистински сатиричен хепенинг. Подобра промотивна кампања не можела да му смисли ниту највешта маркетиншка агенција. За својот автентичен обид да го театрализира и со тоа да го персифлира/травестира политичкиот миг во кој живее, освоил индикативен резултат: 100.000 гласа!

Триесетина години пред него, пак, еден балкански драматичар/комедиограф ќе настојува да го театрализира мигот што го живеел.

Зборувам за неспорно генијалниот српски драматичар/комедиограф Александар (Аца, Але) Поповиќ и за неговиот ентузијастичен (фарсичен) напор да ја запише, да ја **карневализира** бурната 1968. И тоа точно во мигот кога фамозната 1968 се случуваше по српските и хрватските улици и плоштади. Фарсата има наслов „Втора врата лево“. На нејзината прва страница, под списокот на лицата што во неа треба да учествуваат, стои и каламбурска одредница за драмско/театарско време: „се случува, дури отаде“ (Porović, 1986:45). Имав ретка среќа да ја следам праизведбата на таа фарса – во Загреб, во продукција на тогашниот Студентски експериментален театар (SEK), во режија на младиот Миро Меѓиморец. Читајќи ја сега, од оваа безбедна четиридецениска дистанција, забележав нешто што го имам изумено: дека нејзиниот ептен ефектен крај е решен со примена на онаа иста драматуршка постапка која што толку ја сакаа и ја сакаат Држиќ, Стерија, Вазов, Нушиќ, Брешан... Со **екстемпоризација**, се разбира! (Porović, 1986:95).

Има ли, навистина, некоја специфична **балканска комедиографска линија** што ги „допира“, но и ги „поврзува“ најмаркантните текстови на некои од најреспективите, воедно и најпознати/најизведувани автори од регионот: Марин Држиќ (1508-1567), Јован Стерија Поповиќ (1800-1856), Ион Лука Караѓале (1853-1912), Бранислав Нушиќ (1864-1938), Александар Поповиќ (1929-2001), Иво Брешан (1938), Христо Бојчев (1950), Душан Ковачевиќ (1951)... ?

Околу што се артикулира таа виртуелна, чувствителна, ама и мошне карактеристична/препознатлива комедиографска линија?

Во својата пристапна беседа, кога најпосле/одвај го протуркаа во Српската академија на науките и уметностите (бидејќи, нели, во академиите им е место на сериозни, а не на смешни луѓе), Нушиќ зборувал за „големата фигура“ на Стерија и за неговото профетство во **„необделаната пуста“** на српската комедиографија, во која тој, големиот Стерија, немал „ниту претходник, ниту достоин современик, ниту пак вистински наследник“ (Lešić, 1998:9). Се разбира, торжественоста каква што и му прилегала на избраниот миг и каква што секогаш/неизбежно станува и малкуна комична! – на Нушиќ му дозволувала, тогаш (во декември 1933, додека зборувал пред уважените српски академици), да биде и патетичен.

Како и Молиер, како и Стерија, како и секој расен комедиограф пред и по него, Нушиќ го споделувал мислењето дека „не е лесна задача да ги натераш чесните луѓе да се смеат“. Како и Молиер или Стерија, ни тој, приватно, не оставал впечаток на човек склон кон правење смешки; којзнае зошто, ама испаѓа дека сите расни комедиографи се, приватно, тажни и осамени персони! Балканската комедиографија, меѓутоа, постојано „негува“, но и „усовршува“ некојси специфичен, **автентичен** (регионален?) механизам за засмејување на чесни луѓе, кој остава впечаток оти функционира како вистински перпетуум мобиле.

На што и заради што Балканците најмногу и најрадо се смеат?

И како, воопшто, го прават тоа?

Можеме ли, навистина, **балканската смеа** да ја дефинираме според некоја нејзина иманентна/суштествена специфика, убедени оти токму таа специфика може да ја прави различна и/или поинаква од сите други/останати начини на смеење, коишто се практикуваат во остатокот на светот?

И, можеби, најважно: која е таа *тешка црвена линија* што кај нас, на Балканот, суптилно спојува (во фатумски нераскинлива врска!) две суштествени, меѓусебно битно условени категории, смеата и комиката?

Теоретичарите **смеата** ја дефинираат како „изразно движење што е составено од некои типични мимички реакции и гласови со различен интензитет“ (енциклопедиска одредница *laughter*, в. Encyclopaedia Britannica,), сметајќи оти се работи за една од елементарните инстинктивни реакции кај луѓето, дури и кај некои високо развиени видови мајмуни. Здодедни како и сите научници, и теоретичарите на **смеата** се обидуваат да ги типологизираат нејзините форми, сврзувајќи ги со причините коишто претходно ги „предизвикале“: угодност, пријатност, иронија, наивност, кокетирање, презир, симпатија, збунетост, чувство на надмоќ, агресија...

Во прочуената книга „Проблеми на комиката и на смеењето“, Владимир Проп мошне настојчиво, но и мошне убедливо ги класификува видовите/типовите на комиката и на смеењето. Во принцип ги има шест – едната главна илити доминантна (таканаречена **потсмешлива смеа**) и уште пет „помошни“, ама исклучително питорескни: **добродушна смеа, злобна/цинична смеа, ведра смеа, обредна смеа, раскалашна смеа...** (Про, 1984). Која од нив доминира во балканската комедиографија? И дали доминира само една?

Каква и да била, секоја **смеа** е резултат на некоја **комика**, некоја **комична ситуација** што непосредно ѝ претходи, но и ја провоцира.

Комиката не се ограничува само на „тесниот“ комедиографски жанр: оваа констатација предмалку ја потврдил и цитираниот пример на автоиронијата со која Александар Морфов ја читал патетичната драма „X’шове“ на бугарскиот класик Иван Вазов. Како што трагичното, епското, лирското... можат да се отчитуваат и од жанровите коишто нужно не им „прилегаат“ на овие базични/формативни поетички категории, и **комичното** лесно го препознаваме/декодираме во севозможни социјални, општожителски и естетички констелации, дури и кога се тие најтраурни, најдепресивни и најочајни.

Една од големите особености на најдобрите балкански комедиографи е токму нивната автентична, искрена, во основа субверзивна,

апсолутно **дионизиска** настојчивост постојано да ги первертираат ваквите траурни, депресивни и очајни констелации, подметнувајќи им цели сурии **комични** кукавични јајца. Заради кои се смееме и кога е најстрашно, најбезизлезно, најтрагично... Имено, најдобрите балкански комедиографи по **комичното** не посегаат заради занаетчиски/жанровски, туку заради антрополошки причини – во нивните пиеси **комичното** му соодветствува на она најхередитарно, најнагонско: на поривот/нагонот по игра, на иманентна (есенцијална) кадарност човек сепак да ги заушува необичните а смешни аспекти на стварноста што ја живее, да си поиграва со нив, да се смее заради нив, да ги наведува другите да го следат во тоа.

Констатацијата оти стварноста речиси никогаш не била ниту ќе биде којзнае колку блескава илити розова, особено на Балканот (тој „отпатен“ / **екстемпориран** дел од светот, традиционално наклонет кон реториката, утопиите, големите емоции и безграничниот патос), не е, бездруго, којзнае колку оригинална. Народи што се легитимираат со своите најголеми историски порази (а не победи), народи чиешто најголеми епски јунаци својот посветен статус го обезбедуваат умирајќи (а не живеејќи), народи чиешто највозвишени и најреспективни уметнички дела ги тематизираат несреќата и смртта (а не радоста и животот) – е, такви народи навистина имаат право на сопствената силна, нагонска потреба по доловување на оние смешни/ситни/неважни аспекти на стварноста што ја живеат. Всушност, таквите „несреќни народи“ имаат силна потреба сопствените трауми и да ги **карневализираат**, бахтиновски упорно, креативно, радикално, субверзивно, манипејски...

Хуморот е моќна форма: смеејќи ѝ се на стварноста што нè опкружува, ние (всушност) ја воспоставуваме и критичката дистанција кон истата таа стварност. Како во театарскиот систем на Брехт, на неа – на стварноста – гледаме од една поинаква, друга, неспоредливо помоќна перспектива.

* * *

Најпосле и сосема на крај, мислам дека треба да ги евидентирам најважните македонски комедиографи и накусо да ги коментирам барем нивните најважни/најрепрезентативни текстови.

Првиот таков текст го потпишува **Васил Иљоски**, еден од основоположниците на современата македонска драматика, еден од симболичкиот авторски триаголник Иљоски-Панов-Крле, кој го артикулира таканаречениот втор битовски драмски/театарски бран, афирмиран помеѓу 1928 и 1940/1952 година.

Охрабрен од успехот на својата прва/дебитантска пиеса „Ленче Кумановче“ (подоцна преименувана во „Антица“), произведена на сцената на тогашното Народно позориште „Краљ Александар I“ во Скопје во 1928

година, десетина години подоцна (1937) Иљоски на театарот му ја нуди и својата најдобра пиеса воопшто – комедијата „Чорбаџи Теодос“. Пренасловена во „Нагазио човек“, оваа суптилна, добродушна, исклучително комуникативна / приемлива, традиционална / патријархална, и апсолутно бенигна комедија својата праизведба ќе ја доживее на 27 април 1937, доживувајќи вистински триумф. Од тогаш до денес, „Чорбаџи Теодос“ има доживеано 23 постановки – нема ниту еден професионален театар во Македонија кој барем еднаш не ја изиграл – што е апсолутен рекорд во домашни рамки. Доколку ги броиме и изведбите во странство, повеќе постановки од „Чорбаџи Теодос“ досега доживеаја само трофејните „Буре барут“ на Дејан Дуковски (приближно 40 постановки) и „Црнила“ на Коле Чашуле (26 постановки). Веќе во првата година на своето постоење (1945), Македонскиот народен театар од Скопје го игра „Чорбаџи Теодос“ (премиерата е одржана среде лето, на 16 август 1945). Оваа легендарна претстава, поставена во заедничка режија на Тодор Николовски и на Петре Прличко, рекордна е и по бројот на репризните изведби (364), но и по бројот на годините во текот на кои успеала да се одржи на репертоарот – била играна во континуитет, од август 1945 до мај 1988, што значи: цели 43 години!

Во екстензивниот драмски опус на Васил Иљоски (1902-1995) – опус што го сочинуваат 12 пиеси – има само уште една комедија. Напишана и изведена во 1952 година, ниту оддалеку успешна колку „Чорбаџи Теодос“, комедијата „2:1“ како повеќе да настојува да кокетира со смешноста на актуелните настани (насловот е фудбалски резултат) отколку да се занимава со хуморноста како катарактичка движечка сила.

Вториот во скромната редица македонски хумористи е **Миле Попоски** (1922), автор на точно десет комедии, со успех изведувани на повеќе театарски сцени. Најуспешната е веќе спомнуваната трофејна комедија „Солунски патрдии“, која се изведува на репертоарот на Драмски театар во Скопје веќе триесетина години (праизведбата на 13 јуни 1979). Оваа вешта парафраза на антологиската ренесансна комедија на Марин Држиќ „Дундо Марое“ (праизведена 1551), чијшто хронотип е изместен така што Држиќевиот Рим е преместен во Солун, а шеснаесеттиот шмек на оригиналот без тешкотии травестиран во носталгичниот и шармантен („фен-д-сиекловски“?) *ала-франга* манир, кон кој македонската култура покажува трајна слабост.

Третиот и по годините најмлад во оваа низа е **Русомир Богдановски** (1948), едуциран драматург и професор по драматургија и сценарио на Факултетот за драмски уметности во Скопје – податоците упатуваат на точен заклучок дека неговиот маркантен комедиографски опус (10 комедии) не е резултат на импровизација, случај или сплет на околности, туку на прецизно утврдена и разработена авторска стратегија. Неговите најдобри комедии таа стратегија ја откриваат како, условно

кажано, постмодернистичка: имено, секоја од „смешните приказни“ со кои Богдановски успешно ги увеселува своите гледачи однапред се претставува како рециклажа на некои од постојните славни предлошки:

Структурата на „Војникот фалбација“ од Плаут несомнено се отчитува во онаа на „Фарса за храбриот Науме“ (1971); духот на Франсоа Рабле и на неговиот Пантагруел станува директна провокација за фарсата „Панургиј“ (1980), што се истакнува веќе во нејзината автопоетичка декларација испишана под насловот („фарса составена по диктат на духот на Франсоа Рабле, доктор на веселите лекарства“; Богдановски, 1997:51); „безобразната комедија“ со наслов „Патенталија и Тентелина“ (1988), според авторовото признание е „составена по урнек на народните еротски игри, обичаи, песни, приказни и други работи“ (Богдановски, ибид. 159); комедијата што ја карактеризира можеби најинтензивната комбинаторика конструирана во опусот на Богдановски, воедно и најчесто изведувана негова комедија „Ништо без Трифолио“ (1986), авторски е детерминирана како „комедија во грчко-римски стил“ и симболично/апокрифно му е посветена на Теренциј, „кој ослободен од телото на својот господар 159 година пред нашата ера, лута низ вековите“ (Богдановски, ибид., 219).

И така натаму.

Македонската комедиографија допрва ги бара своите способни толкувачи.

Литература

1. **Bahtin, Mihail:** *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura sred-njega veka i renesanse.* (prev. I. Šop i T. Vučković), Beograd: Nolit, 1978.
2. **Bergson, Anri:** *Smeh. Esej o značenju komičnog.* (prev. S. Džamonja), Beograd: Lapis, 1993.
3. **Богдановски, Русомир:** *Комедији.* Скопје: Факултет за драмски уметности, 1997.
4. **Бойчев, Христо:** *Полковникът птица и други пиеси,* Велико Търново: Слово, 2005.
5. **Brešan, Ivo:** *Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja, općina Blatuša.* In: „Antologija savremene jugoslovenske drame“, kn. 1 (prir. Ognjen Lakičević), Beograd: Svetozar Marković, 1984.
6. **Držić, Marin:** *Djela.* (prir. Frano Čale), Zagreb: Cekade, 1987.
7. **West, Rebecca:** *Black Lamb and Grey Falcon.* New York: The Viking Press, 1963.
8. **Караѓале, Јон Лука:** *Изгубенојо љисмо* (prev. Ташко Саров), Скопје: МНТ, 1975.
9. **Kovačević, Dušan:** *Balkanski špijun i druge drame.* Beograd: Vuk Karadžić, 1985.
10. **Lešić, Josip:** *Branislav Nušić – život i djelo.* Novi Sad: Sterijino pozorje-Matica srpska, 1988.
11. **Лужина, Јелена:** *Театрალიка, љак.* Скопје: Магор, 2003.
12. **Лужина, Јелена:** *Театрალიка, љри.* Скопје: Силсонс, 2006.
13. **Noris, Dejvid:** *Balkanski mit – pitanja identiteta i modernosti.* (prev. Tanja Slavnić), Beograd: Geopoetika, 2002.
14. **Novak, Slobodan P.:** *Planeta Držić – Držić i rukopis vlasti.* Zagreb: Cekade, 1984.

15. **Нушић, Бранислав:** *Госпођа минисџарка*. In: „Дела Бранислава Нушића, VII“, Београд: Јеж, 1964.
16. **Поленаковиќ, Харалампие:** *Книжевно-историски прилози*. In: Избрани дела, том 6. Скопје: Македонска книга, 1989.
17. **Попов, Иван:** *Миналото на български. театър. Спомени и документи, том II*, 1942: Софија, 1942.
18. **Роровиќ, Александар:** *Избране драме*. (прир. Мирјана Миочиновиќ), Београд: Нолит, 1987.
19. **Проп, Vladimir:** *Problemi komike i smeħa*. (prev. B. Kosanović). Novi Sad: Dnevnik – Književna Zajednica Novog Sada, 1984.
20. **Стерија Поповиќ, Јован:** *Избране комедије и драме I-II*. (прир. Васо Милинчевиќ), Београд: Нолит, 1987.
21. **Стефановски, Ристо / Маринковиќ, Славомир:** *Македонски народен театар – лејојис 1945-1995*. Скопје: МНТ, 1995.
22. **Todorova, Maria:** *Imagining the Balkans*, New York: Oxford University Press, 1997.

Васил Тоциновски

РАСКАЗОТ НА МАКЕДОНСКИОТ XIX ВЕК

Во противречниот и плодноносен македонски XIX век, во дадените општествени реалности и литературата е дел од севкупноста на македонската опстојба. Усната народна книжевност, нејзиното собирање и публикување не се само извонредни значајни процеси на националната и на културната еманципација туку и извори врз кои ќе се создава и уметничката литература. „Литературата од првата половина на XIX век претставува покрај тоа по својата содржина задоцнет одглас на средновековната религиозно-поучна литература, па со самото тоа не можеше да завешта некои пожизнени подбуди. Литературата од светски карактер се јавува во Македонија дури во шеесеттите години на минатиот век, но во голем дел во јазичен облик што мораше наскоро да биде надминат во процесот на создавањето на македонскиот литературен јазик.

Меѓутоа, во културно-историски поглед значењето на македонската литература од минатиот век е несомнено. Таа ги изразуваше суштествените страни во развитокот на македонскиот народ, сведочејќи за неговите напори да се ослободи од заостанатоста и да стапи во редот на културните народи“.¹ Со поезијата и посебно со многубројните и естетски вредните поеми, автобиографиите, драмолетите и драмските текстови, записите и репортажите, во конституирањето и афирмацијата на новата македонска литература посебно место и значење има и краткиот прозен исказ расказот. Поезијата и расказот стануваат би рекле најомилените книжевни можности да се проговори за себе и со одговорноста пред пишаниот збор да се остави трајната трага во колективното меморирање на народот.

Тој творечки ангажман ќе се потврди уште во првата генерација автори, за кој Блаже Конески децидно нагласува: „Ако сакаме меѓу сите текстови на Јоаким Крчовски да изделиме еден што ги надминува по значење другите – тоа, според нас, не би биле 'Наставленија' ами

¹ Блаже Конески, Македонскиот 19 век, јазични и книжевно-историски прилози, изд. Култура, Скопје, 1986, стр. 5-6.

’Чудеса пресвјатија Богородица’. Можеме да ја сметаме таа книга како прва збирка раскази или приказни преведена на народен македонски јазик. Тие раскази произлегуваат од традицијата на апокрифната литература – често изненадуваат со една причудлива фантазија, делат многу сличности со народната приказна. Не можеме просто да се ослободиме од впечатокот дека еден народен раскажувач како Марко Цепенков го усвоил често повторуваниот израз во неговите записи ’невидим бист’ имено од оваа книга на Крчовски“.²

Конески извонредно добро ги одразува традицијата и континуитетот на македонската литература, нејзината идентичност, со првата збирка раскази или приказни преведена на народен македонски јазик и произлезени од традицијата на апокрифната литература. Тоа минато време е нераскинлива врска со иднината, низ примерот со генијалниот пресоздавач на македонските народни приказни Марко Цепенков. Пишувајќи за реториката на новата македонска книжевност во XIX век, Ванчо Тушевски за споменатите дела на Крчовски точно одредува дека „книгите на Крчовски се лежерно приопштување од разни христијански автори, прирамнети на народен јазик со осетно присуство и на црквено-словенската лексика. Тој преведувал послободно и наместа внесувал синтаксички, лексички и др. елементи од североисточните македонски говори, напати придодавал и од западните наши говори од каде потекнувал. Следствено, основната фабула не е на Крчовски, но тој ја приспособувал за нашите слушачи и читачи и при тоа преточување тој вметнувал разновидни народни зборови, па така содржината добивала разбирлива форма, се помакедончувала. На многу места Крчовски, понесен од самиот текст, и од личниот сетски скроман усет за стилско нијансирање го раскршува текстот и за тоа внесува очудувачки речници“.³ Тешкотиите во рамномерниот развиток на македонската литература се верен одраз на состојбите во Македонија. Немањето на сопствен државен интегритет, свој литературен јазик, се предизвици кои стануваат дел и од целите и задачите на литературата. Оттука таа и во нејзиниот најголем дел ќе се остварува со туѓојазичен исказ. За тие процеси се повикуваме одново на Конески. „Она што го одбележува со посебно значење делото на Крчовски – тоа е јазикот на неговите книги. Тие текстови, како и оние на Пејчиновиќ, означија една етапа во развојот на нашиот современ писмен јазик. Без тоа тие секако немаше да го привлекуваат нашето внимание во онаква мера, во каква што тоа го прават. Народната основа на јазикот на Крчовски ја даваат, рековме,

² Блаже Конески, Јоаким Крчовски, Собрани текстови, приредил Блаже Конески, изд. Македонска книга, Скопје, 1974, стр. 14.

³ Ванчо Тушевски, Поетика и реторика на новата македонска книжевност – 19 век, изд. Менора, Скопје, 2000, стр. 206.

североисточните македонски дијалекти. Меѓутоа, таа основа не е изразена во сосем чист вид, бидејќи, покрај разнодијалектните особености, сè уште имаме во тој јазик и големо учество на црковнословенскиот. Се работи заправо за една своевидна синтеза на традиционалниот писмен јазик и народниот, којшто веќе се налага како нова основа на нашиот писмен јазик. Кај Крчовски освен тоа, зависно од изворите со кои се служел, среќаваме и елементи од бугарскиот и српскиот јазик“.⁴

Во московското списание „Братски труд“, книга втора за 1862 година, бил објавен расказот „Прошедба“ на Рајко Жинзифов. Георги Сталев со „Историја(та) на македонската книжевност, Прв дел, Македонската литература во XIX век“ го потврдува познатиот факт оти „единствениот белетристички текст на Р. Жинзифов е 'Прошедба' и тој се смета за прв расказ во македонската литература“.⁵ Појавата на првиот и единствен расказ на Жинзифов отвора нова страница во расказите на македонскиот XIX век. Моделот на поуката како суштинска назнака на првите творби во новата македонска книжевност, нераскинливо поврзана со традициите и идеите на просветителството и уверливо одразени во раскажувачките постапки на Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ, творбата на Жинзифов уверливо го бара сопственото место во уметничкиот систем. И во расказот „Прошедба“ и во „стихотворниот расказ“ поемата „Крвава кошула“, авторот работи на организирање на раскажувањето, употребува различни раскажувачки техники со кои се стреми за ново толкување на темите, мотивите и ликовите. Во ретките толкувања за неговата проза во македонската книжевна наука, Христо Зографов во анализата кон „Прошедба“ заклучува: „Така овој расказ на Жинзифов, иако остана извесно време осамен во нашата литература, одбележува со својата тематика и со природниот, народски начин на раскажување една определена етапа во раскажувачката техника, која денес нема многу следбеници и усовршувачи; а со своите тенденции доста полно ни го открива духот на своето време“. И прозата на Жинзифов, иако запоставена и подзаборавена наспроти неговата поезија, ќе го надживее своето време, токму од причината што нему му припаѓа.

Отворајќи ја новата страница на македонскиот расказ во XIX век, Рајко Жинзифов и ги воведува и ги востановува импулсите на новите раскажувачки техники и стратегии. И во „Прошедба“ и во „Крвава кошула“ се обединуваат во еден и ист текст расказот, коментарите, полемичките и публицистичките, лирските дополнувања со целосно исполнување на двата типа раскажување: раскажување-случка и раска-

⁴ Б. Конески, Ј. Крчовски, стр. 14.

⁵ Георги Сталев, Историја на македонската книжевност, 1 дел, Македонската литература во 19 век, изд. Институт за македонска литература, Скопје, 2001, стр. 200.

жување-коментар. Во првиот тип се фолклорната традиција, раскажувачката постапка од средновековието и од романот на просветителството до искуствата на популарните европски романи. Вториот тип на раскажување, исто така, ја актуализира традицијата, но е поврзан и со проповедничката традиција, со усната книжевна традиција, како и со модерниот, современ тип на раскажување. Жинзифов во сопствената раскажувачка постапка го користи раскажувањето и со фабула и без фабула, односно и со случка и со коментар кои потаму ќе бидат тема на коментар за односот и статусот поединечно на двата типа раскажување во текстот.

Во македонскиот расказ на XIX век, Рајко Жинзифов само ја подотвори вратата за негово книжевно конституирање и афирмирање. Извирајќи длабоко од животот, редовно именувани како „слики од Македонија“ или како „слики од животот на народот“, македонскиот расказ доживува вредна и вредносна сатисфакција со книгите и со текстовите низ страниците на периодиката со имињата на Спиро Гулапчев, Ефрем Каранов, Арсени Костенцев, Стојан Божов, Коста Шахов, Евтим Спространов, Никифор Поп Филипов, Михаил К. Шатоев, Васил Пасков, Атанас Раздолгов, Петар Стојков, Христо Калчев, М. Георгиев Македонски, Стојан Иванов, Димитар Г. Молеров, но и со Марко Цепенков, Петар Поп Арсов, Кочо Г. Молеров. Тоа ќе рече оти за среќа на македонската литература, Жинзифов како раскажувач ниту беше, ниту остана сам и осамен.⁶

Ќе минат дваесет и три години од објавувањето на расказот на Рајко Жинзифов, до појавата на првата книга, еден расказ како што стои во наднасловот на „Дедо Стојан“ од Спиро Гулапчев.⁷ Книгата била објавена во Киев, во типографијата на К. Н. Милевскаго, во 1885 година. Темата и мотивите јасно се искажани во поднасловот со народната мудрост оти „има ли ум, ќе има и напредок“, а расказот го „стокмил (сочинил)“ Спиро Гулапчев. Во наредната, 1886 година, со свои книги раскази се јавиле Ефрем Каранов и Арсени Костенцев. Документарноста на приказната за „Румена војвода“,⁸ Каранов ја потврдува со дополнувањето во насловот на книгата „вистинска приказна од Осоговските Планини“. Во издание на книжарницата на Михаил Г. Костенцев во Софија, излегла „книшката за интересно читање“ насловена „Тројцата царски синови, сворот и принцезата Елена“ расказана од Арсени Г. Костенцев.⁹

⁶ Васил Тоциновски, Рајко Жинзифов – сто шеесет и пет години од раѓањето, изд. Институт за македонска литература, Скопје, 2005, стр. 9-11.

⁷ Един расказ, Дѣдо Стоян, Стѣкмил (сочинил) Спиро Гулабчев, Киевъ, 1885, стр. 75.

⁸ Румена-войвода, Ефремъ Карановъ, София, 1886, стр. 29.

⁹ Тримата царске синове, звѣргъ и княгиня Елена, справена от Ар. Г. Костенцевъ, София, 1886, стр. 22.

Во 1891 година, Стојан Божов ја објавил својата прва книга „Дедо Велџо и дедо Мито“. На корицата децидно е одредена нејзината жанровска припадност „рассказ“ дополнета со податокот „од животот на Мрваците“, кој јасно го сугерира неговиот документаристички карактер. Издавач на книгата била книжарницата на А. Ников од Сер, Егејска Македонија.¹⁰ Истиот издавач, во 1892 година, ја објавил и втората книга на Божов „Светогорски вампир“.¹¹

Знаменитиот новинар, публицист и издавач Коста Шахов, во 1893 година, се најавил и како раскажувач. Првата негова книга „Зугра“, во поднасловот кажува оти тоа е „рассказ / од животот на Македонските бугари во 1880-1 г.“ и била сработена во печатницата „Македонија“ во Софија.¹² Тоа е и прва најава на расказот како летопис од историјата, животот и традицијата на својот народ и на татковината. Веродостојноста е точно одредена и со случувањето на приказната / приказните во 1880 и 1881 година. Таа година, и Евтим Спространов се јавил со книгата „Веселин“, во поднасловот одредена како „повест од нашиот општествен живот“.¹³

Нови автори и нови книги ќе ја одбележат и 1894 година. Михаил К. Шатоев го објавил расказот „Избавена или искрена љубов“,¹⁴ а пак Никифор Поп Филипов од „записите на еден ловец“ се јавил со својата прва книга „Мило за драго“.¹⁵ Една од најплодните години за македонските раскажувачи е 1895 година, кога излегле пет книги. Нивни автори, секако не случајно, се и најплодните и даровити белетристи Коста Шахов, Атанас Раздолов и Васил Пасков. Во издание на познатата печатница на Бр. П. Спиркови во Софија, се појавил „рассказот од народниот живот“ на Коста Шахов, кој бил именуван со името на главниот лик „Миленко“.¹⁶ Истиот издавач, кој е и печатар, стои и зад третата белетристичка книга на Шахов за „Несреќниот Стојко“,¹⁷ Во поднасловот содржани се информациите дека тоа е „рассказ / од животот на западните Македонци“. Со нејзиното појавување се заокружува раскажувачкиот опус на Коста Шахов, како еден од интересните и оригинални македонски белетристи.

Во својата прва книга „Баба Ѓурѓа и проза во стихови“, Атанас Раздолов го објавил и првиот прозен резултат „Баба Ѓурѓа (цртички од

¹⁰ Дџџо Велџо и дџџо Митџо, Рассказъ (Изъ живота на Мрвацитџ) отъ С.Д. Б-овџ, Сџрџ, 1891, стр. 24.

¹¹ Светогорски вџпирџ, Рассказъ отъ С. Д. Б., ср, 1892, стр. 32.

¹² Зугра, отъ К. Шаховџ, София, 1893, стр.35.

¹³ Веселинџ, отъ Е. С-вџ, София, 1893, стр. 78.

¹⁴ Избавена или искрена џубовџ, рассказъ отъ Михаилџ К. Шатоевџ, София, 1894, стр. 16.

¹⁵ Мило за драго, София, 1894, стр. 48.

¹⁶ Миленко, отъ К. Шаховџ, София, 1895, стр. 55.

¹⁷ Ненаситниџтџ Стоџко, отъ К. Шаховџ, София, 1895, стр. 20.

нејзиниот живот)¹⁸. Како првичен обид оваа книга претставува комбинација меѓу расказ и запис, репортажа и фелџон, ставени во функција на документарното кажување нотирано низ конкретни имиња, настани и времиња. Таа 1895 година, Раздолов објавил уште еден расказ во книгата „Песните на востаникот“.¹⁹ Под неговиот наслов стои забелешката „од животот на Македонците“, како потврда на основниот белег и квалитет на ова литературно дело кое секогаш поаѓа и се инспирира од животот и во литературната трансформација особено внимание ѝ посветува на документарноста. Во Татар-Пазарџик, излегува првата и единствена книга на Васил Пасков, повеста „Насилствен брак“.²⁰ Како страници од животот низ авторовата одредница оти тие се „од неодамнешното минато на Македонскиот Бугарин“. Станува збор за еден од најинтересните и најплодни раскажувачи кој објавил неколку десетици раскази на страниците од повеќе весници и списанија.

Во 1896 година, Никифор Поп Филипов го објавил расказот „од народниот живот“ и уште како „запис на ловецот“ насловен „Не била таа“.²¹ Книгата е во издание на книжарницата на В. Д. Поборник од Кюстендил. Како пројавен автор на детска литература, Евтим Спространов ги напечатил книгите „Честити“, со еден преведен и еден авторски расказ и „Раскази за деца“, со десет наслови.²² Во 1897 година, Михаил К. Шатоев ја објавил книгата „Милка“.²³ Петар Стојков е еден од најпројавените македонски поети, драмски автори, новинари и публицисти, полемичари и издавачи, кој во својата книга „Смрт на непријателите“, во 1898 година, ќе го објави и расказот „Победник на шпионот“.²⁴ Во 1899 година, нови творечки објави остваруваат Никифор Поп Филипов и Атанас Раздолов. Првиот ја објавил „книшката за народот“ и низ познатата идентификација „од аписките на ловецот“ со провокативниот наслов „Собирачот на данок дошол“,²⁵ а вториот во малата книшка „Пред маченичкиот образ на злочеста Македонија“ го застапил текстот „На врвот на Руен (Осоговски Балкан)“.²⁶

Во 1899 година, печатницата „Гутенберг“ од Шумен, ја издала книгата раскази „Црни денови или страдањата на Македонските

¹⁸ А. Раздолов, Баба Гюря и проза во стихове, Кюстендил, 1895.

¹⁹ А. Раздолов, Песните на востаника, София, 1895.

²⁰ Насилствен брак, отъ В. Пасковъ, Т.-Пазарџикъ, 1895, стр. 75.

²¹ Не била тя!, Кюстендил, 1896, стр. 20.

²² Е. Спространовъ, Честити, София, 1896; Е. Спространовъ, Раскази за деца, Пловдив, 1896.

²³ Милка, отъ Михаилъ К. Шатоевъ, София, 1897, стр. 24.

²⁴ „Смрт на враговетъ“, отъ П. Стойковъ, София, 1898.

²⁵ Бирникъ дошелъ, София, 1899, стр. 91.

²⁶ Прѣд мѣченическиа образъ на злочеста Македония, написалъ А. Раздоловъ, Кюстендил, 1899.

Бугари“ од Христо Калчев.²⁷ Во вториот, долен дел од корицата стои уште еден наслов, графички посебно одвоен, „Жртвите бараат одмазда“ кој мошне јасно укажува на темите и мотивите, и на творечките побуди на писателот. Во краткиот предговор авторот отворено и искрено пишува за сопствениот татковински долг како човек, писател и револуционер. „Истоимениот расказ, како и сите други насловени со ‘Црни денови‘ се вистинска фотокопија на факти и настани, кои се случиле и кои постојано се повторуваат во напатената и поробена Македонија“. Пишувањето на Калчев недвосмислено говори за побудите и за потребата од создавање на своја национална револуционерна литература која нема да биде само историја на минатото што треба трајно да се помни, туку ќе биде и моќно оружје во извојување на сопствените национални и социјални права и слободи. Литература-македонска книга која така желно ја бараше и идеологот на светото македонско револуционерно дело Гоце Делчев. Токму во тие кругови се создаваше и се издаваше и литературата на Атанас Раздолов и на Васил Пасков.

Како посебно издание во 1900 година, Атанас Раздолов го објавил расказот „Ќе дадеш, и да нејќеш“,²⁸ кој по својот книжевен резултат претставува чист вид творба. Народната поговорка употребена како наслов на расказот недвосмислено укажува на силата како единствено средство за остварување на целите и задачите, во конкретниов случај низ активностите на македонското ослободително движење. Читалиштето „Пчелин“ од село Караш, Тетевенско, во 1900 година, ја објавило книгата „Турски ѕверства“ во чиј поднаслов стои оти тоа се „случки од Ќустенд.(илско). Од нашето ропство“. А нив ги „собрале“ М. Георгиев Македонски и Пејчо Драголевски.²⁹

Во првите години на новоосвоениот XX век, македонските писатели ги издаваат своите нови книги. А тоа значи нови вистини за Македонија, за нејзините вековни стремежи и идеали за слобода и самостојност, за посреќен и почовечен живот. Со епопејата на Илинден и на Крушевската Република на одреден начин со историските, се заокружуваат и книжевните димензии на македонскиот XIX век. Оттука и потребата да се проследат творечките објави на македонските раскажувачи. Во 1902 година, Евтим Спространов своето ретко богато и разнородно книжевно дело го збогатува со нова книга „Приказни за деца“,³⁰ во која се поместени дваесет и пет наслови. А Стефан Г. Иванов

²⁷ Черни дни или теглилата на Македонскиот Българи, отъ Хр. Калчевъ, Шуменъ, 1899, стр. 31.

²⁸ Ше дадешъ и да нещъшъ, Расказъ отъ А. Раздоловъ, Ќустендилъ, 1900.

²⁹ Турскиотъ ѕвѣрства, събрали М. Георгиевъ Македонски и Печо Драголевски, София, 1900, стр. 47.

³⁰ Е. Спространовъ, Приказни за дѣца, София, 1902.

се појавил со својот „расказ од македонскиот живот“ именуван „Фирмилијан“.³¹ Нејзин издавач е печатницата на Петар Цанов од Видин.

Во годината на Илинден, 1903 година, браќата Димитар и Кочо Г. Молерови ја издаваат збирката „Ајдучка полјана“.³² Во неа се објавени повеста „По грабнувањето на мис Стон“ од Димитар Г. Молеров, која авторот ја пресоздава и во својот најзначаен драмски текст „Ајдучка полјана“ и расказот „Чичко Петревиот дом“ од Кочо Г. Молеров. Во следната, 1904 година, Атанас Раздолов објавил две нови книги „Злополучниот крај на д-р Керпичевата свадба“ и „Фалшиво согласување за голема размирица“.³³ И во 1905 година, Стефан Г. Иванов ја публикувал „вистинската повест“ за „Миралај Шмитикуљ-ага“ слушната од Генца од Берковица.³⁴

Посебно место и значење во традицијата и континуитетот на македонската литература имаат списанијата „Лоза“ и „Книжици за прочит“.

Младата македонска книжевна дружина основана во Софија, во 1891 година, го издава својот орган, месечното списание „Лоза“ (1892-1894). Негов иницијатор и прв уредник бил Петар Поп Арсов, на чии страници го објавил расказот „На Мокров“. Во Лозарите, меѓу неговите најзначајни соработници се и раскажувачите Коста Шахов и Евтим Спространов, кој го објавил расказот „Зошто се преселивме тука“. Во Солун, во 1889 година, излегол првиот број на списанието „Книжици за прочит“ (1889-1895), уредувано од Димитар Матов и Васил К'нчов. На неговите страници публикувани се деветнаесет преведени и оригинални раскази. Меѓу нив се расказите „Слепото сираче“ и „Десков“ од Евтим Спространов и „Една пролетна вечер“ од Стојан Д. Божов.

Разгледуваните автори на страниците од многу весници и списанија редовно објавувале и свои раскази. Евтим Спространов, би рекле, пишуval и објавувал катадневно. Расказите „Еден разговор“ (Егзархијата, директорите, владиците, учителите и опш.(теството) во Македонија), „Новата гајда“ (расказ од животот на Македонските Бугари) во весникот „Македонски глас“, „Вразумен“, „Митре“, „Без пушка не излегувам“, „Потслушан разговор“ во весникот „Балкан“, „Автобиографијата на еден коњ“, „Стоичко арабаџијата“, „За два магарешки заба“ во списанието „Покровител на животните“. Во шуменското списание „Искра“ (1895-1896) Спространов има своја постојана рубрика за јунаците на престолнината, во која ги објавил расказите „Кој е крив, кој е прав“, „Нема да биде човек“, „Македонци проклети“, „Прија-

³¹ Фирмилијанъ, отъ Ст. Ивановъ, Видинъ, 1902, стр. 6.

³² Хайдучка поляна, Македонска литературна збирка, книга 1, София, 1903.

³³ Злополученъ край на д-р Керпичевата свадба, отъ А. Раздоловъ, Варна, 1904.

³⁴ Мирала Шмитикуљ-ага, Записана отъ Ст. Ивановъ, София, 1905, стр. 15.

телите“, „Атанас Корпивков“, како и насловите „Дедо Наум“, „Баба Трена“, „Царот, царицата и жената на лозарот“. Фонд од раскази кои секако составуваат уште неколку нови книги.

Еден од најпродуктивните македонски раскажувачи е и Васил Пасков. Ќе набројиме дел од неговите историски раскази објавени во списанијата „Македонски преглед“ и „Македоно-Одрински преглед“; како „Шпионот“, „Пред смртта“, „Немилосрдна неопходност“, „Хектографот“, „Просекот“, „Вулкан“, „Курир“, „Ед-хумбара“. Останати наслови кои секако би составиле пообемна книга од раскази. Кочо Г. Молеров не стигнал да објави своја книга, па останале и неговите раскази расфрлани низ страниците во периодиката или во ракописната оставнина, како кај Евтим Спространов.

Расказот на македонскиот XIX век, рамноправно се вградува во „Епохата на Димитрија Миладинов“ за која пишува Георги Старделов. А со неа „се завршува доминацијата на старословенскиот црковен јазик, на книгата со религиозни теми и содржини, на она што можеме да го наречеме манастирска книжевност. Како да се пишува, на кој, со кој и каков јазик и за што воопшто да се пишува, израсна во епохата на Миладинов во најкрупно прашање на сите нејзини протагонисти. Литературата почна да излегува од црквите и манастирите каде што се создаваше, се препишуваше и се проповедаше и се разлеа низ катадневниот живот. Литературата стана катадневица, катадневицата пак израсна во литература. Никогаш повеќе во нашата книжевност тие две страни на книжевниот живот нема во толкав степен да бидат изедначени како во оваа епоха“.³⁵ Од Јоаким Крчовски и неговите чудеса на Богородица до чудесата на неговите следбеници, раскажувачи на македонските црнила. Со право Старделов и заклучува: „Сето тоа ми дава право во раздобјето од средината и од втората половина на XIX век на литературата во Македонија, да го сметам за столб и средишна оска на тоа раздобје, токму Димитрија Миладинов на кој се гради и доградува сета оваа епоха и околу кој се врти се. Димитрија Миладинов е, значи, базичниот двигател на сите книжевни и просветни процеси и движења, околу кои се збрани сите наши поети, раскажувачи, даскалки и собирачи на народното благо, со еден збор, сето ново македонско интелектуално поколение што ќе нè осмисли во времето и длабоко всредсреди во нашиот, во македонскиот духовен простор во кој ќе почне да тече и трае едно ново македонско време и да се артикулира една нова културна свест“.³⁶

³⁵ Георги Старделов, Епохата на Димитрија Миладинов (1840-1890), Димитрија и Константин Миладиновци (140 години од смртта), изд. Институт за македонска литература, Скопје, 2004, стр. 21.

³⁶ Исто, стр. 27.

Илија Велев

КНИЖЕВНИТЕ ПРОЦЕСИ ОД XI И XII ВЕК ВО МАКЕДОНИЈА

Опстојните истражувања на книжевните процеси на тлото на Македонија секогаш ќе покажат дека македонската книжевна историја се развивала континуирано во сите периоди од сопствената вековна опстојба – од антиката, преку ранохристијанскиот и средновековниот период, во раното просветителство од втората половина на XVI век до пројавите на народните преродбенски будења во XIX век, па сè до периодот меѓу двете светски војни и до современиот творечки развој од втората половина на минатиот век па наваму. Потребите на времињата за општи духовни препознавања и културни прелевања меѓу народите предизвикале нејзиниот развој да се имплементира во заедничките творечки конгломерати со древномакедонското творечко наследство во класичноелинистички супстрат, со римската или византиската книжевност, или со словенските книжевности (од кои потесно со јужнословенските), како и во поново време со т.н. балкански книжевно-творечки контекст, и сл. Токму недоволната согледба на овој феномен од македонскиот книжевно-историски развоен континуитет порано ги предизвикуваше дефектните констатации за дисконтинуитет на македонската книжевна историја. Кога станува збор за средновековните книжевни процеси во Македонија, обично концентрацијата се задржува на кирило-методијевската традиција и на творечкото наследство произлезено од светите Климент и Наум Охридски и од нивните следбеници, имајќи ги предвид активностите на Охридскиот и Кратовскиот книжевен центар и на останатите средновековни скрипторски центри од Македонија. Но, доколку се има амбиција да се проследат развојните насоки на книжевните процеси во Македонија сè до преродбенските пројави, тогаш истражувачот нужно ќе дојде пред научната обврска да се концентрира на поставување рамка за периодизација на творечките процеси. Во тој контекст ќе се изделат периодичните книжевни развојни насоки од IX-X, XI-XII, XIII, XIV, од XV и првата половина на XVI, како и од втората половина на XVI до XVIII век. Оттука следи и констатацијата дека

периодот на XI и XII век има посебен книжевно-историски легитимитет во периодизацијата на македонската средновековна книжевност. Токму и денешново наше предавање е поставено во функција да го покаже и да го докаже ваквото периодично орамување на значаен дел од средновековната македонска книжевна историја. Се разбира дека пред сè го имавме предвид развојниот критериум на книжевно-творечките процеси што се одвивале на просторот на Македонија во наведените два века, но посредно не можевме да ги запоставиме уште општествено-политичките, воените и духовните последици на историските настани од тој период кои го условувале самиот книжевен развој и кои се појавиле како одраз на постоењето на македонската словенска држава на цар Самуил (976-1014) и како одраз на уривањето на тоа царство и повторното завладејување на Византија со Македонија.

Во периодот меѓу втората половина на IX и средината на XI век, кога со византиската империја владеела втората македонска династија, во Македонија истовремено се противставувале еден на друг двата концепта: **словенскиот** и **византискиот**. Наместо да дојде до извесно цивилизациско премостување, првовремено воено-политичката стратегија на Византија во Македонија продуцирала стационарање на една словенско-византиска и притоа христијанска цивилизација и култура, но подоцнежните воени и црковни околности ги подместиле овие концепти – спротивставувајќи ги еден против друг, но и градејќи го древно-македонскиот и словенски супстрат. Првичниот импулс на византиско-словенска конфронтација бил побуден откако веќе воспоставената изворна кирилородиевска традиција во Охридскиот духовен и книжевен центар на светите Климент и Наум Охридски повеќе од предвиденото на византиските стратешки интереси го афирмирала ширењето на словенската цивилизациска свест. Официјалниот и директен анти-византиски словенски отпор во Македонија треба да се идентификува со самиот почеток од владеењето на императорот Василиј II во 976 година, кога комитопулите (млади кнезови) Давид, Мојсеј, Арон и Самуил ги согледале кризите во византискиот и во бугарскиот двор и кренале востание против византиските владетелски аспирации, а притоа не чувствувајќи приврзаност кон бугарската освојувачка власт во Македонија и не дозволувајќи им на наследниците на бугарскиот цар Петар (инаку веќе византиски сојузници) да го воспостават своето владеење над нив. Како последица на успешните походи на востанието двајцата преживевани браќа Арон и Самуил формирале нова словенска државна творба на просторот на Македонија, а во борбата за престолот победил вториот – кој, како протагонист за дистанцирање од Византија го основал Македонското Словенско Царство. Воените соочувања меѓу византиската и Самуиловата држава го отвориле на историската сцена македонскиот етички феномен – челник на македонска династија кој

владее со мултиетничка Византија да јуриша со бајракот на македонизмот против македонската словенска држава.

По поразот и пропаста на Самуиловото царство веќе доминантно афирмираната словенска цивилизација на нејзиниот простор станала сериозна пречка за спокојно владеење на Византија. Се појавиле отпори кон византиското владеење на воено-политички и на духовен план, од кои и се мотивирале две сериозни востанија на Петар Делјан во 1040/'41 година и на Ѓорѓи Војтех во 1072/'73 година. Еден од поважните поводи за кревање на востанијата бил и стремежот да се поврати во општествен и духовен живот Македонското Словенско Царство и да се отфрли византиската власт. Натаму во Македонија се одразувале сите тешки последици од византиските војни – како од оние при навлегувањата на византиските непријатели во нејзините територии, така и од одмаздничките тортури на византиската војска кон македонското население кое ги поддржувало туѓите навлегувања со надеж дека ќе им донесат ослободување. Воениот амбиент во Македонија станувал уште потежок и со скоро едновековните крстоносни војни (1096-1195), чијшто ужас понекогаш создавал политички околности да се пробудат спомените од минатото кај некои од македонските феудалци за да ја отфрлат византиската власт. Но, за жал, кога Византија се нашла пред првиот свој залез на прагот од XIII век, Македонија не успеала да создаде своја држава (како што тоа веќе го сториле Бугарите и Србите). Недостасувало внатрешното политичко единство, а како резултат на тоа македонските феудалци дистанцирани еден од друг ја барале слободата преку помошта на секој нов завојувач во борбите против Византија. На тој начин тие секогаш само помагале Македонија да ги менува своите завојувачи.

Во периодот на XI и XII век отпорот кон византиското владеење не се неутрализираше само со воени и правни средства туку во таа насока бил вклучен и друг функционален инструмент – духовното и книжевното влијание. Од тие причини Византија го презела раководењето на Охридската патријаршија/архиепископија, којашто на царот Самуил му била помесна (титуларна) црква, па преку нејзиното влијание се настојувало да се изградат принудни механизми за спроведување на владеечките интереси. За официјалната византиска црковна политика во Македонија веќе биле опасни словенските духовни и просветни темели на македонските храмови и на црковните епархии од Самуиловото време, при што на извесен начин се престоило црковното организирање во дијецезата на Охридската архиепископија (а како резултат на тоа со повелбен акт веројатно се укинала и Брегалничката словенска епископија). Во Македонија почнале да се форсираат византиско-грчките богослужби и масовно да се истиснуваат словенските ракописни книги. Кога се увидело дека тоа предизвикувало посилен револт (зашто

словенските црковни книги и словенската богослужба се покажале како мошне еластични кон негувањето на воспоставената светиклиментовска традиција), тогаш се активирал засилен процес на преведување византиски дела. Исто така и византиските писатели пишувале творби посветени на македонски светители, чиишто култови биле развиени меѓу месното население – се разбира содржински сообразени со византиските духовни диктати. Таков бил случајот со хагиографските и химнографските творби за св. Петнаесет Тивериополски Свештеномаченици, св. Климент Охридски, св. Наум Охридски, и др. Како резултат на отпорот на духовниот притисок од Византија во северните краеве на Македонија се воспоставил култот за пустиножителите св. Јоан Рилски, св. Прохор Пчињски, св. Јоаким Осоговски и св. Гаврил Лесновски. На тој начин кај месното население се одржувала словенската свест како отпор на византиските духовни влијанија, што ја ограничувале нивната поширока човекова слобода. Духовната конфронтација во Македонија добила уште повлијателна функција и по 1054 година, кога и официјално се предметило издвојувањето на Источната и на Западната црква како веќе завршен повеќевековен чин. Интересно е да се напомене дека практичниот догматски судир меѓу двете цркви го отворил првиот поставен Византиец за архиепископ на охридскиот духовен престол Лав (1037-1056), кој на директен начин ја подредил Охридската архиепископија на страната на Источната црква, која – почнувајќи од дејноста на св. Климент Охридски па сè до негово време, стоела на позицијата на општохристијанската екумена. За наведениов период мораме да ја нагласиме и воспоставената духовна и културна влијателна позиција на Света Гора, којашто како своевидна монашка република на географскиот простор на Македонија стекнала широки универзални димензии централизирајќи ги традициите на Византија и на словенските средини.

Не може да се заобиколи и фактот дека во времето на царот Самуил и во наредното двовековно византиско владеење со Македонија дошло до omasовување на богомилското движење. Дури и при нагласеното антивизантиско расположение во Македонија последователно се развивале актуелните за тоа време богословски и филозофски тенденции, но истовремено се отворил широк простор да се рехабилитираат еретичките идејни влијанија. Во Македонија богомилите еднакво биле свртени против византиското господство и против православната црква, која ја сметале како погрешен верски идеал што го инструментализира верникот во византискиот свет. Ваквата насочена политичка идеологија му одела во прилог и на Самуил, па во жарот на антивизантиските воени походи им оставал простор и ним во својата духовна стратегија против централизираниот византиски протекторат врз христијанската црква. Иако во негово време се omasовиле градбите на цркви и манастири низ

Македонија и се зајакнала позицијата на Охридскиот центар на духовен и на книжевен план, сепак ограниченоста на централизираната духовна идеологија што требало да доаѓа од Константинопол и посредната политика на притаена (па дури и отворена) поддршка на богомилството директно влијаеле еретичките прокламерства на поп Василиј да се актуализираат скоро во сите области на Византија. Затоа и духовните ривалства на Византија не биле насочени само кон словенската богослужба и кон словенската писмена традиција, туку тие не останале рамнодушни за да се пресметуваат и со богомилската ерес. Како последица на тоа се создал плоден простор за одвивање на богомилската книжевност, но и за проникнување на антибогомилски текстови (како што се на пример Беседите на Презвитер Козма).

Големото влијание на Охридската книжевна школа сè повеќе ги вкоренувало словенската писменост, книжнина, богослужба и новата цивилизација, а Византија веќе на тие процеси не можела да гледа еднострано како на антивизантиски постапки. Книжевната традиција на Охридскиот центар веќе имала вкоренето цврсти корења, што не се искоренувале. Па така, во македонските книжевни и скрипторски центри книжевниците продолжиле да пишуваат книги на старословенски јазик, а друг дел од македонските книжевници учествувале во византиските творечки процеси поддржувајќи ги актуелностите на доминантните идеологии на времето во кое живееле сите заедно. Дури во посебни случаи, кога презентираниот книжевна материја требало да се најде пред високообразовните творци, чинот на преводот бил беспредметен и делата на македонските книжевници се пишувале на византиско-грчки јазик. Во таквите случаи, применетиот јазично-писмен израз немал тенденција да ја измести словенската културна свест на книжевникот, туку на прв план бил стремежот да се истакне поддржувањето на општите идејни, структурни и стилско-изразни концепции, особено кога тие требало да се протолкуваат и да се надополнат како општа универзална вредност. Сепак, крајниот одраз при истакнувањата на посебностите како основни критериуми за вредностите на определена средина или култура (како што е примерот со македонската) го поразил приматот за апсолутната византиска вистина, па следствено на тоа дошло и до првото полувековно згаснување на Византиската Империја меѓу 1204 и 1261 година. Нема да сме далеку од вистината ако претпоставиме дека токму и неуспехот на Византија да воспостави апсолутен духовен и културен поредок во Македонија бил една од повеќето причини да дојде до полувековното згаснување на империјата во текот на првата половина од XIII век. Овој историски комплекс со духовни и политички последици Византија го живеела и во текот на обновеното империско постоење од втората половина на XIII до средината на XV век.

По многу посебности во сферата на словенската писменост во Македонија се оправдува изделувањето на XI и XII век во општата периодизација на книжевната историја. Ако во првиот век од формирањето на светиклиментовата Охридска книжевна школа главно се почитувале изворните идеи од Моравската мисија на светите Кирил и Методиј и по тоа овој центар се диференцирал во однос на Преславскиот книжевен центар во Бугарија, веќе во XI и XII век настапил одразот на развојните тенденции што се наложувале од духовните и културните последици на самата епоха. Тогаш заживеал т.н. редакциски период од историскиот развој на словенската писменост, а стандардизираниот старословенски јазик од периодот на светите Кирил и Методиј почнал да трпи извесни диференциации во јазичниот изразен апарат од една во однос на друга словенска средина. Така, во ракописните споменици од наведените два века што настанале на просторот на Македонија почнале да се диференцираат препознатливи (типични) македонски јазични црти, кои во палеославистиката се определени како македонска јазична варијанта (или редакција) во однос на бугарска, српска или руска јазична варијанта (редакција). Пишувањето на ракописните текстови се одвивало на пергаментни листови и со уставно писмо, а подредувањето на зборовите било слеано (*scriptio continua*). Од правописните знаци се користела само точката, а според искуствата од византиската книжевност веќе кон втората половина на XII век во писменоста почнале да влегуваат во употреба и други надредни знаци. Во писмената практика се применувало глаголско и кирилско писмо, при што се забележува дека станува збор за период кога во Македонија постоело колебање при пишувањето со едното или со другото писмо. На текстолошко-структурен план преовладувало поддржувањето на обрасците од текстуалните редакции на Охридската книжевна школа, но се регистрираат и пројави на нови развојни тенденции. Во тој период се одвивале и македонско-руските влијанија во двете насоки, процес спроведуван преку духовниот развој на Киевска Русија и преку заживувањето на духовната и книжевната дејност во светогорските манастири и повеќето придружни скитови и монашки ќелии.

Во овој двовековен период Византија и целиот христијански свет (во којшто била и Македонија) се нашле пред градење идејна серпентина, но како што нагласивме и погоре таа била оцртана со формирањето на словенска цивилизациска свест и со нејзиниот антипод на византиски антисловенизам, како и со антилатински полемички расправи, што довеле во 1054 година до конечната поделба на христијанската црква и култура на Источна и на Западна. Главно, не станувало збор за класични и традиционални идејни конфронтации, но сите развојни процеси и полемички расправи се насочувале кон проектирањето на судирот меѓу веќе издиференцираните нови цивилизациски вредности,

што се карактеризирале со истакнување на посебностите меѓу народите на општата духовна и културна сцена. Овие процеси најмногу ги потсилувале меѓусебните духовни и политички антагонизми меѓу Исток и Запад, меѓу византскиот и словенскиот свет, а како финална последица се јавиле четирите Крстоносни војни во 1096, 1147, 1189 и 1195 година. Македонската духовна и културна традиција станала пресудна таму да се лоцира главниот полигон за активирање на новите развојни иницијативи на богословски и на книжевен план. Во Македонија се одвивала општата развојна тенденција на теологијата и на догматиката, зашто во источните провинции Византија почнала да ги губи влијателните механизми. Македонските духовни и книжевни центри почнале да стануваат интегрален простор на византскиот и на словенскиот духовен и културен живот. Таму се централизирала интроспекцијата на византиската и на јужнословенската традиција, при што се наметнале интегрални развојни насоки. Новиот духовен амбиент го потсилител политичкиот престиж на Запад, а предизвиканиот византиски хендикеп на воен план и на зачестените идеолошки борби послужиле како дефинитивна причина во 1204 година да се распадне моќната Источно-римска Империја. Тоа довело во втората половина на XI и во XII век да се пробуди нов дух во догматските и филозофски идеологии, олицетворен преку *рационалистичкиот хуманизам* прокламиран од Јоан Итал и *мистичниот индивидуализам* покренат со стихижните миграции на крстоносната ера.

Творците на словенските книжевни процеси што се одвивале во Македонија во периодот на XI и XII век биле директни продолжувачи на писмените и на книжевните традиции од Охридската светиклиментова книжевна школа. Главно, тие биле безимени (анонимни), а доколку се наведувало името на пишувачот, тоа се правело за да не се избегне личната одговорност за „слабостите и грешките“. Анимирањето на книжевните творци во тој период било до тој степен релативизирано, што сè до XII век не се потпишувале дури и т.н. оригинални творби, коишто создавале автентичен творечки придонес. Тоа биле завидно образовани творци кои рамноправно со афирмираните византиски автори учествувале во креирањето на книжевните процеси на просторот на Македонија и заедно ги граделе врските и влијанијата меѓу византиската и македонската книжевно-историска традиција. Покрај оние книжевници кои застанале на страната да се продолжат и да се афирмираат кирилородиевските и светиклиментовски книжевни традиции, имало и такви кои директно се вклучувале во византиските книжевно-творечки процеси пишувајќи на византиско-грчки јазик. Еден дел од византиските книжевници престојувале, се школувале или работеле во Македонија, а меѓу нив секако дека најистакнати биле византиските охридски архиепископи Лав Охридски, Теофилакт Охридски, Димитриј

Хоматијан, а нешто подоцна во XIII век и Константин Кавасила. Меѓу нив треба да се напоменат уште еден од најистакнатите византиски поети Христофор Митиленски, Никита Солунски, Василиј Охридски, Евстатиј Солунски, и др. Не треба да се заобиколува и фактот дека во односниов период бил силен и процутот на византиската книжевност, кога од нејзините редови произлегле истакнати книжевници како: Симеон Нови Богослов, Петар Антиохиски, Никон Црногорски-Сиријски, Никита Стетат, Михаил I Керулариј, Јоан Скилица, Јоан Зонара, Филип Монотроп, Георги Кедрин, Константин Манасиј, и други. Повеќето од нивните дела биле предмет на словенски преводи во актуелно, современо време. Во XI век се извршил и словенскиот превод на Александријата на јужнословенски терен, а во догледно време се превеле и други белетристички текстови. Од тој период потекнуваат и словенските преводи на дел од апокрифните текстови.

Се разбира дека во XI-XII век во Македонија бил голем бројот на книжевниците кои најдиректно ја продолжувале словенската писменост од светиклиментовската охридска традиција, но поради малиот дел од сочуваното ракописно наследство од тој период книжевно-историската претстава за нив е мошне ограничена. Од првата половина на XI век е македонскиот книжевен деец и преведувач Јоан Презвитер, којшто произлегол од кругот на Охридската книжевна школа. Во книжевната историографија тој се евидентира како преведувач на словенски јазик на византиските хагиографски состави *Жиѿиѿе за св. Анѿониј Велики* составено од ранохристијанскиот писател Атанасиј Александриски и *Жиѿиѿе за св. Панкраѿиј Тавроменински*. Во словенската ракописна традиција се препишувале и двата преведени текста, а од сите нив досега се евидентирани повеќе од 20-тина преписа. Словенскиот превод на Јоан Презвитер е проследен со авторски *Поѿовор (Послесловие)*, чијашто содржина претставува единствен извор за неговата книжевна и преведувачка дејност. Се претпоставува дека нарачателот на преводите бил Јоан Дебарски (1016/18-1037), последниот охридски патријарх од времето на Самуиловото Царство и првиот византиски охридски архиепископ по завладувањето на Македонија од Византија. За Јоан Дебарски исто така се претпоставува дека бил истакнат книжевен деец, а особено со таквата дејност се занимавал во периодот пред да почне да раководи со духовниот престол. Во XI век и Григориј Филозоф ја почнал својата духовна и книжевна дејност во Македонија (во дијецезата на Охридската архиепископија), а своите високи образовни надоградувања ги стекнал во Константинопол, за најзрелиот книжевно-творечки потенцијал да го реализира во Русија. Неговите досега идентификувани книжевни дела главно се сочувани во вид на преписи во руската ракописна традиција од XV и XVI век. Но, имајќи го предвид фактот дека неговите оригинални дела се од ораторско-прозен творечки карактер

се доаѓа до констатацијата дека тој е директен следбеник на Охридскиот книжевен центар и дека за овие дела бил инспириран од богатото Светиклиментово книжевно дело. Познат е циклусот од седум *Поучни слова*, во чиешто заглавие стои дека се напишани од Григориј Филозоф. Сепак, за еден од важните македонски книжевници од XI век кој е директен продолжувач на писмените и книжевните традиции од Охридската книжевна школа се смета извесниот Георги Граматик, од кого досега е евидентиран само еден препис од ракописен *Посен ѿриод* (Софија, БАН бр.38). Овој ракопис е мошне податлив како илустрација на македонската јазична редакција од крајот на XI или почетокот на XII век, но истовремено ја презентира колебливоста на употребата на глаголското и кирилското писмо во тогашните скрипторски центри во Македонија. Дури и самата текстолошка структура на триодот е мошне интересна за проучување, зашто темелно се разликува од другите триодни преписи. Скратувањата на структурите на дел од застапените служби во ракописот се објаснува со интервенциите на книжевникот поради брзање при пишувањето, за кое и самиот сведочи во бројните оставени записи од неговата рака. Овој стар триоден текст е значаен и за историјата на старата музика, зашто во него се среќава употребата на ексфонетски знаци од најстар тип, како и реткиот музички знак тита. Во македонската книжевна историја од XI-XII век забележително место има и книжевникот поп Добромир, од чијашто рака е сочуван најстариот препис на словенското кирилско *Четвороеванџелие*. Овој ракопис изворно ги илустрира најстарите карактеристики на кирилметодиевскиот превод на евангелието, како и првичните пројави од новите развојни диференцијални црти на македонската јазична редакција. Името на книжевникот е засведочено на л.121а. Најверојатно ракописот бил пишуван во некој од југозападните македонски скрипториуми (поврзан со Охридскиот книжевен центар), а пред средината на XVI век некој македонски поклоник го однел во Синајскиот манастир „Св. Екатерина“. Во периодот на XI-XII век јереј Јоан ги допишал 16-те редови кирилски текст на месецословот во глаголското Зографско евангелие, а во истиот ракопис тој оставил и неколку своерачни записи. Од истиот период е и св. Иларион Мегленски, кој во историографските прегледи се истражува како христијанскиот светител, противник на еретичките учења, мегленски епископ и книжевник. Инаку, тој веројатно е роден во Охрид и од страна на охридскиот архиепископ Евстатиј бил ракоположен за епископ на Мегленската епархија. Во борбата против еретичките учења тој се вклучил со јавни проповеди во одбрана на канонската догма на христијанството, при што ги толкувал и делата на познатите црковни писатели поттикнувајќи го нивното преведување и препишување. Дури и лично составил повеќе полемички состави против еретиците.

Од периодот на XI-XII век се сочувани глаголски и кирилски ракописи со македонска провениенција. Позначајни македонски глаголски ракописи се: Македонските глаголски листови, Охридските глаголски листови, Мариинското четвороевангелие, Охридското евангелие, Синајскиот требник (евхологиј), Синајскиот псалтир, и други. Интересен палимпсест среќаваме во фрагментот на Ресенскиот посен триод од крајот на XI век, или пак во Бојанското евангелие од крајот на XI или од почетокот на XII век, во фрагментот на Кустендилското евангелие од крајот на XII век, и сл. Од сочуваните кирилски ракописи укажуваме на: Погодиновиот псалтир, Охридскиот апостол, Слепченскиот апостол, Струмичкиот апостол, Шафариковиот триод, Григоровичевиот паремејник, Загрепскиот македонски триод и други.

ИСТОРИЈА И КУЛТУРА

Севим Пиличкова

СИМБОЛИКАТА НА „ОВОЈ“ И НА „ОНОЈ“ СВЕТ ВО НАРОДНИТЕ ПРИКАЗНИ

Наративната дејност отсекогаш била неопходен елемент на семејната атмосфера и составен дел од општествениот живот (духовниот свет на возрасните). Токму затоа, семејството отсекогаш претставувало и се третираше како основен микроколектив кој имал улога на чувар на прозната традиција, исполнител на усната трансмисија на производите на таа традиција, како и координатор на дистрибуирањето на духовното културно наследство. Во свеста на носителите на народната традиција древното митско сознание оставило длабоки траги забележливи во разни народни верувања коишто не живеат само во светот на приказните туку и во секојдневието. Светот на народните приказни ги чува трагите од старите многубоштва, обичаи и древни верувања, па сепак, со текот на времето промените од реалниот живот условуваат трансформации и во светот на приказните во зависност од историските настани, религијата, локалните верувања, како и влијанието од прозната традиција на другите народи.

Поради присуството на натприродниот елемент, во светот на народните приказни се забележливи траги од многу традиционални мотиви, наследени од светот на архаичните митови и ритуали. Значењето на натприродниот елемент за функционирањето на сижетното дејство во светот на приказните е од суштинско значење: неговото присуство овозможува јунакот да поминува низ најневеројатни авантури потребни за успешно решавање на тешките задачи и постигнување на очекуваната цел.

Соодносот меѓу митската метафоричност и фантастиката во народните приказни се одликува со тоа што фантастичното сè уште е во зависност од митската семантика. Затоа, чудните особини се јавуваат како физички својства, атрибути на јунакот од приказната кој се одликува со: златна коса, солзи-бисери, насмевки-трендафили... Сето ова може да се илустрира со голем број мотиви во приказните од кои повеќето се интернационални и се среќаваат и во приказните на други

народи. Така, на пример, често застапениот мотив за „Симнување на јунакој во долна земја“ (АТ – 300, 301, 513, 531)¹ се јавува во различни варијанти и укажува на корените од некогашниот мит што потекнува од најдалечното минато на човекот.

Од периодот на верувањето во анимизмот и тотемизмот потекнува и мотивот за „Необичнојо раѓање на јунакој“ (АТ – 425), кој исто така, се среќава во најразлични варијанти. Како најчесто застапен е мотивот за раѓањето на јунакот од јаболко; како и мотивите во кои јунакот може да се роди како штрк, жаба, змија, мајмун, коска... или, пак, како резултат на исполнување на молбата на мајката упатена до Господ. Од посочениот период потекнува и мотивот „Женидба на јунакој со живојно“, кој во разни моменти од сижетното дејство доживува метаморфоза на убавица или убавец. Овие ликови на животно-човек потекнуваат од примитивните верувања во тотемните животни и духови, како извори на невообичаена сила. Тотемистичките верувања и претстави евидентни во разните *метаморфози на јунакој*, се често застапени во различни приказнични типови, настанати како последица на некоја магија, или клетва (АТ – 450, 510, 707). Често застапен е и мотивот „Знаење на немушјојој јазик“, со повеќе варијанти од приказничниот тип АТ – 670, а исто така, популарни се и разните варијанти од мотивот за „Предодреденоста на судбината“ (АТ – 930). Меѓу популарните мотиви, коишто потекнуваат од некогашните митови, посебно се интересни варијантите од типот „Одење кај Сонцејо“, „Барање помош од сончевата мајка“, „Женидба со Сонцејо“ (АТ – 460). Мотивот „Разговор со Сонцејо“ претставува една од архаичните митски претстави што подоцна видоизменета преминала во светот на волшебната приказна, добивајќи ја формата на волшебно огледало со кое јунакот успева да ги здогледа и открие случките и на далечина. Меѓу интернационалните мотиви, секако е и мотивот „Женидба на јунакој со мршовец“, што сведочи за верувањето во задгробен живот.

Како дамнешно искуство и согледување во светот на народните приказни е совладувањето на границите што, всушност, укажува на идејата за границата меѓу животот и смртта, преземена од моделот за светот според митските сознанија. Ваквото верување се преобликувало во смртната опасност со која се соочува јунакот за време на разните случки во текот од нарацијата. Претставата за смртната опасност во светот на приказната ја претставуваат разните суштества со натприродна моќ кои се јавуваат во улога на чувари на границата меѓу животот и смртта. Освен тоа, многу поослабен вид на ова митско

¹ *Anti Arne, Stith Thompson, The Types of the Folktale, A Classification and Bibliography, Helsinki, 1964.*

сознание за границата меѓу животот и смртта, во светот на народната приказна претставуваат и разните тешкотии со кои се соочува јунакот за време на своето патување низ нарацијата.

Поради исклучителното значење на границите за функционирањето на сижетното дејство, приказната се стреми да ја материјализира идејата за границата која се претставува како просторен сооднос. Како најтипичен просторен сооднос на границите во народните приказни се јавува претставата за „*овој свет*“ и за „*оној свет*“, со која се одразува светот на јунакот (светот на живите) и туѓиот свет (светот на натприродните суштества). Во овие светови патуваат припадниците и на едниот и на другиот простор, зависно потребата на позитивните и негативните ликови од нарацијата.

Преминувањето преку овие граници претставува една од тешките задачи на јунакот а кои, всушност, претставуваат исполнување на вистинската тешка задача: неговото успешно преминување на границата меѓу „*овој свет*“ и „*оној свет*“ (преминување од својот во туѓиот простор), односно, докажување на степенот на зрелоста на јунакот, а со тоа и одредување на неговиот статус во светот на возрасните. Персонификацијата на својот препознатлив свет и простор може да се претстави со медијална формула. Така, на пример, преминувањето на границата меѓу овие два света се детерминира со конкретни зборови изговорени од суштество со натприродна моќ кое го одредува присуството на туѓинец во својот простор: „*Овде мириса на човек!*“

Многубројните интересни усни презентации говорат за разновидните видувања на контурите од посочените два опозициски света во рамките на интегралниот свет од сижетната структура на народната приказна. Така, на пример, границата меѓу „*овој свет*“ и „*оној свет*“ во народните приказни може да се претстави со зборовите: „...*река со волшебна ѝена*“; „...*чешма од која ѝече гној и крв*“; „...*заминување на јунакој од домот во шумата*“; „...*врајта пред која лежат лавој и козајта – чувари на границата*“; „...*бунар-дујка во која влегува јунакој во ѝојраѓа ѝо змевој и иззубената убавица*.“ Во митолошката содржина на народните приказни ваквото симболично изразување се декодира со многу толкувања, како на пример: *домот на јунакој* го означува „*овој свет*“, а „...*бунарој, шумата, рекајта, ѝланината, врајтајта*...“ го означуваат „*оној свет*“, просторот на митолошките суштества: „*лавој, змевој, вејшеркајта*...“

Во народните приказни јасно се укажува на обележјата од туѓиот свет кои со себе ги носи јунакот од приказната. Така, на пример, во приказната од типот АТ – 550, 551, помошникот со натприродна моќ ги советува тројцата браќа како да го пронајдат волшебниот лек за болниот татко. Двајцата постари браќа не го следат упатството, а непочитувањето е спротивно на правилата и редоследот на однесување

во светот на натприродните суштества коешто предизвикува активирање на негативни последици. Упатството се однесува на точниот редослед од насоката за движење при влегувањето во времето и просторот на натприродните суштества. Наративните елементи од упатството, според редоследот во нарацијата, се: „*Ќе ѝо минеш седум ѝланини и ќе здогледаш една висока кула, до неа има еден бунар, ќе ја уловиш рибата, во рибата ќе го најдеш клучот, ќе го видиш мечот на еден камен, ќе го земеш мечот. До каменот има извор, ќе ја осџавиш водата да тече. Ќе излезеш од бунарот.*“

Текстот од упатството започнува со бројот седум којшто ги навестува седумте искушенија од патот на јунакот. Потоа, се наведува високата кула која симболизира заштита и засолниште на јунакот за време на проверката на половата зрелост.² Следува влегувањето на јунакот во бунарот кој го означува „долниот свет“ – светот на мртвите, каде се наоѓа волшебната рипка од која јунакот ќе го земе волшебниот клуч и ќе влезе во високата кула. Овој вид високи кули најчесто се опишани како сакрална архитектура без влез: тие немаат врати и прозорци. Нивната необичност е во тоа што тие претставуваат вертикална оска која претставува граница каде можат да се допрат двата света: надворешниот свет-светот на возрасните и внатрешниот свет на ликовите-јунаци кои се наоѓаат во некоја од фазите на искушенијата од пубертетската иницијација. Токму затоа, во оваа сакрална архитектура се чува царската ќерка од надворешниот свет од кој само на јунакот му е дозволено да комуницира со неа, а кога ќе ја докаже својата зрелост, тој веќе може и да влезе во кулата. Последниот наративен сегмент од упатството е предупредувањето да не се наруши редоследот на збиднувањата во светот на мртвите, односно на јунакот му се дозволува да земе од водата, но потоа пак да ја остави да тече.

Во приказната од типот АТ – 300, 301, сижетното дејство се одвива во три основни епизоди, согласно локализацијата на настаните: „...на *горниот свет*“, каде што живее јунакот, „...на *долниот свет*“, каде што живеат натприродните суштества и во кој заминува јунакот, и повторно „...на *горниот свет*“ каде што се враќа јунакот. Влезот во „*долниот свет*“ е низ: бунар, дупка, пештера..., причината за заминување на јунакот во светот каде владеат хтоничните сили е настанатиот недостаток од неговиот свет: од царската градина се краде златното јаболко кое никнува еднаш во годината. Во потрага по арамијата-змебот кој влегува во бунарот, јунакот-најмалиот царски син се симнува во „*долниот свет*“, се бори со змебот и ја спасува жртвуваната царска

² Džejms Džordž Frejzer, Zlatna grana, 1, Proučavanje magije i religije, Beograd, 1977, 246. (Според авторот, кралевите не смееле, меѓу другото, да ги напуштаат високите кули во кои седеле изолирани од обичните луѓе)

ќерка од подземното царство и со тоа го овозможува течењето на водата, односно придонесува за повторно воспоставување на потребниот редослед во тој свет. Со тоа, јунакот го заслужува повторното враќање во својот свет.

Последното искушение на јунакот е битката со големата змија која секоја година се качува на големото дрво и од гнездото на орлицата ги јаде малите. Благодарната мајка-орлицата го наградува јунакот, таа на своите крила го пренесува јунакот (кој во текот на патувањето ја храни) на „...на *ѓорниої свей*“. Како што може да се види, причината за заминувањето на јунакот се совпаѓа со неговото враќање. Во првиот случај е потребата од елиминирање на недостатокот од својот свет: спасување на златното јаболко (кое се раѓа еднаш во годината), а во вториот случај е елиминирање на недостатокот од туѓиот свет: спасување на малите орлиња (кои, исто така, се раѓаат еднаш во годината). Оваа победа на јунакот ја симболизира победата на опозицијата светлина/темнина, односно живот/смрт.

Опасноста да се украде златното јаболко е мотивација за раздвигување на сижетното дејство, а периодот на мотивацијата, пак, се совпаѓа со социјалниот статус на јунакот кој е во период кога треба да ја докаже својата зрелост и да се стекне со правото за женидба. Победата на јунакот во битката со жители од „*долниої свей*“, спасувањето на златното јаболко и малите орлиња-жители на космичкото дрво, ја означува победата на воздушното над хтоничното начело.

Во приказната од типот АТ – 306, 471 причината за заминување на јунакот во „*оној свей*“, кој овде е „...на *ѓорниої свей*“ туѓиот свет го предизвикува недобронамерниот лик во нарацијата со конкретна постапка – изненадување поради необичното раѓање и изглед на јунакот. Погрешната реакција е проследена со негативни последици од познатото народно верување при неизговарање на соодветниот збор во такви пригоди (машала!). Тоа резултира со негативна промена во однос на јунакот-негова метаморфоза од човек во птица. Во наредните епизоди од сижетното дејство девојката-јунак прави обид да дојде до просторот на жителите од туѓиот свет и да го пронајде саканото момче. Упатството за совладувањето на просторот помеѓу „овој“ и „оној“ свет го дава, како и секогаш, добронамерниот помошник со натприродна моќ кој вели:

– Тој не е ѝишца, рекол, ѝој е човек. Ти не можеш ѝука, на овој свей да ѓо пронајдеш... Тој само коѓа сака доаѓа на овој свей. Слеѝува од ѓорниої свей и доаѓа ѝука на овој свей, а коѓа сака, ѝој ѝак си заминува ѝаму, на оној свей. Но, да знаеш, ако заминеш на ѝој свей, ѝи веќе нема да можеш да се вратиш ѝука, на овој свей... Но, шѝом сакаш, ќе ѝи кажам како и шѝо ѝреба да сѝорши. Слушај ме сеѓа добро:

има едни кобили кои се симнуваат од ѓорниот свет и слејуваат покрај рекаџа Вардар. Таму, од средината на рекаџа кобилиите од ѓорниот свет иџај вода сè до разденување. Тие имаат многу долги оџашки и коџа ќе дофатити некоја оџашка, завиџкај ја околу себе и џака, коџа џаа ќе лејне за да се вратити во ѓорниот свет, џаа ќе џе повлече и џебе со неа. Само џака, заедно со неа, и џи ќе оџидеш џаму, на ѓорниот свет.

Во потрагата по јунакот, девојката-јунак го започнува процесот на своите искушенија кои, во конкретната приказна се низат една по друга и траат до последниот сегмент од сижетното дејство на приказната. Тогаш, како резултат на успешно совладаните искушенија во процесот на докажувањето на својата полоа зрелост, девојката-јунак успева да ја отргне магијата од саканото момче со што се предизвикува и процесот на метаморфозата, сега во обратна насока: преобразба од птица во човек, со тоа и заслужена награда: џубов и среќа.

Како посебно интересна визуелна презентација на претставата за „оној свет“, односно „џуџиот свет“, населен со натприродни суштества, е епизодата во која девојката-јунак ја дознава вистината за својот сопруг – Сонцето. За да дојде до таквото сознание, таа постапува спротивно на упатствата од добронамерниот помошник, поради што започнуваат искушенијата низ кои таа треба да ја потврди својата зрелост и да ја заслужи довербата на мажот.

Оваа епизода од приказната „Девојкаџа омажена за Сонцеџо“ (АТ -460) се издвојува како посебно интересна наративна конструкција на претставата за „овој“ и за „оној“ свет и поради необичниот начин на влегувањето на девојката-јунак во просторот на натприродните суштества. Имено, во оваа приказна границата меѓу просторот на живите и просторот на мртвите е претставен со необичниот влез од едниот свет во другиот, а тоа е папокот со клуч и катанец на заспаниот маж. Искушението, пак, со кое се испитува зрелоста на девојката-јунак, дали таа заслужува, или не таков необичен маж, зависи од нејзината правилна или погрешна постапка-прекршување на забраната за влез во туѓиот свет.

Соочена со искушението, девојката-јунак не успева да го положи испитот на зрелоста, поради што ја очекува заслужената казна, а потоа и нови искушенија за докажување на својата зрелост за повторно здобивање на изгубената среќа. Причината за неуспехот е неможноста од совладување на искушението-љубопитноста на девојката која го прави токму спротивното од својата основна цел: таа го употребува катанецот и влегува во недозволените туѓ простор. Поради нејзиниот престој таму и задоцнетиот обид навреме да излезе (при разденување кога се будел мажот – Сонцето), жената останува затворена во туѓиот простор. Во понатамошниот тек од сижетното дејство девојката-јунак

совладува многу потешки искушенија како тешки задачи за да ја оправда својата првична незрелост.

Во некои народни приказни сижетното дејство започнува токму со крајот од неуспешниот обид за совладување на искушенијата на јунакот. Во конкретниов случај станува збор за големиот број варијанти на приказните од типот АТ – 425 во кои, по неуспешниот обид јунакот е казнет со најразновидни метаморфози. Неговата појава во разни форми на маѓепсаност укажува на искушението што тој треба да го совлада за да го заслужи својот првобитен изглед на убаво момче или девојче.

Од големиот број примери на секакви форми од метаморфози и трансформации (во периодот на решавањето на најтешката задача – заслужување на првобитниот изглед), посебно е интересен текстот на творбата која е насловена токму со необичната метаморфоза којашто ја доживува јунакот во истоимената приказна „Момчето Мртвечка глава“. Искушението за казнетиот јунак се состои во неговата моќ (без оглед на својот надворешен изглед) да биде прифатен како син на мажот и жената кои немаат свои деца. По успешното совладување на првиот дел од искушението, јунакот од приказната ги наградува мажот и жената кои го прифаќаат како свое дете, а наградата за нивната постапка е во неговото покажување на својствата од натприродната моќ: за секоја чинија храна – полна чинија златници. Успешното совладување на искушенијата е услов за негов премин и прифаќање во категоријата – свет на возрасните што резултира со заслужување на својата првобитна форма – убаво момче и, се разбира, со наградата – женидба со царската ќерка.

Границата меѓу „овој свет“ и „оној свет“, или границата меѓу својот и туѓиот свет, во народните приказни се јавува како просторно оддалечување коешто во нарацијата често се обележува со зборовите: „...*йреку девей̄ йланини йоминал, кон десей̄ийа̄й̄а се ӯйа̄й̄ил...*“. Истата цел се постигнува и со трикратното повторување на глаголот „оди“, кој се употребува со цел нарацијата да укаже на движењето на јунакот низ случките од сижетното дејство: *Одел, одел, одел и – стигнал до една река.*

Во некои народни приказни неодреденоста во просторот и времето се изразува со зборовите кои го опишуваат и надворешниот изглед на јунакот кој поради долгиот период на отсуствување од својот дом добива непрепознатлив изглед за оние кои го познаваат од претходниот период. Пример: *Одело, одело момчей̄ю... Десей̄ години йа̄й̄ изодело. Брада̄й̄а му йораснала до г̄радӣй̄е! Одел царскио̄й̄ син од йланина до йланина, бос, г̄ладен, уморен, целио̄й̄ во искина̄й̄и алиш̄й̄а... Само саб̄ја̄й̄а му висела на йоловина̄й̄а...*

Добра илустрација на претставување и разграничување на својот од туѓиот свет е текстот на приказната „За трите калинки“ (АТ – 408),

во која границата меѓу двата света ја претставува градината на самовилите, а совладувањето на влезот во неа е искушението на јунакот. Совладувањето на тешките задачи и донесувањето на одреден предмет од просторот на натприродните суштества, всушност, го содржи исполнувањето на вистински тешката задача за јунакот: неговото успешно преминување на границата меѓу „овој“ и „оној“ свет (односно, преминување од својот во туѓиот простор).

Проучувањата на светот на народните приказни покажуваат, меѓу другото, дека *крајот на свештој* е често среќавана цел кон која се стреми јунакот за време на своите патувања во текот на разните случки од сижетното дејство. При тоа, големите пространства коишто јунакот ги поминува со невообичаена брзина, динамика и леснотија, доведува до неверојатно проширување на просторот во светот на народната приказна.

Елица Манева

НАКИТОТ ОД НЕКРОПОЛАТА ВО ВОДОЧА – СТРУМИЦА

(Во сѝомен на Јован Ананиев)

Досегашните научни интересирања на археологијата во Македонија временски се протегаа до крајот на XIV век. За времето што следува се сметаше дека има доволно информации во пишуваните извори, архивската граѓа, спомениците на културата од поствизантискиот период, од фолклористиката, како и од многу други научни дисциплини, пред сѐ од редот на општествените и од огранокот на историските науки.

Историските записи, патописната литература, архивската граѓа, судските документи – синцилите, а особено првостепените документи како што се зачуваните турски пописни дефтери (за подрачјето на Македонија засега детаљно се обработени оние од XV и XVI век и помалку од XVII век)¹, како и други пишувани материјали се извонредна

¹ Tahrir defterleri – или пописните книги кои се досега претежно ползувани од историчарите на Македонија се следните:

- I. Istanbul, Başbakanlık Arşivi: Maliyyeden Müdevver, 508 (март 1467); Tapu defteri, 4 (1467/68), Tapu defteri, 7 (1478/79); Tapu defteri, 3 (од времето на султанот Мехмед освојувач, 1451-1481); Tapu defteri, 170 (1519); Maliyyeden Müdevver, 48 (ска 1530); Tapu defteri, 141 (1526/27); Tapu defteri, 424 (1530); Tapu defteri 167 (1530/31); Tapu defteri, 403 (1530/31); Maliyyeden Müdevver, 34 (1530); Tapu defteri, 235 (1544/45); Maliyyeden Müdevver, 4855 (1683) и др.
- II. Istanbul, Sarayi Müzesi Arşivi, Tapu defteri, 544 (1532-1683) и др.
- III. Istanbul, Belediye Kutuphanesi, M. Cevdet, yazi, B. 21 (1651/52).
- IV. Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü: Tapu defteri, 190 (1567/68); Tapu defteri, 194 (1569/70); Tapu defteri, 85 (1570); Tapu defteri, 90 (1570); Tapu defteri, 25 (1582); Tapu defteri, 358 (1666/67) и др.
- V. Софија, Народна библиотека, Ориенталски оддел; Серез, Окр. Упр. Б. Д., I население (почеток на XVI век) Цариград, Вел. Везир (1591); МК 25/11 (крај на XVI век); ОАК 93/30, инв. Бр. 3/1962 (1645/46); ОАК 214/6 (1654); ЦГ 32/25 (1661/62); Бл. 2/1 (6068) (1664/65) и др.

Податоците се преземени од делото на А. Стојановски, *Македонија во ѝурскојто средновековие (од крајот на XIV–јочейокој на XVIII век)*, Скопје 1989, 39–40, п. 11; Со децении, континуирано, Архивот на Македонија-Скопје ги издава пописите за санџаците (турски управно-административни региони) во коишто влегувале делови од територијата што денес ја опфаќа Реп. Македонија, потоа сицилите (судските списи) итн. На пописите од XVI век од Кустендилскиот санџак, во кој спаѓала и Струмичката каза со околните населени места меѓу кои и Водоча посветен е томот V од оваа значајна серија чиј наслов гласи: *Турскиите документи за историјата на македонскиот народ, Ойширни йойисни дефйери*. Во изготвувањето на Том V кн. I (1983) и кн. II (1980)-превод и коментари направил Методија Соколовски,

подлога за студиозни научни анализи на политичката, економската и културната историја на овие простори.²

Терминот *Турско средновековие на Македонија* афирмиран меѓу голем дел од историчарите³ за времето од XV до XVIII век, засега се чини најадекватен за именување и на археолошката епоха на пост-средновековниот, односно поствизантискиот или пак пораниот османлиски период (последниов со повеќе фази и потфази трае сè до 1912 година).⁴

Ликовниите извори се еден од најважните пунктови од каде археолозите, особено медијевистите ги црпат информациите за одделни проблеми.

Меѓутоа, естетиката на исламската декорација одвај и да дозволува некаква поконкретна претстава за материјалната култура на своето време. Таа може да се констатира и за далеку поретките еврејски сакрални објекти.

Фрескоживописот, а особено ктиторските портрети и воопшто фигуралната уметност од поствизантиските објекти, иконописот, илуминациите, предметите од применетата уметност со религиозен или профан карактер се, всушност, оној сегмент од уметноста на наведеното време којшто нуди изобилство ликовни претстави за материјалната култура (*Сл. 1*).

Уште повеќе, фондот на ликовните извори во овој временски период се проширува и со претстави на гравури, бакрописи, дрворези и други ликовни техники коишто продираат со западноевропските влијанија (*Сл. 2*).

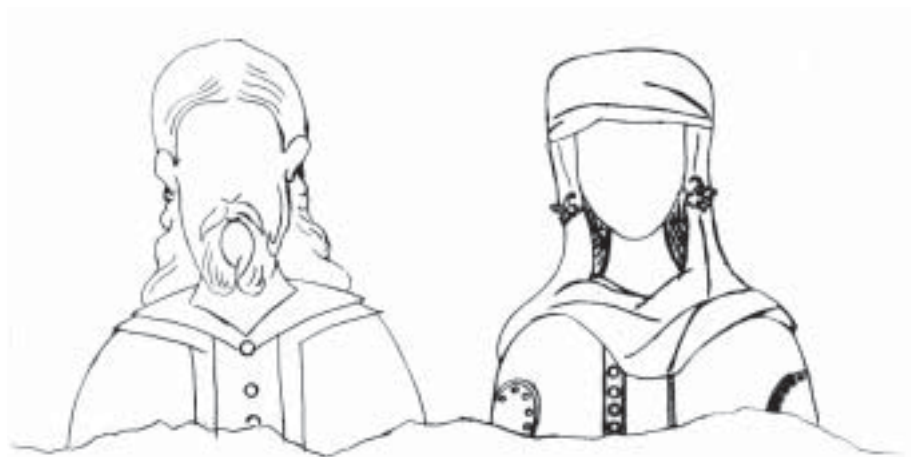
Без претензии да се прават подалекусежни заклучоци, етнолошките материјали се ползуваат онолку колку што е потребно за да се разјаснат одделни прашања или појави (*Сл. 3*).

а за том V, кн. III (1982) и Кн. V (1995) – историчарот Александар Стојановски; *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, *Ойширен јојисен дефјер* No 4, Скопје 1971.

² Историчарот Александар Матковски е најголемиот истражувач на патописната литература за Македонија и пошироко за Балканот, за периодот од крајот на XIV до почетоките на XX век. Неговите најзначајни дела со коментари од овие важни, често и питорески записи се собрани во неколку едичии и тоа: А. Матковски, Библиографија на патописи за Балканскиот Полуостров во време на Турското владеење, Дел I (1371-1600); Дел II (1600-1800); Дел III (1800-1912), *Гласник на Институтот за национална историја*, год. XV, бр. 1, 2, 3, Скопје 1971; Id., *Македонија во делата на сџанскиите патијисци 1371-1777*, Скопје 1991 (следните три тома од оваа едичија се однесуваат на подоцнежниот период); Id., *Балканот во делата на сџанскиите патијисци во времето на џурското владеење (јаничари, хареми, робови)*, 1402-1657 (Дел 1) и 1664-1779 (Дел 2), Скопје 1992.

³ Насловот на собраните дела од историчарот А. Стојановски за турското освојување, административното уредување, општествено-економските услови, демографските промени, градовите, термилошките, ономастичките и топономастички огледи и регионалната историја на Македонија на најречит начин го промовираат терминот турско средновековие за периодот од крајот на XIV до почетоките на XVIII век. Види: А. Стојановски, *Македонија во џурското средновековие*, Скопје 1989.

⁴ Х. Иналџик, *Османска империја*, Скопје, 2002.

1. Порѝреѝи на кѝиѝиорѝѝе Тoде и Булка (Вулка), село Лескоец, Охридско. XV век

2. Жена од Македонија сѝоред
ѝравура од XVI век

3. Украс за ѝлава.
Дел од фолклорна носиѝа
од Македониѝа

Археолошката проблематика од ова време во Македонија донекаде може да се следи на неколку локалитети коишто нему му припаѓаат целосно или делумно со по некој културен слој.

Во 1979 година кога археологот Јован Ананиев ги отпочна ископувањата на локалитетот наречен *Комплекс Водочки цркви – Св. Леонтиј, село Водоча-Струмица*, удрени се темелите на археолошките истражувања за материјалните траги од загадочното и недоволно разјаснето време коешто доаѓа по османлиските освојувања на овие простори.

Со 1081 ископани и квалитетно документирани гробови и со повеќе стотици наоди оваа некропола претставува најмаркантен локалитет од Република Македонија – параметар за археолошката слика на овој простор од средните векови па сè до средината на XX век.⁵

Селото Водоча е сместено во подножјето на планината Еленица, на 4 км западно од Струмица, на влезот во клисурата на реката Водочница. Некрополата се простира околу црквата Св. Леонтиј којашто има повеќе архитектонски и сликарски фази од средновековниот период.

Интересни детали за животот и улогата на водочкиот манастир во постсредновековниот период се среќаваат и во турските документи.

Во пописните дефтери за XVI век, во казата Струмица се споменува и селото Водица – односно Водоча. Тука се наброени сите имиња на машките старешини на семејствата (кои биле 84 на број), на нежедетите (15), на вдовиците (14) и на „баштините“ (16) – заедно со вкупните давачки.⁶

⁵ Некрополата во Водоча археолошки прв почнал да ја истражува В. Лахтов уште од 1961 година. Во периодот 1973 – 1974 ископувања вршел и П. Миљковиќ – Пепек. Неговото интересирање било фокусирано на сакралните објекти околу коишто се формирала некрополата. П. Миљковиќ – Пепек, *Водоча*, Скопје 1975, 19, 20, сл. 1, 2; А. Стојановски, Неколку нови податоци за струмичките манастири во XVI век, *Acta Veljusa*, Скопје 1984, 185-188; Ј. Ананиев, Водоча, црква Св. Леонтие-Водоча, Средновековна некропола, *Arheološki pregled* 28 (1987/Ljubljana 1989), 185, 186; Id., Археолошки ископувања на црквата Св. Леонтиј во с. Водоча 1986-1990 год., *Културно наследство* 17-18 (1900-1991), Скопје, 1994, 57-64; Ј. Ананиев, М. Ивановски, Средновековно оружје од комплексот Водочки цркви кај Струмица, *Maced. Acta Archaeol* 14 (1953-1995) Скопје 1996, 225-230. Со истражувањето на уште 23 гробови од страна на археологот Ване Секулов од Струмица во текот на 2004 година беше окончано археолошкото ископување на некрополата.

⁶ Како особено интересен, во целост го цитираме списокот на жителите од Водоча со имињата на неженетите и вдовиците затоа што тие подлежеле на посебни прописи во давачките, како и на сопствениците на наследните имоти – баштини, заедно со оние во чии раце се наоѓаат тие имоти во времето на пописот. Притоа се споменува и баштина (не се кажува чија била) која поминала во рацете на Касем, односно на Мухамед Ибрахим. Овој список е следниот: Стојко Петко; Велко Петко; Продан Продан, Јован Продан; Тодор Јован; Стојко Продан; Стојко Петко; Тодор Петко; Михо, поп, баштина на Стојко во рацете на Петри Бојо; баштина на Димитри во рацете на поп Јован; баштина на Бојко, во рацете на Петри Никле; баштина во рацете на Касем (сега) во рацете на Мухамед Ибрахим; баштина на Пројо, во рацете на Јанко Никола; баштина на Стајко во рацете на Тодор Никола; баштина на Пројо во рацете на Јанко Ѓуро; баштина на Стале во рацете на Јован Велче; баштина на Рале во рацете на Ставро Велче; баштина на Станко во рацете на Елка, вдовица; баштина на Петри Бранислав; баштина на Ермен во рацете на Јован Рајко /и/ Нове Пејо, заедно ја работат; баштина на Пејо Станимир во рацете на Петко Димитри; баштина на Димо Продан во рацете на Петро; баштина на Велко Бојко, во рацете на Алекси

Словенскиот термин „баштина“ во турските пописни дефтери се употребува за условно наследна, државна земја која ја поседувало едно христијанско семејство, соодветна на чифлигот во рацете на муслиманските сопственици.

Според досегашните согледувања од археолошките ископувања на некрополата во Водоча живееле христијани. За тоа сведочат погребниот ритул, ориентацијата и положбата на гробовите во некрополата, како и имињата забележани во пописите.⁷

Доминантен археолошки материјал во гробовите е накитот, како и во сите христијански некрополи од Македонија, било да станува збор за средновековната фаза или за онаа од XV-XVIII век.

Како што е познато, за разлика од христијанските, муслиманските гробови не содржат никакви прилози.

Накитот од некрополата во Водоча е застапен со повеќе стотини примероци што претставува основа за поставување на прелиминарните согледувања за оваа проблематика во периодот од крајот на средновековието до почетокот на XIX век.

Според досегашните согледувања накитот од овој период од локалитетот може да се групира во неколку засебни целини.

- Најбројни се примероците што со своите облици, мотиви или наративни сижеа ја продолжуваат средновековната традиција.
- Друга целина чини накитот со нови својства карактеристични за ориенталната култура.
- Забележителна е и групата накит со постари, балкански и антички рецидиви.
- Бројни примероци од накит – особено прстени имаат видливи влијанија на западноевропските форми, орнаментика, хералдика и намена.

Ѓорго; баштина на Продан во рацете на Продан Димитри; Киро Јован; Јануле Никле; Јован Богдан; Петри Михо, Петри Михо, повторено; Петко Ѓорго; Петко Стојко; вдовица Борица (Бојжица); вдовица Неда; вдовица Арна; вдовица Рада; вдовица Тодора; вдовица Милка; вдовица Калина; вдовица Елка; вдовица Боса; вдовица Донка; вдовица Неда; вдовица Елка; вдовица Станка; вдовица Калина. *Турски документи за историјата на македонскиот народ, Ойшрни пописни дефтери од 16. век за Кушденлискаој санџак*, Том V, кн. III, Скопје, 1982, 81

⁷ Останатите жители – машките глави на семејства од Водоча (Водица) од горе наведениот попис (види заб. 6) се: Продан Димо; Тодор Продан; Стојко Продан; Петри Стојко; Првуш (Перуш) Никле; Миле Павле; Јанко Првуш; Велко Јанко; Пејо Јанко; Пејо Бојко; Год(и)ле Бојко; Год(и)ле Дамјан; Јован Тодор; Пројо Стајо; Миле Петро; Јанко Петро; Јован Петро; Дамјан Петро; Кузман Петро; Никле Јован; Петко Димитри; Јован Димитри; Ѓурко Јован; Петко Миле; Никле, бозација; Ѓорго Бојко; Никле Јован; Мијо (Мино) Калин; Миле Мијо; Велко Стано; Стојко Бојко; Петран Никле; Никле Петри; Ставре Јован; Киро Јован; Јован Велчо; Нове Рајко; Годиле Нове; Тодор Нове; Киро Нове; Нове Пејо; Киро Нове; Пејо Нове; Стојо Ѓорго; Милко Никола; Тодор Никола; Петри Никола; Стојко Никола; Јован Стојко; Никола Стојко; Јанко Никола; Велко Никола; Михо Никола; Стајо (Стано) Рајко; Димитри Стајо; Јован Стајо; Рајко Стајо; Јован Јанко; Стојо Јован; Јанко Јован; Димитри Михо; Петко Пејо; Јован Пејо; Петри Бранислав; Тихо Радин; Петко Стајо; Јорго Киро; Стојко Киро; Данко Сиромав; Атанас Стево; Петко Атанас; Стојко Атанас; Богдан Петко; Петри Богдан; Богдан Јовко; Атанас Богдан, поп Јован; Никола Стајо; Продан Никле; Јован Сиромав; Дука Сиромав; Петко Петко; Никле Ѓорче; Стојко Продан, Ibid. 80.

- Релативно голема група од разни типови и форми на накит содржи еклектички особини – спој на средновековни, ориентални, западноевропски и други особини измешани во најразлични меѓусебни комбинации на формите, декорацијата, натписите итн.
- Како ексклузивитет се среќаваат и парчиња накит со барокни карактеристики.
- *Varia* – или примероци на накит коишто по своето потекло, намена и изглед не припаѓаат на ниту една од наведените целини.

Судејќи според досегашните резултати согледани при истражувањата на некрополите и ситуациите *in situ*, накитот во времето од XV до XIX век се употребувал во пределот на главата (венци, дијадеми, пречелници – украси носени преку челото, игли за коса итн.) на ушите и околу образите (обетки прикачени во ушната школка и наушници, образници и сл., кои висат покрај ушите и образите), на вратот и градите (ѓердани, подбрадници, приврзоци, крстови, амајлии), на рацете (белезици и прстени), како и за дополнување на облеката (копчиња, аплики, метални делови од појасите: токи, пафти, копци, низанки од монети) итн.

Дијадемиите, пречелнициите и венциите за глава се ретки меѓу средновековниот накит од Македонија и се застапени со неколку уникатни примероци.⁸

Единствена по својот изглед и по пораката што ја пренесува декорацијата е и пречелницата од гробот 463 од Водоча. Таа е датирана, заедно со венчалниот прстен од истиот гроб, кон крајот на XV и во XVI век. На осум кружни аплики зашиени врз текстилна или кожна лента носена на челото, во рудиментирана верзија е прикажана претставата на вознесувањето на Александар Македонски на небо, односно фолклорни реминисценции на содржини инспирирани од Александридата – најпопуларната, профана, книжевна творба на овие простори (Сл. 4).

Китењето на главата, особено на младите невести од естетски, но и од профилатички, амулетски причини продолжува и во фолклорните носии сè до почетокот на XX век⁹ (Сл. 3).

Наушнициите и обетиите, по своето значење, застапеност и начин на употреба (прикачени на самото уво или покрај него) го следат воспоставениот средновековен однос на носителите кон овој вид накит.

Забележителна е, меѓутоа, појавата кај многу типови и меѓу скромните „народни“ облици да се среќаваат видливи влијанија од средновековните предлошки, особено од аристократскиот репертоар којшто еволуирал со текот на времето во бројни варијанти и вариетети.

⁸ E. Maneva, *Ancient Jewellery from Macedonia – Middle Ages*, Skopje 2005, fig. 9, 10, Cat. No. 39

⁹ Ѓ. Здравев, *Македонски народни носии*, Скопје 1991, 25, 35, 68, 74, 79, 80, 84, 119, 197 итн.

4. Изглед и реконструкција на пречелница од Водоча.
Крај на XV-XVI век

5. Кружна наушница – водочка
варијанта. Дејал со пречелница
на волк. Крај на XV век

6. Кружна наушница
со пречелница – Водоча. XVII век

7. Лунулетна наушница
од Водоча со текстилни
остатоци

8. Наушница од типот
Курбиново од Водоча со
стаклени украси

9. Наушница – алка од Водоча со завршејќок во вид на крин. XV-XVI век

10. Крстѝ – ѝриврзок од ж̀рбојѝ 427A – Водоча крај на XVIII век.

11. Приврзок од ѝиѝојѝ на барокниѝе „ritti“. Гроб 427A – Водоча. XVIII век

12. Приврзок – коњ со аниѝројѝоморфна ж̀лава на ж̀рбојѝ. Гроб 427A – Водоча

Кружните наушници насликани на портретот на кралицата Симо-нида и потврдени со археолошки, скапоцени примери од XIV век од Кочани, траат и покрај сите промени во изгледот и квалитетот и во вековите што следат.¹⁰

Аналогни по форма и големина на оние што ги носи ктиторката Милица од манастирот Матка (од 1497 год.) се чифтот кружни наушници од Водоча, од гробот 909 од крајот на XV-XVI век.¹¹ Водочката варијанта е дотолку поинтересна што на лицевите страни е претставен волк со хералдичка конотација во изгледот и, секако, со живописна фолклорна, хтонско-лунарна надградба на неговата симболика (Сл. 5, сл. 14).

Неколку наушници од Водоча од XVII век со кружно украсно тело, но со евтини изведбени техники: бакар исчукан на матрица со додавање на трепетушки по рабовите (наместо украсно камење) се продолжување на средновековните форми дополнети во ориенталниот манир на китење со метални листенца – трепетушки (Сл. 6).

На портретот на ктиторката Ана Марија Ливерина (средина на XIV век) од Лесново се прикажани луксузни, зрачести наушници потврдени и со археолошки наоди од тоа време.¹²

Обнародувањето на зрачестите наушници се одвива со форми-рање на повеќе поттипови, варијанти и вариетети.

Впрочем, и во конструкциската шема на изработка на многу-бројните варијации од т.н. Курбиново – наушници и обетки¹³ може да се препознае концепцијата на зрачестите, средновековни примероци (Сл. 8).

Златната обетка од Ѓуриште од XIV век, со двоглав орел и иницијалите МПА (заради кои ѝ се припишува на Марија Палеологова)¹⁴ се копира, но во поедноставен, сребрен примерок од XV в. од Водоча. Истиот, лунулист облик се обнародува и во наушниците од бакарна или посребрена ламарина со или без дополнително украсување. Во периодот од XV-XVII век се најдени неколку варијанти од овој тип¹⁵ (Сл. 7).

Мотив на крин (кој покрај другото значи и симбол на девственоста) се среќава кај различни типови и варијанти на наушници (Сл. 1, сл. 9).

Прстениите се, без сомнение, најбројниот вид накит од периодот на турското средновековие, од XV-XVIII век.

¹⁰ Е. Манева, Водочка варијанта на кружни наушници од крајот на 15. век, *Македонско наследство*, Год. IX, бр. 26, Скопје 2005, 3-28, сл. 7, 9-12.

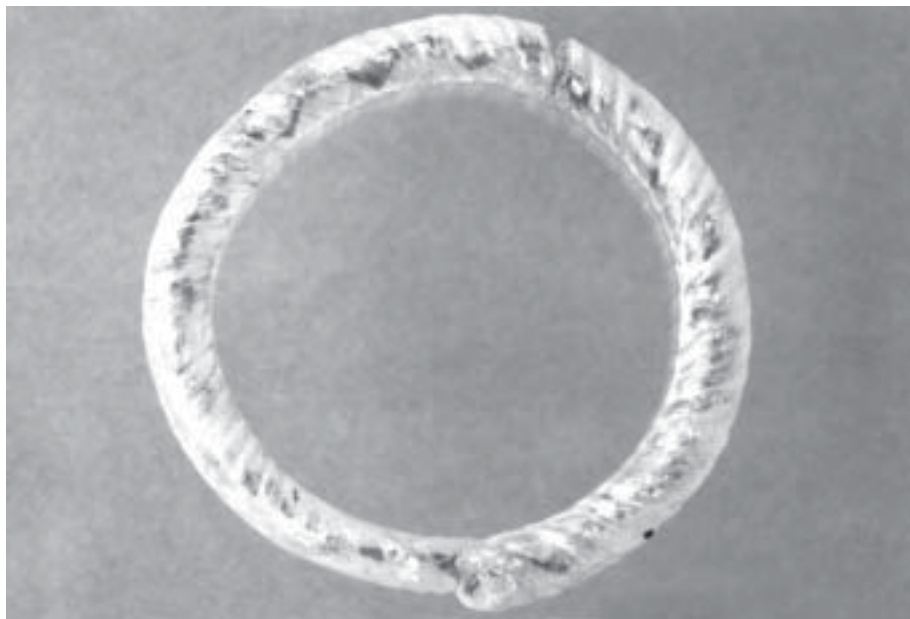
¹¹ *Ibid.*, сл 1-6.

¹² Е. Maneva, *Ancient Jewellery*, op. cit., Fig. 6, Cat. No. 24-26.

¹³ Е. Манева, *Средновековен накит од Македонија*, Скопје 1992, 55-56, Т. 22.

¹⁴ Е. Maneva, *Ancient Jewellery*, op. cit., Cat. No. 22.

¹⁵ Е. Манева, *Средновековен накит*, op.cit., 58-59, Т. 23.

13. Сїаклена белезица. Гроб 427А – Водоча. Почейок на XIX век

14. Прсїен – йечайник од Водоча со најйис и хералдичка йрејсїава (волк, бодеж и шїйїї). Крај на XIV век

15. Прсїен – йечайник од Водоча со йрејсїава на сїилизирана риба. XVI век

Заради нивните бројни симболични или практични значења тие биле во масовна употреба кај носители од сите социјални и старосни категории.

Излижаноста и оштетувањата кај повеќето од нив сведочат за долготрајната употреба, веројатно и кај повеќе генерации. Во оваа пригода е прикажан мал дел од нив, оние што се чинеа највпечатливи за да се долови одредена претстава за нивниот изглед.

Од особено значење се прстените со хералдички претстави или со лични и/или семејни амблеми, како и со натписи (Сл. 14).

Освен што се наследувани, што биле во употреба подолго време, голем дел од нив се копираат за потомците од локални, често невешти мајстори. Забележано е дека и натписите, неуко, од неписмените ковенции се имитирани со цртички, цик-цак линии или „арабески“.

Претстави на волк (Сл. 14), лав, змеј, риба со повеќе копии (Сл. 15), орел и двоглав орел, со нивните имитации, скорпион, пчела, ластунки со дваесетина локални варијанти, турски записи и нивни копии се дел од грбовите, амблемите, знаците за припадност на некаква заедница и за препознавање на нивните членови. Некои од нив се витешки, други се прстени – печатници кои ги поседувале видните жители на Водоча или припаѓаат на свадбениот репертоар итн. Копиите на претставите и записите некогаш се толку лошо имитирани што мотивите се апстрахирали до непрепознатливост.

Маркантните, пренагласени, „столовати“ прстени¹⁶ (Сл. 16), оние со вметнат украсен камен и со нови западни влијанија во изгледот и декорацијата, се типовите забележани во XVIII и XIX век.

Употребата на стаклените белезици, иако не е толку масовна, продолжува. Интересно е дека се среќаваат во Водоча во почетокот на XIX век (Гроб 427 А) (Сл. 13).

Кулџиније ѓредмеџи со конфесионален предзнак, во христијанските некрополи од турското средновековие се во знакот на крстовите, било да се метални или стаклени (можеби имало и од органски материјали) едноставни или декорирани. Меѓу наодите од крајот на XVIII и почетокот на XIX век во наведениот гроб 427 А од Водоча се забележани и примероци со елементи на левантскиот барок, крстови со претстави на распнатиот Исус (Сл. 10) приврзоци на *анџели – putti* (Сл. 11), итн.

Истовремено на локалитетот се наоѓаат и рустични изработки на крстови и други религиозни претстави (надградни приврзоци – иконки) на одделни светители преку коишто се согледува наивната свежина на народното, локално творештво.

Иако сосема раритетно, во одделни гробови (гроб 427 А) паралелно на предметите со христијанска симболика се наидува на амулети

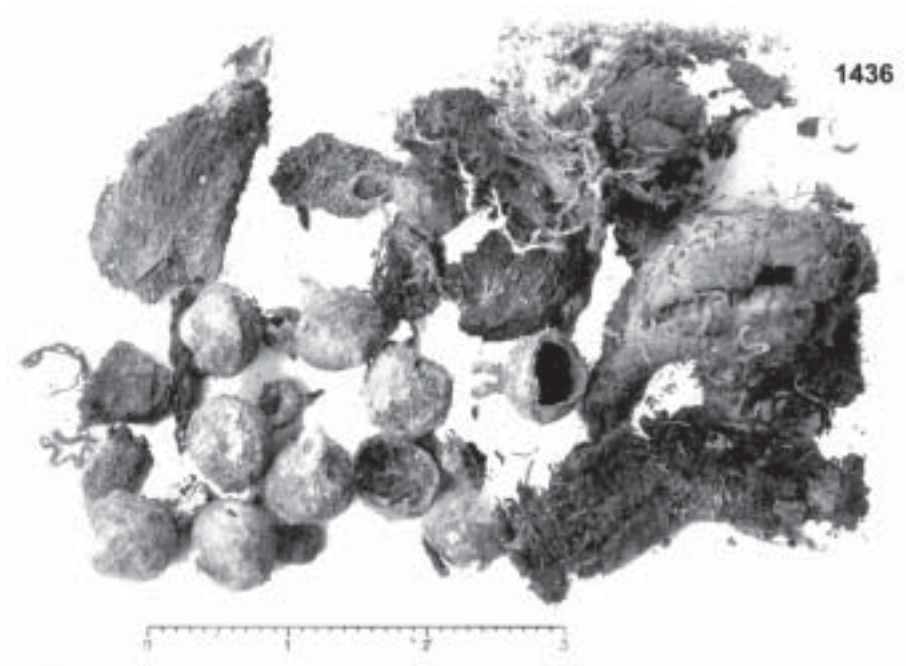
¹⁶ Ibid., 91, Т. 96,_{26/6}.

16. „Сїоловай“ їрсїен.
Водоча. XVIII-XIX век

18. Турска монета во својство
на їривзок на облекаїа или
накїїої – Водоча. XIX век

17. Коїчиња и їраги од їкаенини, їлейїва и кожа од Водоча

со постара, паганска провениенција чие вековно опстојување е изненадувачко¹⁷ (Сл. 12).

Наведениот гроб содржи и приврзок и ѓердани од килибар и стаклени мониста – сите датирани кон крајот на XVIII и почетокот на XIX век.

Поедноставните златарски, изведбени техники, гломазности, пренакитеноста, додавањето на трепетушки (*trepetussus* – метално листенце) (Сл. 6), а потоа и на монети заради впечатливост, престиж, звучни ефекти и сл. (Сл. 18), се меѓу најпрепознатливите особини на накитот од турското средновековие во Македонија. Сепак, во основата на сето тоа најчесто се откриваат средновековните рецидиви и предлошки како најомилена инспирација во неговото креирање.

Койчињата со своите вообичаени средновековни облици (полупочести, сферни, лиени или филигрански, метални или текстилни) се употребувале во голем број за закопчување на облеката околу вратот, на градите и ракавите (Сл. 17). Со нив се навестуваат детали за изгледот на костимот којшто почнувајќи од овој период се дополнува и со пафти.

Пред да се изврши конзервација на металните предмети од некрополата *Водоча*, направена е детална анализа и документација на затекнатата состојба. Притоа се откриени над стотина ситни, драгоцен примероци на текстил или текстилни влакна, оксидирани и залепени врз металната површина.

Натамошната обработка, без сомнение, ќе отвори нови видици во познавањето на типовите ткаенини, на нивната изработка, видовите на текстилни материјали, се насетуваат и одделни везбени бодови од конци и срма, плетива итн. (Сл. 7, сл. 17).

Покрај елементите од облеката, во некрополата од *Водоча* се најдени и делови од обувките. Тоа се: заковки, клинчиња, делови од кожа и ѓон итн. Сево ова, исто така, досега е скоро непроучен материјал од археолошките наоѓалишта во Македонија.

Овие согледувања на проблематиката на накитот од доцниот среден век до средината на XIX век се првични и сè уште недоволно

¹⁷ Според Д. Овчаров, којшто најопстојно го проучил овој проблем, амулетите „коњаници“ се употребувале до IX век, кога Бугарите се покрстуваат, напуштајќи ги протобугарските верувања, следствено и божествата, идолите и амулетите со шаманистички предзнак. Д. Овчаров, За смислата и значењето на един вид раносредновековни амулети, *Сборник во ѓамеј на ѓрофесора Сјанчо Велинов*, БАН, Софија 1984, 136-139. Слично конципирани форми на амулети-коњаници се споменуваат и кај северните народи (Варјазии и др.) сè до XIX век, а на Атлај „божеството на патиштата на *бенкичав-шарен* коњ“ како едно од најважните во шаманистичкиот пантеон се почитувало од тамошното население сè до XX век. Ј. Цидрова, Толкување на еден специфичен тип на амулети од средниот век на Балканот, *Maced. Acta Archaeol.* 10, (1985-1986) Скопје 1989, 247-257 п. 23, 33. Аргумент повеќе за корекција на теоријата за раносредновековната припадност е и аналогниот наод на бронзен, позлаген приврзок на амулет-коњаник од Враца-Бугарија, излеан од златарот Дим. Берберски (1858-1924) којшто сега се чува во Арх. Музеј во Софија. С. Георгиева, Д. Бучински, *Сјаројто златарсјиво во Враца*, БАН, Софија 1959, 55, Т. XXX, 13.

прецизирани. Веројатно тие ќе подлежат на натамошни проширувања и измени. Многу обичаи, феномени, детали од секојдневниот живот зачувани до денес, во повеќе или помалку рудиментирана форма се баштинети од постарите времиња, па и од времето што следува сè до XIX век, како значајна алка меѓу изминатите епохи и современиот живот.

Танас Вражиновски

**АЛЕКСАНДАР МАКЕДОНСКИ ВО
„СЛАВЈАНСКО-МАКЕДОНСКА ОПШТА ИСТОРИЈА“
НА ЃОРЃИЈА М. ПУЛЕВСКИ**

(од ѓаѓањето на Персиското Царство до неговата смрт)

Во 2004 година на Семинарот за македонски јазик, литература и култура настапив со предавањето под наслов *Александар Македонски во „Славјанско-македонска општа историја“ на Ѓорѓија М. Пулевски (од неговото раѓање до ѓаѓањето на Персиското Царство)*¹. За овој годишниот Семинар го подготвив предавањето *Александар Македонски во „Славјанско-македонска општа историја“ на Ѓорѓија М. Пулевски (од ѓаѓањето на Персиското Царство до неговата смрт)*. Тоа претставува продолжение на претходното предавање. Овој прилог, како и претходниот, има описен карактер, во кој се издвоени најважните настани од животот и воените походи на македонскиот цар по разгромот на Персиското Царство до неговата смрт во 311 година.

По паѓањето на Персиското Царство Александар Македонски се задржал во Персија една година. По овој период тој тргнал да го покори царот на Љидија*, Крис Љидиски. Царот одбил да му се поклони, но неговите послушници се кренале против него и врзан го однеле кај Александар, со голем дар од злато [...] *ѓо сијово свеѓи ниѓо се јавило, а ниѓо се видело.*² Златото Александар ѓ го поделил на својата војска. Од Љидија Александар го продолжил својот поход и пристигнал на крајот на светот, каде нашол луѓе во облик на животни, многу свирепи. Тука кратко се задржал и заминал до едно диво место населено од дивни жени. Пулевски го опишува изгледот на овие жени: биле високи 3

¹ Александар Македонски во „Славјанско-македонска општа историја“ на Ѓорѓија М. Пулевски (од раѓањето до паѓањето на Персиското Царство), *Предавања на XXXVII Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Охрид, 4-22 август 2004*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје, Скопје, 2005, 263-279.

* Имињата се дадени според изданието на Пулевски (заб. на редакцијата).

² *Македонска Александрида* (Извадок од „Славјанско-македонската општа историја“ од Ѓорѓија М. Пулевски), Подготовка и транслитерација Блаже Ристовски и Билјана Ристовска-Јосифовска, Институт за национална историја, Скопје 2005, 141.

лакти, плеќите им биле биволски, а косите им светеле како ѕвездите ноќно време. Жените ја нападнале војската на Александар и многу војници убиле. Патот го водел кон некоја огромна река. 60 дена траело преминувањето преку реката. Тука нашол цуџиња, високи колку еден лак. Тие му се поклониле и го дарувале. Со нив тој останал 100 дена и изградил тврдина и поставил цар.

Заминувајќи од државата на цуџињата, Александар се задржал покрај големо поле до некое езеро со многу ладна и блага вода. Тука нашол кула врз која стоел споменик од злато на цар Сосонх. На неа пишувало дека тој бил цар на целиот свет и тргнал да го бара крајот на земјата. Но кога дошол во ова место, боговите се разлутиле и му испратиле диви луѓе. Целата војска била погубена, а и самиот цар бил убиен. На крајот на написот постоело предупредување никој да не оди понатаму, бидејќи нема да види добро. Александар го покрил написот со горната одежда за да не го прочитаат војниците и да се уплашат. Го продолжил патот. Наоколу имало многу човечки глави и коски. Стигнал до една висока планина, каде сретнал луѓе високи два лакта, со волнеста снага. Нивниот изглед го уплашил Александар. Тој помислил дека токму овие луѓе го убиле царот Сосонх и неговата војска. Александровата војска се судрила со дивите луѓе, но била протерана сè до кулата на Сосонх. Во тоа време пристигнала војската на Антиох и сто илјади дивјаци биле убиени. Откако биле погребани убиените македонски војници, велможите и военачалниците му се обратиле на Александар со молба да прекине со понатамошниот поход кон крајот на земјата и да се вратат дома. На тоа Александар им одговорил дека не треба да губат надеж и со бојја помош ќе стигнат до крајот на земјата и потоа ќе се вратат во татковината и секој ќе си појде по своите домови.

Александар со својата војска го продолжил патот и стигнал до место со многу плодови и овошја. Тука нашол две кули ишарани со чисто злато. На првата кула бил споменикот на Ираклиј, а на втората на Севирин. Гледајќи ги спомениците тој се расплакал и се прашал од кои причини тие дошле тука и тука го загубиле животот. Во кулите нашле многу злато и сребро, кое им било поделено на војниците. По 6 дена одмор Александар го продолжил патот. Пристигнал до едно место кај што живееле луѓе со шест раце и шест нозе. Сите се кренале против македонската војска, но на крајот биле победени. На друго, пак, место, нашле луѓе со кучешки глави, глас човечки, а одењето кучешко. По овој настан Александар со својата војска се задржал во некој приморски град, каде одморал извесно време. Тој го посетил островот кој се наоѓал среде морето. Жителите на островот му се поклониле и му посакале добредојде. Овој случај му направил голем впечаток и се заинтересирал од каде му го знаат името и го зборуваат македонскиот

јазик. Островјаните на ова прашање му одговориле дека тие од многу години знаеле дека ќе дојде кај нив. Тоа им го претскажал македонскиот и елинскиот цар Ираклиј и царицата Севира. Тие му ја раскажале нивната судбина, сврзана со божјата казна поради грешниот живот, кој го предизвикале Елините. Само дел од нив останале живи и се населиле на овој остров. Главното нивно занимање била филозофијата. Тие му понудиле да земе со себе неколку мудри луѓе за да му помогнат во контактите со дивите луѓе.

Оттука Александар тргнал накај Блаженскиот Остров, каде што живееле блажени луѓе кои потекнувале од потомството на Адам и Ева. Островјаните му го покажале патот како да стигне до него. Одејќи кон островот на една планина направил висока кула и негов споменик. Во рака држел сабја во правец на Блажениот Остров. По извесно време се приближил до островот и наредил да се изградат бродови за да може да стигне до него. Жителите на островот многу љубезно го дочекале, како и нивниот цар Јевантија. Александар многу се зачудил на нивната љубезност и гостопримство, па си го поставил прашањето дали луѓето од островот се луѓе или ангели.

Царот Јевантија му го опишал на Александар животот на островот кој многу потсетува на рајот. Тие се хранат од дрвото коешто се наоѓа на островот, а вода пијат од извор. Облеката им е од лисјата од дрвото, а нивниот живот е содржан во молитви кон богот Саваота. Тие живеат долго, а кога ќе умрат одат на многу поубаво место без никакви тешкотии. Живеат во радост и славење на Бога. Александар е првиот човек што тука дошол од „грешниот свет“. На Александар му направил впечаток што на островот не забележал жени, па го прашал како се раѓаат деца. Царот Јевантија му одговорил дека жени имаат, но живеат на друг остров и само еднаш во годината ги посетуваат. Машките деца преминуваат на овој остров, а женските остануваат на женскиот остров. На прашањето на Александар дали може да го види тој остров, Јевантија му одговорил дека може, но внатре ништо не ќе може да види. Му препорачал да оди до една бакарна зграда, но внатре да не влегува, бидејќи ќе умре.

По овие укажувања Александар пристигнал на женскиот остров, но постапувал според препораките на царот Јевантија и се вратил пак кај него. На прашањето што има понатаму, Јевантија му одговорил дека планината што се наоѓа спроти островот се вика Једем, во која се наоѓа дрво со многу убави плодови, а го насадил самиот Бог. Во продолжение тој му го објаснил создавањето на човекот, односно на Адам и Ева, првородниот грев и прогонството од рајот. А на второто прашање дали може да го види рајот, Јевантија му одговорил дека тоа не е можно, бидејќи рајот го чуваат шестокрилни ангели со огнени оружја. Заминувајќи од островот на Блажените, сите жители го испратиле, а Алек-

сандар му рекол на Јевантија дека со задоволство би останал на островот, но му е жал да ги остави своите сонародници – Македонците.

Следното патешествие на Александар била земјата на темницата. Тука на едно широко поле имало езеро кое не можело да се помине, бидејќи пропаѓало. Александар наредил да се направи мост и така успеале да поминат. Кога го поминал мостот, стигнал до темната земја. За да види што има таму, се качиле на кобилите што имале ждребиња, а ждребињата ги оставиле, за да можат кобилите да се вратат. Се шетале 24 часа по темната земја. При враќањето Александар им наредил на војниците да земат по малку земја. Кога излегле надвор, забележале дека земјата што ја зеле била злато. Патувајќи понатаму сретнал две многу убави пилиња кои личеле на луѓе и зборувале. Тие му порачале: за да не загине во ова пусто место, најдобро е да тргне по десниот пат. Таму го чека индискиот цар со кого ќе војува. Александар го послушал советот на пилињата.

Продолжувајќи го своето патешествие стигнал до езерото со живата вода. Готвачите, кои подготвувале храна, сушените солени риби ги ставиле во езерската вода за да ги измијат од солта. Рибите оживеале и побегнале во длабочините на водите. Кога Александар го видел ова чудо, се уплашил, но потоа им наредил на војниците со коњите да се избаќаат и го напуштил животворното езеро. Стигнал до едно друго езеро со блага вода како мед. Тука убил една голема риба и во нејзините црева нашол голем бесценет камен, кој му служел како светилник во неговите походи.

За одмор цар Александар со својата војска се задржал на едно друго езеро. Откако се стемнило, од езерото излегле жени кои пееле прекрасни песни што умот на човекот од милина можел да се занесе. Тоа биле познатите пејачки Нирајди.

Следната средба на Александар била со суштества кои биле половина луѓе, половина коњи, кои живееле во големи и обраснати планини. Тие биле добро наоружани и тргнале против македонската војска. Александар дал наредба војската да ископа дупки и да ги покријат со трска. За време на борбата сите паднале во дупките, а и многу биле убиени. Оние што останале живи биле наоружани и примени во војската како помошници. Тие биле многу брзи и вешти во стрелање. Но, од голем студ сите изумреле.

Александар, продолжувајќи го својот пат, се задржал во храмот Иљопол да се поклонил. Тука тој нашол писма во кои пишувало за неговата смрт. Се разбира, Александар, откако ги прочитал, многу се вознемирил. Напуштајќи го храмот по долго патување нашол луѓе со една нога и со овчи опашки. Тој им се смилувал и ги оставил да си живеат спокојно во нивното место. Тие овој негов гест го сфатиле како негова слабост и прокоментирале дека македонскиот цар го освоил целиот

свет, а тие успеале да го излажат и ги оставил слободни. Нивното месо било најдобро од сите други животни, а нивните утроби се полни со бесценети камења и кожата им се непробојни. Александар ги слушнал нивните зборови и наредил сите да бидат заклани. Кожите им ги одрале, а во утробите нашле огромно богатство со бесценети камења.

Оттука Александар со својата војска се вратил во реалниот свет. Пристигнал до индиската граница. Индискиот цар Поро разбрал дека македонската војска се наоѓа на границата на неговата држава и му напишал писмо на македонскиот цар и по гласник му го испратил. Царот Поро во своето писмо го нападнал Александар за смелоста и дрскоста што дошол до границите на неговото царство и му се закарнал дека не ќе може да се спаси од индиската војска ако започне војна. Затоа тој побарал од него да му прати даванина од сите царства со кои владее и да се врати во Македонија и таму да царува. Александар во истиот стил му одговорил на царот Поро, заканувајќи му се дека ако го фати, жив ќе умре од лоша смрт и заедно со своите богови ќе појде во адска пропаст.

Царот Поро наредил да се собере целата индиска војска. Кога војниците на Александар, посебно Персијанците, ја забележале бројноста на индиската војска, се уплашиле и се дозбориле да го изневерат. Војводата Птоломеј разбрал за расположението во војската и го известил Александар. Тој ја собрал целата војска и успеал да им ја врати довербата во непобедливоста на македонската војска. Македонските војници му останале верни на Александар. Персиските војници ги облекле во женски алишта, а на главите им ставиле црвени чалми. По овој случај, Александар со писмо побарал помош од Филон и Селевки во Персија.

Борбата меѓу двете војски траела цел ден. Царот Поро загубил голем дел од своите војници. Ги повикал сите свои сојузници: цареви и првенци за да се договорат за понатамошните акции. Тие му одговориле во борбите да не праќаат војници, туку да ги пуштат големите слонове. Но, и тоа не му помогнало на индискиот цар. Со големи жртви, царот Поро го напуштил бојното поле и со бродови преминал на другата страна на реката Алфеја, а Александар се задржал на другиот брег.

Во меѓувреме со голема војска пристигнале Филон и Селевки и го убедиле Александар веднаш да удрат на војската на Поро. Филон со сета војска успеал да ја премине реката и ја нападнал војската на Поро. Истото го сторил и Александар. Војската на Поро јуначки се борела, но на крајот била победена, а тој ја напуштил и побегнал. Се засолнил во тврдината Иљополска и со писмо им се обратил на сите северни цареви, во кое ги известувал дека цар Александар го победил и го загрозува и него. Поради тоа тој ги моли за помош, во спротивно и тие ќе паднат пред силата на македонскиот цар. Северните цареви му

излегле во пресрет на индискиот цар и собрале огромна војска. За да не се пролее многу крв, Александар му испратил писмо на цар Поро во кое бара од него да му плаќа даванина со дарови, во спротивно ќе биде нападнат. Исто така, Александар е готов да се бие лично со него, а кој ќе победи, нека ја земе и едната и другата војска и нека владее со светот. Царот Поро прифатил лично да се бие со Александар. Во борбата меѓу двата цара, Александар излегол како победник. Царот Поро паднал мртов од својот коњ. Војската на Поро се разбегала, а македонските војници победнички ја нападнале.

Александар наредил Поро да биде царски погребан и за тоа ги известил во палатата во Иљопол. Телото го поставиле во златен ковчег, покриен со златен покривач, а царската корона му ја ставиле одозгора. На погребот дошла и царицата Кљитемнистра со голем број жени, кои тажеле за Поро. Во погребната поворка се вклучил и Александар, а потоа се вратил кај својата војска. Подолг период останал на одмор во Иљопол, престолниот град на цар Поро во Индија. Палатата на царот Поро била величествена, со големо богатство. Цар Александар добил многу богати дарови и круната на Поро.

По една година македонскиот цар тргнал против жените Амазонки, кои имале свое царство, а немале цар. Кога пристигнал на границата на нивното царство, им испратил писмо, во кое ги известувал за своите победи, а сега дошол да ги види и нив, бидејќи многу слушал за нивното јунаштво и за уредното управување со царството. Затоа ги моли убаво да го пречекаат, а тој нема да им нанесе никакво зло. Амазонките веднаш му одговориле и му советувале да не се бори против нив, бидејќи ќе биде победен. Островот го населувале само жени, а мажите живееле покрај реките и им ја варделе стоката. Еднаш на пет години доаѓале кај жените и можеле да останат само една година и пак да се вратат на своите места. Тој може да побара што сака, а тие ќе му испратат сè, но да не доаѓа на островот. Имаат огромна војска, а би било срам за него да го победат жени. На нивното писмо Александар им одговорил дека тој нема намера да се бори со нив, туку само сакал со збор да ги уплаши. Од нив побарал да му даваат даванина и 1500 најубави Амазонки и 1500 коњи секоја година. Во спротивно тој ќе ги нападне и ниту една нема да остане жива.

Амазонките ги прифатиле условите на Александар и го поканиле да ги посети, но тој останал задоволен од одговорот и немал потреба да оди во нивното место, туку тргнал против царот Вомитра Урмељски. Тој со голема војска ги нападнал војниците на Александар, но на крајот бил победен, односно бил жив фатен и убиен. По оваа победа Александар наумил да ги покори Нечистите. Нечистите ги сочинувале 17 племиња, со различни називи и секое племе се служело со посебен јазик и затоа биле познати како *Нечисти луѓе*. Пулевски ги наведува ими-

њата на сите племиња. Александар сите ги истерал во планината, а тие се засолниле во пештерите. Неговите војници ги затвориле вратите за да не можат да излезат на бело видело. Мајсторите направиле една висока кула и на врвот поставиле една справа (џанг). Кога дува ветер, да се слушат зборовите „Цар Александар! Цар Александар.“ Затворените во пештерите слушајќи ги овие зборови од страв не смееле да се доближат до вратите.

Оттука цар Александар заминал кај царицата Кандаки и царот Кантафљус, син на царицата. Таа му била сваќа на царот Поро. Другиот син на царицата Кандаки, Дорифор, ја имал за жена ќерката на Поро. Кога дознала дека Александар се приближил до границата на нејзината држава, царицата испратила скришум еден уметник за да го наслика и веднаш да се врати. Кога царицата ја видела сликата, се зачудила на убавината на Александар. Ја скрила сликата и често ја гледала. Кога разбрал дека Александар влегол во неговото царство, Кантафљус се уплашил и со најблиските заминал кај мајка си, царицата Кандаки. По патот го нападнал царот Јевагрит Улариски, кој му ја зел жената и ќерката и сите животни што ги имал со себе. Кантафљус со голема мака се избавил. Бегајќи за кај мајка си, бил фатен од стражата на Александар и бил одведен кај него. Тука настапува промена на улогите. Со договор меѓу Александар и Антиох, ги смениле улогите. Антиох бил претставен како Александар, а Александар како Антиох. Кантафљус му раскажал што се случило, а посакал да биде мртов. Антиох му ветил дека ќе ја избави жена му и ќерка му и сиот посед што му е земен ќе му биде вратен и со чест ќе биде испратен кај мајка му. Антиох го испратил Александар кај царот Јевагрит. Во случај да му се спротивстави, да го плени и врзан да го донесе кај него и оттука ќе појдат кај царицата Кандаки.

Александар со бројна војска тргнал кај царот Јевагрит, а го прашал Кантафљус: каква добрина да очекува од него ако успее да му ја поврати жената, ќерката и местото. На тоа тој му одговорил дека ќе побара тој да биде пратеник кај мајка му, ќе добие големо богатство, а мајка му ќе добие трет син. Александар се доближил до тврдината на Јевагрит и му испратил писмо во кое побарал од него да му дава даванина и дарови, а и да ја ослободи жената и ќерката на Кантафљус. Во случај да не го послуша, да очекува лоша смрт. Цар Јевагрит не го послушал Александар и излегол да се бори со него, но бил победен, односно самиот си го одзел животот. Војската на Александар ја зазела тврдината, ја ослободила жената и ќерката на Кантафљус и му го зеле целиот имот на Јевагрит и се вратиле кај Антиох. Пред да замине, Кантафљус побарал како пратеник кај мајка му да биде испратен Александар, односно Антиох.

Антиох дал наредба Александар и Кантафљус да заминат кај царицата Кандаки. По патот тој му признал на Антиох, односно на Александар дека нема друг јунак како него: способен да царува со целиот свет и милостив. Тој е готов да го даде животот за него. По патот тие се задржале во една пештера, во која според Кантафљус живеат живите елински богови. Оние што влегле внатре *си го издубиле умој и безумни се учинувале*³. На прашањето на Александар зошто тој го наговара да влезе, Кантафљус му одговорил дека ако влезе тој нема ништо лошо да му се случи, бидејќи неговиот ум е многу развиен, а честа како господар му е многу голема. На добродетелен човек и боговите и демоните му помагаат.

Александар се наоружал добро, му се помолил на Бога и влегол сам во пештерата. Тука видел многу чудни луѓе, како некои плашила. Шетајќи во пештерата сретнал многу познати личности, како Крона и Дија Јерми, потоа некогашните елински богови, врзани во тешки окови. Еден од врзаните цареви, кој го познал Александар, му објаснил дека сите што тука се врзани некогаш биле цареви и тоа многу горделиви, кои сакале да бидат над Господ, а царевите со изопачени лица биле лоши кон луѓето, па затоа сите Бог ги казнил и ги испратил во пештерата вечно да се мачат. Пештерата, всушност, е претставена како еден вид пекол.

Александар во еден од своите соговорници го познал ликот од споменикот кај дивите луѓе и му објаснил дека тој е царот Сосонх, кој некое време го покорил целиот свет и владеел со сила и бес. Неговата намера била да појде до рајот, но дивите луѓе му ја убиле целата војска, а него демоните го довеле во пештерата поради неговото безумие. Го советува Александар да не се величи многу, бидејќи и неговата судбина ќе биде како и неговата. Александар го продолжил патот по пештерата и го забележал царот Дариј, кој помислил дека и тој е донесен во пештерата. Александар му објаснил дека патот го донел тука и се враќа назад. Дариј знаел дека тој оди кај царицата Кандаки, па го предупредил дека таа има негова слика и ќе го познае. Затоа не треба да останува долго време и со помош на Господ ќе се избави од рацете на Кандаки. Дариј го прашал во каква состојба е Персиското Царство и за својата ќерка, на што Александар му одговорил дека тие заедно со ќерка му царуваат над целиот свет.

Понатаму Александар се сретнал со индискиот цар Поро, кој се сметал за земски бог, а сега се мачи како зол човек. На тоа царот Поро му одговорил дека секој цар кој царува со високоумие така ќе заврши, па го предупредил да не му се случи истото и нему. Александар

заклучил дека на секој човек според делата му се мерат заслугите. По разговорот со царот Поро тој ја напуштил пештерата и излегувајќи го видел Кантафљус како плаче, бидејќи многу се забавил, а помислил да не му се случило нешто лошо. Со самото негово излегување од пештерата здрав и неповреден, се уверил во честа на македонскиот цар. Александар му раскажал сè што видел внатре. По долго патување влегле во царството на Кандаки.

Царицата Кандаки многу се израдувала кога разбрала дека нејзиниот син доаѓа кај неа. До неа дојдоа гласови дека Александар го убил, а поради тоа паднала во голема жалост. Таа го пречекала со голема радост. При средбата Кантафљус го претставил Антиох (Александар) како голем војсководител на Александар, кој му го спасил неговиот живот и на семејството и му го вратил имотот што му го зел царот Јевагрит. Ја замолил да го смета како трет син. Царицата Кандаки срдечно се поздравила со Александар и му рекла дека тој ѝ е веќе трет син. Таа се сетила на сликата и се запрашала во себе дали е тој царот Александар Македонски? Ги поканила да влезат во палатата, за да го видат нејзиното богатство и да земе сè што сака за да му однесе на Александар и да му напише писмо. Го фатила за рака и го водела низ палатата покажувајќи му го огромното богатство. На крајот му се обратила со името Александар и го замолила да земе сè што му се допаднало. На тоа Александар ѝ рекол дека тој е Антиох, а не Александар. Царицата Кандаки веднаш му објаснила за неговата слика, а тој ѝ рекол дека на сликата навистина личи на Александар, но тој не е македонскиот цар. Тоа многу често се случувало – во него да го препознаваат Александар. Царицата Кандаки му објаснила дека од денес таа е царица на целата вселена, бидејќи тој се нашол во нејзини раце и од тука не ќе може да се избави. Александар веднаш го променил лицето. Тоа го забележала царицата и сакала да излезе надвор. Тој ја фатил за рака и ја предупредил дека не смее да излегува надвор, бидејќи ќе ја најде смртта, а потоа ќе го убие син ѝ и чесно со сабја в раце може да загине. Царицата Кандаки му ја открила својата намера. Таа воопшто не помислила да го убие, туку тој да остане тука како нејзин син и со тоа да биде прогласена за царица на целиот свет. На крајот му советувала никогаш повеќе да не се јавува како писмоносец, бидејќи тоа не му доликува на царското достоинство. Тука нема од што да се плаши, само нека се радува. Александар ѝ се поклонил и ѝ рекол дека отсега ќе ја има за мајка наместо Олимпијада.

Фатени рака за рака тие излегле од палатата и го сретнале вториот нејзин син, Дорифор. Тој бил многу лут и изморен, бидејќи војската на Александар го нападнала и сите негови војници биле погубени, а тој со голема мака се спасил. Пристигнал тука со намера да го убие писмоносецот на Антиох. Мајка му го смирила кажувајќи

му дека Александар го спасил брат му Кантафљус и неговото семејство и му го вратил богатството. Тој се откажал од својата намера, но сепак, сакал барем да убие еден од војниците на Александар и со отворена сабја се спуштил кон македонскиот цар. Мајка му го задржала. Расправијата меѓу Дорифор и мајка му ја слушнала сопругата на Кантафљус и набрзина го известила сопругот. Веднаш пристигнал и го обезоружил брат му. Уште еднаш се обидел со нож да го нападне Александар, но тој го предупредил дека во случај нешто да му се случи македонската војска со сета сила ќе ги нападне и ќе ги погроми. Дорифор сериозно го сфатил ова предупредување и се смирил.

Царицата Кандаки му ја дала на Александар царската круна која содржела бесценето богатство, како дар за жена му Роксандра. Исто така, го дарувала и со други бесценети предмети и десетгодишна даванина. Со голема почит го испратила Александар. Пред самото тргнување им ја открил тајната на Кантафљус и на Дорифор, а тоа значи дека тој е Александар, а не Антиох. Тие се уплашиле и помислиле дека може да ги убие. Но, тој им рекол дека ги смета за срдечни браќа, ги дарувал и си заминал.

Враќајќи се кај својата војска го пречекале Птолемеј, Филон и Антиох, кои го убедиле да се вратат во Персија и таму да се одморат од тешките походи. Враќајќи се Александар се задржал на брегот на едно море. Решил да влезе во морската вода за да види што има на дното. На Антиох му наредил да оди во тврдината да направи еден кристален ковчег со кој ќе се спушти во водата. За кратко време ковчегот бил направен. Александар пред да влезе во него и да го спуштат во морето, им рекол на велможите кога ќе ги затресе јажињата, да го кренат горе. На дното на морето тој видел разни чудни и големи риби. Но, најмногу се зачудил кога забележал дека и рибите се тепаат меѓу себе и си рекол дека и тие се тепаат како и луѓето. Овој мотив во вид на предание го има забележано и објавено Кузман Шапкарев. Една голема риба колку еден бик поминувала покрај ковчегот и го удрила. Јажињата се размрдале и веднаш го кренале и го извадиле на површината на водата. Кога се вратил со бродот на копното, им раскажал на сите што видел на дното на морето и заминале за Персија. Тука со голема чест го пречекала жена му Роксандра. Целата војска богато ја дарувал.

Во Персија останал една година, а потоа заедно со жена му заминал за Вавилон. При првото ноќевање по патот за Вавилон насон му се појавил пророкот Јеремија, кој го предупредил дека во блиска иднина од рацете на своите пријатели ќе умре. По изречените зборови пророкот Јеремија веднаш исчезнал. Александар се разбудил и многу се вознемирил. Повеќе не можел да засpie. Ноќта ја поминал плачејќи. Утрото луѓето од неговото опкружување забележале дека всушност тој

не е истиот Александар. Тие се обидувале да го развеселат, па го прашале од што толку му е нажалено срцето. Од еден висок рид Александар ја погледнал својата војска, а војсководителите му рекле дека тој ја има најголемата и најдобра војска на вселената и народ кој многу го сака, па нема причина да тагува. На тие зборови Александар се израдувал. Со сета војска пристигнал во Вавилон.

Во Вавилон ги повикал на гозба сите цареви, велможи, војсководители и целата војска. Сите што пристигнале му донеле даванина и многу дарови. Во тоа време пристигнал и неговиот учител Аристотел, како пратеник од мајка му Олимпијада. Тој го прашал за здравјето на мајка му, потоа какви се состојбите во Македонското Царство. Му раскажал за неговите патувања по земјите на чудата и сл. Аристотел му одговорил дека неговото царство е добро и сите го слават за победите. Мајка му Олимпијада има голема желба да го види него и неговата невеста. Овие зборови многу го трогнале Александар и се расплакал. Мајка му му испратила богати дарови: две скапоцени круни: една за него, другата за Роксандра, скапоцена облека за двајцата, два бели коња со златни седла и 100 други коњи, и два прстена со бесценети камења, а му напишала и писмо. Во писмото таа му ја опишала љубовта и тагата што ја чувствува кон него. На крајот го моли да дојде да се видат, а ако не може, да нареди да ја доведат неа кај него, во спротивно, веројатно никогаш нема да се видат. Писмото кај Александар предизвикало голема жалост.

Александар бил познат како великодушен и праведен владетел. На своите поданици секогаш им излегувал во пресрет и ги решавал нивните проблеми. Пулевски во својата „Историја“ има посочено многу такви примери. Гледајќи ги ваквите постапки на Александар, Аристотел се чудел на неговата јунаштина и добрина, заклучувајќи дека таков цар ниту имало и ниту ќе има во иднина. На тоа Александар му одговорил дека тој има четири добрини: прво, добар поздрав, второ, вистината, дадениот збор да не се искривува и судот му е праведен. За тоа му помага вербата во единствениот небесен и земски бог, творец на небото и на земјата. Аристотел продолжил со други прашања, на пример, каде му е богатството со кое се здобил при освојувањето на светот. Одговорот гласел дека неговото богатство се пријателите и неговиот народ. Аристотел му посакал да добие син, на што македонскиот цар му одговорил дека тој не сака на Македонија да ѝ остави дете, туку ќе ѝ остави голема чест, слава и спомен за да се знае дека била прва над сите царства, за да ги признаваат Македонците за способни луѓе. Кога тој ќе умре, сите да го споменуваат со неговите добрини што ги правел.

Александар подготвил големи дарови за Аристотел пред да замине за Македонија. Тој работел на историјата на Македонија, која

веќе била при крај. Притоа му дал и едно писмо и безброј дарови за мајка му Олимпијада. Во Вавилон останал уште три месеци, одморајќи се со војската. Во близината на Вавилон еден човек открил огромно богатство од злато. Дел од тоа злато тој си го задржал за себе, а дел Александар им го поделил на своите војници.

Александар имал покрај себе двајца питомци кои ги зел од нивната мајка кога биле мали. Едниот се викал Љевкадус, а другиот Врионус. Еден ден двајцата отишле кај царот да бараат дозвола да одат да ја посетат својата мајка. Но, Александар не им дозволил. Љевкадус бил надгледувач на царските коњи, а Врионус го служел со вино. Врионус добил писмо од мајка му, во кое го молела со братот да дојдат да ја видат. Во тој момент, како што пишува Пулевски, *му влегол ѓаволош во срцеиш му*⁴. Тој решил да го отруе македонскиот цар. За таа цел се здружил со некојси Мидис и заедно се дозбориле да го отрујат. Им се приклучиле и некои други непријатели на царот. Верни на Александар му останале: Пердика, Птоломеј, Оливија, Љисимах, Филон. Заговорниците се договориле да направат отров кој делува постепено, за да може Александар да го подели царството пред да умре.

Пророкот Јеремија, кога му се јавил на Александар дека го чека смртта, не му кажал кога тоа ќе се случи за да може да се подготви. Еден ден ги поканил на гозба сите велможи, пријатели, војсководители и најпознатите јунаци. Сите гости добро се забавувале, биле радосни и среќни. Гледајќи ја таквата глетка тој им се обратил со следниве зборови: *О пријателите и јунаци мои, денеска сакам најповеќе да се радваише оиќколи секогаши до сега, а и за доирва*⁵. Веројатно Александар ја чувствувал смртта. Тој се повлекол во својата куќа и размислувал како најдобро да ги задоволи гостите. А во тоа време неговите непријатели го подготвиле отровот и го туриле во чашата со која Александар требаше да им се обрати на присутните. Врионус отишол и го повикал да се врати кај пријателите, кои имаат желба да се веселат заедно со него. Тој го послужил со чаша со отровното вино. Македонскиот цар по извесно време почувствувал големи болки и им се пожалил на гостите и им рекол дека ќе се прибере дома. Веднаш го повикал лекарот Филип, а тој сфатил дека е отруен. Никакви билки не можеле да му помогнат. Лекарот успеал само да му го продолжи животот за уште три дена, за да може да ги распореди царствата и да остави завет.

Откако ги слушнал зборовите на лекарот, Александар тажно прозборел дека славата не е вековита, убава и чесна, туку кратка, и многу бргу поминува. Никогаш не бидува радост – ако не ѝ се придружи

³ На истото место, 185.

⁴ На истото место, 207.

и очајничка жалост. Земјата отпрвин се јавува добра и милослива, а потоа ненадејно ги граби луѓето и ги крие во својата пазува.

Откако се прошири веста дека Александар умира, сите Македонци се расплакале од жалост. Целата војска сакала да го види својот цар. Лекарот Филип распарал една маска и го ставил внатре, убеден дека нејзиното тело ќе го извлече отровот. Александар го повикал писарот за да го запише неговото завештание и пред сите да го прочита. Меѓу другото, во него стои дека со чиста свест и здрав разум го пишува заветот. Во почетокот нагласува дека смртта е немилосрдна, не избира и не се плаши од никого. Таа за сите е еднаква. Тој од своите пријатели и непријатели моли за милост и простување за сторените грешки. Потоа пристапил кон распоредување на своето царство. Тука само ќе наведеме дека Пердика го назначил да владее со Македонското Царство, мајка му Олимпијада да ја има за мајка, а таа да го прифати за син. Неговата невеста Роксандра да ја одведат во Македонија и да живее со мајка му. Таа е трудна и ако роди син, да го добие името Александар и нему да му припадне власта како цар. Понатаму на сите војсководители им остави места каде тие ќе владеат. На сиромасите, на вдовиците и на сираците да им се раздадат 100 кутии златни пари, а на војниците кои сакаат да си заминат по своите домови да им се дадат пари за да се вратат и да се сеќаваат на него. На крајот побарал да го погребат во златен ковчег во градот Александрија. Заветот завршува со следниве зборови: *[...] сијов свети не ме береше, а сега ќе ме собери во еден ковчеж од 3 лактиа долж и еден лакти широк*⁶.

Пред самата смрт Александар ги повикал своите војсководители да се прости со нив. Тој ги навел сите успеси што ги постигнал заедно со нив, а сега тој умира и ќе оди во светот на умрените, а ним им посакува здравје и љубов, и светот праведно да го судат, бидејќи друг Александар како него нивните очи нема да видат. Побарал да му го донесат неговиот коњ Бикоглав. Тој плачел и го бакнувал својот стопан, кој му рекол дека од сега друг Александар нема да го јави. Исто така, му се обратил и на Врионус, неговиот убиец, со прашање зашто го отрул. Кога ги слушнал зборовите на Александар, Бикоглав наместо го убил, а Птоломеј наредил неговото тело да го исечат и да го фрлат на кучињата. Во тој момент на небото луѓето забележале како паѓа една ѕвезда, а еден орел летал пред неа. Свездата паднала во морето и во тој момент Александар умрел. Веднаш пцовисал и неговиот коњ.

Телото на македонскиот цар го клале во златен ковчег и го ставиле на тронот. Жена му Роксандра тажно го жалела. Ги замолила присутните да ја оставаат сама. Таа му се обратила на мртвото тело на

⁵ На истото место, 208.

својот сопруг со зборовите дека не може да ја трпи неговата смрт и дека е подобро и таа да умре отколку да живее сама без него. Го извлекла ножот од појасот на Александар и се пробела во градите и веднаш умрела. Птоломеј и Филон наредиле да направат уште еден златен ковчег и двајцата биле погребани во Александрија. Сите велможи, откако го погребале својот цар, се разотишле по своите царства, кои им ги доделил Александар во согласност со неговиот завет.

Славјанско-македонската омишља историја од Ѓорѓија М. Пулевски со долго задоцнување се појави кај нас во 2003 година во подготовка на Блаже Ристовски и Билјана Ристовска-Јосифовска⁷. Во 2005 година година како посебно издание беше објавен делот што се однесува на животот и делата на Александар Македонски под наслов *Македонска Александрида* од истите составувачи⁸. Според авторот на предговорот кон оваа издание, Билјана Ристовска-Јосифовска, тоа претставува македонска верзија на Александридата (од втората половина на XIX век) создадена, речиси, истовремено со слични печатени верзии кај другите балкански народи. Се разбира, делото на Пулевски останало во ракопис цели 110 години по неговата смрт, така што доскоро беше непознато за македонската јавност и пошироко.

⁶ На истото место, 213.

⁷ Ѓорѓија М. Пулевски, *Славјанско-македонска омишља историја*, Подготовка: Блаже Ристовски, Билјана Ристовска-Јосифовска, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје 2003.

⁸ *Македонска Александрида* (Извадок од „Славјанско-македонската општа историја“ од Ѓорѓија М. Пулевски), Подготовка и транслитерација Блаже Ристовски и Билјана Ристовска-Јосифовска, Институт за национална историја, Скопје 2005.

Илија Аџески

КУЛТУРА, ДЕМОКРАТИЈА, КОРУПЦИЈА

(македонскиот случај)

Вовед

Пред да се обидеме да кажеме нешто повеќе за состојбите во Македонија за односот на културата, демократијата и корупцијата, пожелно е да наведеме дел од истражувањата кои се однесуваат на оваа тема. Тоа ќе ни помогне полесно да ја разбереме состојбата во Македонија, за која, за жал, скоро и да нема посериозно истражување, но затоа постои општо убедување, добиено во истражувањето на индексот на перцепција на корупција, дека постои висок степен на корумпираност и сè уште низок степен на демократија и ниска ефикасност на институциите во државата. Централното прашање за кое постојат многу претпоставки, а малку сознанија и истражувања е содржано во улогата и значењето на културата во создавањето на состојба во општеството во која е присутна малку демократија, а многу корупција.

Нашето согледување се базира врз повеќе истражувања на односот на корупцијата, економијата, демократијата и главно е насочено кон дел од одговорот на прашањето: Зошто е важна културата во процесите на демократизацијата и појавата на висок степен на корупција во државата. Се разбира дека овде само накратко ќе наведеме дел од согледувањата на неколку автори без кои расправата не би била целосна.

Поимот култура се однесува на најразлични значења во различните дисциплини: од „сеопфатно значење“ кое се однесува на начинот на живот во едно општество, во кое влегуваат вредностите, практиката, институциите, симболите, односите, до сфаќања кои се однесуваат само на одделни сегменти на човековиот живот. Ако под поимот култура се подразбере практично сè, тогаш тешко можеме со неа нешто поконкретно да објасниме. Овде културата е разбрана во нејзините чисто субјективни одредници, како што се вредностите, ставовите, верувањето, поконкретно, за Македонија, одредници добиени врз истражу-

вањата во периодот по распаѓањето на социјализмот, по деведесеттите години на 20-от век.

На прашањето: Зошто некои нации имаат непродуктивни култури, Мајкл Е. Портер (Porter, 2004) одговорите ги бара во следното. Прво, врз економската култура на нацијата големо влијание имаат доминантните идеи или парадигми за економијата. За Портер е важно тоа што однесувањето на луѓето е во зависност од тоа во што тие веруваат. Во согласност со овој став, а врз основа на истражувањата во Македонија, можеме да го заклучиме следното: ако преовладува уверувањето, кое на пример е својствено за Македонците врз основа на истражувањата на јавното мислење, дека во Македонија „не постои држава“, секој прави што сака, нема власт, присутно е чувство на немоќ да се заштитат сопствените интереси, и постои перцепција за голема распространетост на корупцијата, тогаш треба да се очекува однесување со недоверба кон другите, страв за сопствената судбина, неверување во институциите, средина каде нема поволен амбиент за бизнис. Се разбира тоа е состојба која во голема мера е создадена како резултат на карактерот на промените по деведесеттите години: непродуктивна приватизација, партизација на институциите, дислоцирање на реалната моќ од политичките институции кон политичките елити со што настапува процес на развластување на институциите. (Христова, 2005)

Без сомнение дека врз системот на вредности, по деведесеттите години решавачко влијание извршиле економските фактори како што е високата стапка на сиромаштија и нееднаквост во доходот, големата невработеност и изразито високиот процент на сива економија. Ако оваа состојба, која подолго време е присутна во општеството во Македонија, ја доведе во директна врска со високиот индекс на перцепција за распространетоста на корупцијата, тогаш сме сосема блиску до заклучокот дека економската неефикасност, привилегиите како резултат на партиската припадност имаат директно влијание врз контролата на институциите и врз ресурсите (вклучувајќи го и вработувањето на партиски кадар во јавните институции). Таа состојба се доживува како политичка дискриминација на граѓаните, селективна примена на законите, загрозување на човекови права, со други зборови, тоа не е ништо друго освен коруптивно однесување. (Лабовиќ 2002; Национален извештај за човековиот развој 2001; Јавното мислење за корупцијата во Република Македонија 2005; Годишен извештај на Државната комисија за спречување на корупцијата 2004)

Економија и култура

Одговорот на прашањето: зошто културата е важна за економската стабилност и просперитетот на една земја, индиректно ќе нè доведе во врска со прашањата за карактерот на демократијата и

енормниот пораст на корупцијата во Република Македонија. Поконкретно, зошто е важна економската култура на една заедница, разбрана во потесна смисла, поконкретно, ќе нè доведе до одговорот на прашањето: Зошто некои држави во транзиција се поуспешни во градењето на новото општество, а некои не се, меѓу кои се наоѓа и Македонија? (Ацески, 2002). Се разбира дека одговорот е многу покомплексен отколку што може да биде синтетизиран во едно излагање, но, целта е да се детектираат некои од главните причини. (Saks 2004; Lipset i Lenc 2004)

Ако состојбата на општеството ја анализираме низ економските категории, тогаш нужно се наметнува прашањето за неговата поврзаност со карактеристиките на трансформацијата на еден во друг систем. Ситуацијата се комплицира уште повеќе ако во анализата се земат предвид и надворешните фактори, каде ќе сретнеме и ставови кои се многу блиски до теоријата на завери, барање на непријателите надвор од границите на државата, дека некој, како што се ММФ, Светска банка, НАТО, соседните балкански држави, се тие кои не само што не ѝ мислат добро на Македонија, туку секој момент се обидуваат да ја распарчат државата. Тие размислувања малку се земени предвид, иако Македонија, по деведесеттите години на минатиот век, го понесе и товарот на разни санкции, војни во соседството, ембарга на границата, внатрешен судир, за кој сè уште не знаеме врз кои основи беше инспириран, иако последиците ќе останат за секогаш, пред сè во процесите на формирање на една државна заедница врз основите на консоцијативната демократија, етнички поделена територија, билингвална заедница.

Во анализата тргнуваме од неспорниот факт дека ставовите, вредностите и верувањата, кои влегуваат во дефинирањето на културата, имаат важна улога во односите помеѓу луѓето. Или поконкретно, во кој степен тие влијаат врз односите во економијата, односно врз економските активности кои ја формираат организациската култура и воопшто функционирањето на институциите. Во тој контекст се поставува и прашањето за односот на демократијата и економијата на една страна и коруптивното однесување на друга страна.

Ако луѓето се убедени дека во една држава корупцијата е присутна во сите сегменти на општеството (висок индекс на перцепција на корупцијата) тогаш прашање е дали станува збор за демократска држава, без разлика дали институциите на системот формално функционираат, поконкретно институциите на парламентарната демократија. Високиот индекс на перцепција на корупцијата може да се разбере како значаен репер во оценката за тоа дали станува збор за земја со развиена демократија или земја со ограничена демократија. (Јавното мислење за корупцијата во Македонија, 2005)

Нашата анализа за односот на културата и економијата, ја базираме врз неколку факти кои се неодминливи и се чини доволни, ако не за целосни, тогаш барем за тешко одминливи заклучоци.

Факт е дека Македонија во неколку важни сегменти во економијата, сè уште не ја надминала состојбата од периодот пред распаѓањето на социјализмот, пред деведесеттите години, а во некои сфери состојбата е уште понеповолна.

Секоја анализа за односот помеѓу културата, демократијата и корупцијата во Македонија, за периодот по деведесеттите години треба да ги има пред себе следните факти:

- невработеност од над 35%, деведесеттите години на минатиот век под 20%;
- сива економија скоро 50%, пред деведесеттите години помалку од 20%;
- ниска продуктивност на трудот, најниска во однос на земјите во транзиција во регионот Западен Балкан;
- според развојот на конкурентноста, Македонија во 2004 година од 104 држави кои се земени за рангирање, се наоѓа на 84 место;
- од регионот Западен Балкан, Македонија 2004 го зазема деветтото место по корупција, (109 на светската ранг-листа по корумпираност) и по неа е само Албанија. За споредба, 1999 година се наоѓала на 65-то место. (Повисокото место на скалата говори за повисок степен на корумпираност);
- многу малку странски инвестиции по глава на жител (најмалку во регионот Западен Балкан);
- на скалата на индексот на економска слобода, (сопственичка слобода, слобода на заработка за живот, слобода за вложување на заработените пари, слобода на учество во пазарната економија) Македонија се наоѓа во долниот дел од скалата, со не повеќе од 2 поена (на скала од 1 до 5, каде 5 е целосна слобода). Сите држави кои се рангирани на долниот дел на скалата на индексот на економска слобода се високо корумпирани;
- скоро и да нема познато светско име во економијата кое инвестирало во Македонија, освен во телекомуникациите, кои држат монополска позиција во фиксната и до пред една година и во мобилната телефонија;
- пораст на БДП последните неколку години не преминува 3%, но повеќе години по 90-те и многу понизок, а неколку години е забележан и негативен раст во економијата;
- сè уште нереализирани реформи во судството, полицијата, и јавната администрација;
- проблематични избори;

- според оценките на експертите приватизацијата на општествениот капитал е извршена на криминален начин, која сè уште трае во некои сфери (здравство) и уште долго ќе трае, но како судска незавршница во која се вмешани десетици фирми. (Македонија и корупцијата, 2004)
- јавното мислење во Македонија е насочено кон минатото, кај мнозинството постои убедување дека социјализмот е подобар систем од системот кој денес се гради. Македонија сè уште во некои области не излегла од почетниот стадиум на транзицијата. (Ацески, 2002)

Првата асоцијација која нужно се наметнува од фактите кои претходно ги наведовме нè води до суштинското прашање кое директно се однесува на карактерот на реформите во политиката, економијата и институциите, но и промените во културата, поконкретно, промена на ставовите, мислењата, вредностите, кои се разбира немаат независна позиција, но, кои исто така повратно влијаат врз останатите феномени. Во нашиот случај три работи се важни за да се одговори на прашањето за карактерот на реформите по деведесеттите години, по распадот на социјализмот.

Прво, економијата во Македонија е во изразито лоша состојба, присутен е низок степен на продуктивност, неатрактивна е за странски инвестиции и владее низок степен на конкурентност, посебно во земјоделството.

Второ, Македонија многу заостанува во системските реформи, на пример, скоро и да нема реформи во здравството каде реформите се во почетен стадиум, слично како и реформите на судскиот систем и на јавната администрација. Слична е состојбата и во образованието. Присутна е ситуација која може да се спореди со процесите на ентропија: новото не го зазема местото на старото, кое како отпадок и понатаму останува. Дури има институции кои до тој степен се „реформирале“ што и понатаму го носат старото име. Но, уште поизразено е тоа што реформите се формални, со непроменети кадровски структури и начин на управување, присутна е една смеса од практично адаптирани правила кои успешно се вклопуваат во еден фамилијаристички, непотистички и колективистички дух на управување кои ефикасноста на институциите ја прават крајно непродуктивна, што се разбира има негативно влијание врз ставовите на луѓето за реформите воопшто.

Трето, јавното мислење во Македонија е сè уште крајно негативно расположено кон новиот систем, поконкретно, сè уште најголем дел од населението, особено оние кои се губитници во транзицијата, а нивниот број, како што покажуваат истражувањата, изнесува скоро две третини од популацијата, тоа се оние кои се сомневаат дека реформите

во државата се движат во вистинска насока, што повратно негативно влијае врз односите во економијата и политиката и колку тие објективно и да значат излез од кризата.

Не се поставува прашањето за тоа дали апатијата, разочарувањето, губењето на вербата на поединците во институциите се одразува врз ефикасноста на системот во целина и посебно на економската ефикасност, туку уште колку време и до кој степен кризата ќе се продлабочува како резултат на тоа? Не станува збор само за губењето на довербата на поединците во институциите туку и обратно – губењето верба во граѓаните од страна на институциите, која најчесто се забележува преку засилена контрола врз нивните дејности, која е често партиски и политички мотивирана. Во државата е видлива поделеноста на луѓето на оние кои се бунтуваат, протестираат, ги бараат своите права и оние кои се послушни и лојални кон оние кои се на власт. Изгубена е меѓусебната доверба. „Во општеството на доверба спременоста за прифаќање на ризик се подразбира, дека поединецот ќе направи избор кој е спротивен од желбата на власта. Ако тој ризик не е прифатен и поединецот е подложен на систем на контроли, општеството ја губи клучната движечка сила на економскиот развој, а таа е содржана во стремежот на секој од нас да живее како сака, да мисли што сака и да биде тоа што е, од себе да создаде единствено суштество“. (Grondona, 2004:104)

Ако се обидеме економскиот прогрес, на примерот на Македонија да го објасниме во рамките на категориите кои се во сферата на културата – ставовите, вредностите и верувањето на луѓето, Македонија уште на стартот од транзицијата го загуби духот на промените во политичка, психолошка и економска смисла и сè уште ги преболува првичните маки на транзицијата. Реформите не ги дадоа очекуваните резултати и по петнаесет години од нивното започнување, луѓето не ја добија сигурноста на сопствената егзистенција, најголем дел ја изгубија редовната работа, едноставно, не ги почувствуваа богатите на конкуренцијата, на повисоката продуктивност, на квалитетот на услугите, низ еден очекуван процес на транспарентност и праведност на приватизацијата, која, ги идентификува богатите – новите моќни слоеви, но во исто време ја уништува надежта на мнозинството за нормален живот, кој без редовна и доволна заработувачка и состојба во сиромаштија и бесперспективност е навистина незамислив. Состојбата во која мнозинството од населението е убедено дека богатството на поединците е стекнато на незаконит начин, дека економскиот развој не се базира на продуктивност, туку врз контрола на ресурсите, на партиската припадност, на привилегиите кои ги ужива едно одбрано малцинство, тоа добива патолошки особини и излезот од таа состојба е навистина тежок. (Ацески, 2002)

Какво однесување може да се очекува од човек кој е убеден дека приватизацијата е кражба, дека постои корумпираност и криминал и тоа дека само на нечесен начин може да се дојде до материјални добра? Или, какво однесување може да се очекува од луѓето кога им се скратени можностите на легален начин да заработуваат, а се мотивирани да работат, да успеат, да заработат и да се збогатат?

Луѓето, во принцип, не дејствуваат на штета на сопствените индивидуални интереси и интересите на своите блиски на сметка на општите: ако амбиентот на микроекономско ниво не им овозможи нормална заработувачка, многу лесно преминуваат на илегални методи, што според Мертон е очекувана ситуација во која настанува судир меѓу целите и средствата.

Во Македонија владее убедувањето дека луѓето се жртви на погрешни чекори на политичарите, кои во борбата за власт и задоволување на личните интереси како да забораваат на интересите на граѓаните и на државата. Најголем дел од политичарите се замешани во разни афери на корупција за што секојдневно известуваат медиумите. Излезот од состојбата на корумпираност најчесто се бара во унапредување на управувањето, продуктивноста и транспарентноста на работата на државните органи.

Култура и демократија

Процесот на демократизација започнат деведесеттите години доведе до радикални промени во политичкиот систем и за кратко време се инсталираа неопходните институции на парламентарната и плуралистичка демократија. Демонтажата на старите политички институции и воспоставување на новите, одеше многу побрзо од процесите на приватизација на државниот (општествениот) капитал, а далеку побрзо од промените на вредносниот систем, кој сè уште опстојува во некои димензии.

За состојбите во Македонија, посматрани од аспект на економскиот развој, демократизацијата за кратко време предизвика разочарување и на преден план го истакна често поставуваното прашање: Дали е можна успешна демократизација без економски прогрес, односно, во подиректна форма; дали парламентарната демократија, повеќепартискиот систем и приватната сопственост, во услови на економска стагнација, невработеност и сиромаштија можат да бидат доживувани како повисок степен на политички и демократски слободи и права на граѓаните од претходниот период каде владееше еднопартискиот систем и колективната сопственост?

Се случува парадокс во политичкиот развој на земјата: повисокиот степен на демократичност во услови на пад на економскиот развој. Економскиот развој ја трансформира социјалната структура во секој

поглед, и тоа се случуваше во период пред 90-те години, дури и се сметаше дека македонското општество добива некои од карактеристиките на потрошувачкото општество, за веднаш по неколку години транзициска трансформација да се соочи со сиромаштија и бесперспективност. Реализираните социолошки истражувања од средината на деведесеттите години до денес покажуваат перманентен пад на перцепцијата на стандардот кај населението, субјективната перцепција на скалата на богат-сиромав (од 1 до 10) покажува дека скоро 90% од испитаниците се сместени во долниот дел. (Јавно мислење на Македонија, 97 ИСППИ; Национален извештај за човековиот развој, 2001, 2003, 2004).

За Македонија, како и за дел од земјите во транзиција, може да се говори повеќе за неуспешни отколку за успешни реформи; луѓето не се почувствуваа посреќни, здрави, слободни или потолерантни, едноставно работите тргнаа во спротивна насока од очекуваното. Секако дека не треба прерано да се донесуваат судови за неуспешноста на демократизацијата, на долг рок сигурно е дека ќе надвлееат позитивните страни.

Прашањето кое се поставува, и кое е интересно за нашата тема се однесува на односот на демократијата и корупцијата, или, поконкретно, дали високиот индекс на перцепција на корупцијата во една држава говори индиректно за тоа дека демократизацијата е на многу ниско ниво, како што може да се каже и за состојбата на низок степен на конкурентност и степенот на политичката стабилност.

Владеењето на законот во политички отвореното општество доведува до ограничување на моќта на државата и нејзино мешање во економските сфери, но и повисок степен на слобода и јакнење на механизмите за заштита од корупција. Во демократски амбиент и во услови кога институциите на системот, како што се судовите, нормално ја извршуваат својата функција, кај луѓето доведува до јакнење на довербата во институциите на системот. И обратно, кога институциите се дерогирани, слаби и под влијание на партиите на власт, довербата се губи што негативно се одразува врз сигурноста.

Граѓаните своите права најчесто ги остваруваат преку врски, разочарани од затвореноста и односот на институциите спрема нив е заклучокот на двегодишното истражување на Транспарентност – Македонија реализирано во периодот 2002-2004. (Христова, 2005)

Корупција и демократија

Степенот на развиеност на демократијата и индексот на перцепција на корупцијата се во обратнопропорционален однос: колку е повисок степенот на демократска развиеност во една земја, во таа мера во државата се сретнува понизок индекс на корупцијата, и обратно.

Податоците и анализата на односот помеѓу корупцијата и демократијата изнесени во *Годишниот извештај на политичките права и граѓански слободи*, во периодот 1996-97 од страна на Freedom House ја потврдуваат горенаведената хипотеза. Се разбира дека има и исклучоци, но правилото важи за најголемиот дел од државите во светот. (Lipset и Lenc, 2004)

Накратко, корупцијата е начин на стекнување на богатство или моќ со незаконски средства. Личната добивка се стекнува на сметка на општите интереси. Корупцијата претставува најсериозна закана за правната држава: правните норми се узурпирани од поединци за лична корист. Во земјите во транзиција каде не е заокружена правната регулатива и не се спроведуваат законите, корупцијата е најразвиена. Правната држава ја гарантира слободата на пазарот, претприемништвото и обезбедува еднаква слобода за сите субјекти. Коруптивното однесување ги узурпира законските норми, води во привилегирана положба на поединци, создава монополска положба на одредени субјекти, едноставно, се создава состојба во која оние кои се поблиску до власта најчесто се здобиваат со незаслужена корист, а не оние кои се посposобни и кои ги почитуваат законите.

Истражувањата на корупцијата се од поново време. Високиот степен на корупцијата во земјите во транзиција се поврзува со повеќе фактори меѓу кои, економските промени, приватизацијата, непостоење на закони или нивна отежната реализација и систем на контрола се сметаат за најзначајни. Во услови на слаба економија, лимитирачки материјални средства и висок степен на сиромаштија, освојувањето на власта е најкраткиот пат до стекнување на моќ за располагање со ресурсите.

Целта на нашата анализа не е да трагаме по причините за корупција, субјектите или нејзината распространетост. Доволно е само кратко да укажеме на причините кои доведуваат до висок степен на корумпираност. (Лабовиќ, 2002; Македонија и корупцијата, 2004)

Од правно-политички аспект корупцијата е резултат пред сè на неконзистентно изведеното начело на поделба на власта во неединствениот систем на државната власт, што резултира со политички неодговорна и со ништо ограничена влада и парламент. Потоа, непостоењето на антикорупциски закони, независни институции кои непречено би ја следеле корупцијата, како и нетранспарентни и неконзистентни системи на приватизација, јавни набавки и контрола врз трошењето на буџетот и слично, се само мал дел од причините. Интересно е сознанието дека во Македонија постојат повеќе институции кои се борат против корупцијата, но факт е дека тие се сосема неефикасни. На пример, за период од девет години, не е регистрирана ни една судска завршница за незаконита приватизација. (Македонија и

корупцијата, 2004: 73) Феноменот е сложен и претпоставува сложена методологија во неговото истражување. Фактот што нема скоро никакви истражувања доволно говори за тоа, но и за односот на владејачките елити.

Пред да се обидеме нешто поконкретно да кажеме за односот на културата и корупцијата, или, колку корупцијата е производ на некои фактори кои се поврзани со културата, но и со демократијата како што реално се практикува во Македонија, да видиме каков е индексот на перцепција на корупцијата во најновите истражувања. (Јавно мислење на корупцијата во Македонија, 2006)

Во истражувањето на јавното мислење за корупцијата на Македонија (2006) корупцијата е рангирана на трето место на приоритетни проблеми во државата, по невработеноста и лошата економија. Од вкупниот број испитаници, 14% сметаат дека корупцијата е голем проблем. Она што е значајно да се нагласи е сознанието дека граѓаните за корупцијата се информирани преку јавните медиуми, скоро 2/3, но половината од нив сметаат дека информациите пренесени во јавните медиуми се површни и недоволни. За најкорумпирани се сметаат: царината, судството, здравството и образованието, со оцена над 4 (од скала од 1 до 5, каде единица значи најмала корумпираност, а пет значи најголема корумпираност).

Нашето внимание ќе го задржиме само на неколку сознанија од ова најново истражување на индексот на перцепција на корупцијата. (Јавното мислење за корупцијата во Република Македонија, 2004)

Луѓето не веруваат во ефикасноста во борбата против корупцијата со над 70% од испитаниците и тоа дека секој петти би понудил поткуп за да заврши некоја работа, а 13% би примиле поткуп ако некој побара од нив за да завршат некоја работа. За разлика од социјализмот, над 70% од испитаниците се убедени дека денес има повисок степен на корупција.

Македонија е рангирана на високо место во однос на корупцијата. Од земјите на регионот на Западен Балкан Македонија во 2004 година го зазема деветтото место по корумпираност и по неа е само Албанија. На пример, Бугарија е рангирана на 55 место, а Македонија на 103 место. Како што претходно потенциравме, Македонија првпат беше рангирана на оваа листа во 1999 и тогаш го заведе 65-то место. Се потврдува ставот дека корупцијата во Македонија последните пет години се зголемува. Постои убедување дека во македонското општество практично не постои област која не е зафатена со корупција и дека коруптивното однесување станува дел од секојдневието на луѓето. Се разбира дека за потврда на тоа се потребни солидни истражувања кои во овој момент ги нема. Сознанието се базира врз информациите на медиумите, но фактот што само мал дел од големите корупциски афери

имаат судска завршница суштински говори за неефикасноста на судскиот систем, важен сегмент во борбата против корупцијата. Новинарските информации не се секогаш сигурен извор за феноменот на корупцијата. Дури, како што тоа го покажува истражувањето на јавното мислење, имаме една ситуација во која корупцијата се претвора во медиумска претстава која го обременува јавното мислење и најчесто медиумското третирање на корупцијата е во функција на политичка и партиска пресметка на власта и опозицијата, но без судска завршница и последици на посочените субјекти во корупциските скандали. Тоа говори за слабиот капацитет на институциите, но и за објективно присутниот партизам и фамилијарност, кои длабоко се вгнездиле во институциите на власта. Влијанието во изборот на судските органи и на раководните места во органите на извршната власт воопшто, е работа на партијата на власт, што доведе до висок степен на партизација на државната администрација. Потоа, голем број од институциите се зафатени со непотизам, не само кон членовите на потесното семејство туку и кон пријателите и припадниците на одредени групи.

Во Македонија состојбата на тој план е оптоварена и од обврските на Охридскиот договор, со кој, меѓу другото, во институциите на јавната администрација треба за кратко време да се зголеми бројот на припадниците на етничките заедници кои не се пропорционално застапени во однос на нивното учество во вкупниот број на населението што ја доведува во прашање компетентноста и ефикасноста.

Во општество со развиени односи на непотизам или фамилијарен аморализам, како смета Едвард Банфилд, анализирајќи го примерот со Јужна Италија, никој нема да ги унапреди интересите на групата или заедницата, освен ако личната корист не го наведе на тоа. Аморалниот фамилизам директно наведува на корупција и води во напуштање на универзалните норми. Колку е тоа присутно во Македонија, нема конкретни согледувања. Од тоа што може да се прочита, повремено во дневниот печат или да се слушне на електронските медиуми, се добива впечаток дека македонското општество е длабоко зафатено со корупција. Без сомнение дека таа состојба е поврзана и со карактерот на вредностите кои на прво место ги ставаат интересите на фамилијата, роднините и пријателите без разлика дали со тоа ќе бидат доведени во прашање интересите на пошироката заедница.

Наместо заклучок

Одговорот на прашањето за тоа колку културата е важна за економскиот прогрес на една заедница и каква е нејзината врска со карактерот на демократијата и степенот на корумпираноста, конкретно за Македонија во периодот на транзиција, по распадот на социјализмот, во голема мера е содржан во карактерот на реформите во општеството на економски, политички и социјален план.

Прво, реформите во економијата – воспоставување на пазарно стопанство проследено со процес на приватизација на колективната сопственост, создаде длабока поделеност во општеството не само во материјална смисла туку, пред сè, во идеолошка смисла: легитимноста на стекнувањето на богатствата во услови на постоење на голема недоверба во институциите на власта е доведена во прашање, приватизацијата се доживува како криминален чин и голема неправда, а не како нормална економска операција која треба да го одведе општеството во прогрес. Тоа во голема мера и за подолг временски период ја зацврсти вредносната ориентација на мнозинството од населението кон недоверба на институциите на системот и кон релативизација на моралната основа на новиот систем: сè е дозволено на патот за успех. Отсуствува механизмот на правната држава. Демократијата се доживува само во нејзината негативна страна. Голем дел од енергијата на луѓето се насочи кон деструкција и во отпор кон промените, носталгија за минатото.

Второ, во Македонија постои висок степен на корумпираност, поконкретно висок индекс на перцепција на корупцијата од страна на населението. Тоа можеме да го разбереме и како резултат на културните вредности, како на пример, вредностите на семејството за поединецот над општите интереси, но и на постоењето на изразито висока партизација на власта, ставање на партиските интереси на оние кои се на власт над општите, во поставување на раководни позиции на партиски кадри кои најчесто не се доволно компетентни да ја вршат функцијата на која се поставени.

Литература

1. **Ацески, Илија:** *Од илустрацијата и човекој во транзиција*. Трет дел. Скопје: Филозофски факултет, 2002.
2. **Христова, Лидија:** *Владење на правој, демократијата и ефикасноста*. Годишник на ИСППИ. Volume 30. Број 1. Скопје, 2005.
3. **Lipset, S.M. и Lenz, G.S.:** *Korupcija, kultura i tržište*. Во: *Kultura je važna. Kako vrednosti uobličavaju ljudski život*. Beograd: Plato, 2004.
4. **Porter, E. Majkl.:** *Stavovi, vrednosti verovanja i makroekonomija prosperiteta*. Во: *Kultura je važna. Kako vrednosti uobličavaju ljudski život*. Beograd: Plato, 2004.
5. **Grondona, Marijano:** *Kulturna tipologija ekonomskog razvoja*. Во: *Kultura je važna. Kako vrednosti uobličavaju ljudski život*. Beograd: Plato, 2004.
6. *Јавно мислење за корупцијата во Македонија*, Истражувачки извештај. Скопје: Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, 2005.
7. **Лабовиќ, Миодраг:** *Власта и корупцијата во политичкиот систем, со посебен осврт на Република Македонија*. Докторски труд. Скопје: Правен факултет, 2002.
8. *Македонија и корупцијата. Состојби и предизвици*. Втора конференција, 10 ноември 2004. Фондација Институт отворено општество на Македонија, 2004.
9. *Национален извештај за човековиот развој 2001*. Социјалната исклученост и несигурноста на граѓаните на Македонија. УНДП. Скопје: Скенпоинт, 2001.

Љујчо С. Ристиќески

ПОИМАЊЕ НА ЦИКЛИЧНОТО ВРЕМЕ ВО НАРОДНАТА КУЛТУРА НА МАКЕДОНЦИТЕ

Поимањето на времето како посебна категорија е од исклучително значење за културите или заедниците што се истражуваат, посебно заради разбирање на заемната врска помеѓу концептот на времето и вкупната културна и општествена структура и обратно, многумина истражувачи од минатото па сè до денес, ставаат посебен акцент во своите истражувања на проблемот на културното перцепирање на времето. Времето е општочовечки, универзален пример за *ѵосѵојаносѵа, движењето, неѵовраѵносѵа*, поради што многу светски умови пишувале и се обидувале да ја откријат „суштината на времето“.¹ И денес, истражувањето на времето е актуелен проблем, зашто освен што имаме можност да се навраќаме повторно и повторно на проучување на изминатото време, секогаш останува потребата да се занимаваме со актуелното, сегашното време (кое, впрочем, многупати и кога го сметаме за актуелно, е веќе минато), како и со истражување на времето што допрва треба да дојде, иднината.²

За времето, посебно кога се разгледува како специфична поимска категорија во народните култури, е многу тешко да се зборува општо. Секогаш е потребно да се разгледува во соодветен културен, општествен или регионален контекст.³ Времето како категорија е една од базичните идеи/претстави за структурирање на односите, за воспоставување на ритамот и периодите; низ него се воспоставува временски поредок во општественото и културното живеење.⁴ Митската мисла, според нејзините базични карактеристики, е склона размислувањето

¹ *Човекоѵ и времето: Есеи*, приредил Драган Јакимовски, Култура, Скопје 1990, 5-243.

² *Zemljevidi časa – Maps of Time*, Zbornik ob 60. obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana 2001, 7-243.

³ Šmitek Zmago – Brumen Borut, *Kartografski obrisi našega časa, Zemljevidi časa, Maps of Time*, Zbornik ob 60. obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana 2001, 7.

⁴ Kasirer Ernst, *Filozofija simboličkih oblika: Mitsko mišljenje*, drugi deo, Novi Sad 1985, 118.

превосходно да го реализира низ *системи на конкретизирање*.⁵ Тоа значи дека културните претстави за времето во народните култури, слично како кај повеќето архаични култури, се создавале врз основа на следењето на конкретните природни појави и промени што се случувале во секојдневното живеење на луѓето. Некои од појавите се случуваат постојано, други се повторуваат, со што луѓето можеле да утврдат одредени периоди на траење и промени, други појави, едностранно не се повторувале, барем во текот на еден човечки живот, така што митското мислење на луѓето создало повеќе различни категории на време, со различни карактеристики. Како и да е, **движењето**, односно **условното мирување** се, најверојатно, определувачките категории или дефиниенци на времето како категорија во народните култури. Тие се единствените конкретни показатели за луѓето во народните култури дека нешто навистина се случува или не во природата, во секојдневното живеење. Бездруго, затоа со движењето се поврзуваат претставите за животот, односно живите суштества. Движењето е основната мерка за животот, но истовремено и мерката за времето. Според тоа, просторот означен, или определен со некакво движење, или времето поминато за да се оствари определено движење или мирување во просторот, всушност го определуваат квантумот на поминатото време. Тоа значи дека посебно место во поимањето на времето има **движењето** или **мирувањето** на нештата во природата. Движењето, пак, се поврзува со **минливоста** и асоцира на **стареењето**, а тоа разбирливо, **умирањето**, односно влезот во **вечноста**. **Мирувањето**, пак, се поврзува со **постојаноста**, односно со концептот за **вечноста**, која, пак, во народните култури има карактеристики на **вонвременост**, **авременост** или **вечност**. Со оглед на тоа што овој вид појави во природата многу потешко се забележуваат или следат, човекот на повеќето од нив им придавал такви карактеристики.

ЦИКЛИЧНОТО ВРЕМЕ

Културната перцепција на **кружното** или **цикличното време**, најверојатно, е стара колку и човечката култура. Се породила како конкретизирана форма на постојаното повторување на времето во природата, секојдневно, седмично, месечно, годишно.

Деноноќие

„**Ден и ноќ**. Господ имал две клопчиња, едното бело и другото црно; белото било врзано со црното. *Кога ќе го одвишќал белото, ќе било ден, а кога ќе го одвишќал црното, ќе се сипорело ноќ*. Толку многу

⁵ Kasirer Ernst, *Filozofija simboličkih oblika: Jezik, prvi deo*, Novi Sad 1985, 110-122.

долго било преденото, што дури да го соберел белио конец на клопче, ќе почнел да го одмотуа црното, и ќе било ноќе.

Бидејќи врзани биле крајоите на клопчињата, коа го виткал *белојто во зимно време*, Господ виткал и од *црнојто ѝредено на белојто клопче*, и од тоа се *малел деној, а се ѓолемела ноќта*. Така и во *лејше растел деној, и ноќта се малела*.⁶

Деноноќието е најосновната природна единица на структурирање на времето. Културната перцепција, пак, на деноноќието во народната култура на Македонците е поставена врз основите за постојаното движење и повторување на создавањето на денот и ноќта. Најверојатно, според постојаното менување на денот и ноќта воспоставен е првичниот принцип на мерење и пресметување на времето.⁷ Определувањето на времето во текот на денот, според традиционалните вештини, се вршело врз основа на *ѝросѝорно концепѝуализирање на времејто*. Поминатиот пат на Сонцето по небескиот свод, кога било пониско се определувал според бројот на **остените** – стапот за терење на говедата, посебно при орање. „Што викате – жени колку е? Рано ли е? – Ееее, чекај, *сонцејто на осѝен е! Колку еден осѝен* – ќе викаме. Ако е Сонцето кренато погоре, ќе викаме: *'Сонцејто колку една ѝојола или ѝојола и ѝол е!*“⁸ Широко било распространето и определувањето на времето според **сенката на човекот и предметите во природата**. Поточно, *должината на сенката* го означувала патот што Сонцето го поминува до зенитната точка на пладне. На пладне, значи, сенката е најкуса. Наутро и пред зајдисонце сенката што се појавува кај предметите и луѓето е подолга. „*На сенката*, неко време, *на сенката се ѓледали*. Ќе ојме на копање, ќе застанеме на убет у пладнина, ја така ќе застанеме (информаторот покажува дека треба да се застане простум, исправен – заб. Љ.Р.), и штом *ќе дојде сенката близу до мене*, убет ќе викаме, значи, пладнина, ќе седнеме да ручаме. Е така гледаа...“⁹

Ноќ, ноќно време настапува со заоѓањето на Сонцето, паѓањето на првиот мрак и излегувањето на Месечината и ѕвездите на небото. Според народните знаења, определувањето на времето во текот на ноќта можело да се врши според движењето на *вечнијте ноќни ѝајѝници* – *Месечината и ѕвездијте*. Се разбира, тоа можело да се прави само

⁶ Цепенков Марко К., *Македонски народни умотворби: Преданија*, (МНУ) Кн. 7, Македонска книга, Скопје 1972, бр. 3448, стр. 171.

⁷ Јанковиќ Ђ. Ненад, *Асѝрономија у ѝредањима, обичајима и умотворинама Срба*, САН, СЕЗБ, књ. LXIII, Живот и обичаји народни, књ. 28, Београд 1951, 153.

⁸ **АЗЕ, К– 121/1999**, Инф. Веселинка Николова родена во 1929 година во с. Теово, Велешко. Снимил Љупчо С. Ристески на 30.07.1999 година во с. Теово, Велешко.

⁹ **АЗЕ, К– 184/1999**, Инф. Стоева Солунка родена во 1946 година во с. Иловица, Струмичко. Снимил Љупчо С. Ристески на 04.12.1999 година во с. Иловица, Струмичко.

АЗЕ, Инф. Ацов Ристо роден во 1914 година во с. Бојанчиште, Бошавија. Снимил Ристески С. Љупчо на 23.04.1999 година во с. Бојанчиште, Бошавија.

доколку времето е ведро и чисто. Во спротивно, тоа можело да се утврдува според активностите на некои од животните, најмногу според пеењето на петлите и лаежите на кучињата. Според согледувањата врз досега објавените материјали, како и врз основа на рецентните теренски истражувања, може да се утврди дека народното познавање на ѕвездите одамна е заборавено, а податоците со кои располагаме се сосема рудиментирани. Можеби народното знаење и не било доволно изградено во однос на познавање на движењето на ѕвездите заради утврдување на времето во текот на ноќта. Ако тргнеме од фактот дека положбата на појавување и исчезнување на ѕвездите од небото се менува зависно од промената на годишните времиња, тогаш станува појасно зошто луѓето многу не можеле да се потпрат на овој вид утврдување и пресметување на времето. Сепак, материјалите овозможуваат да се дознае нешто повеќе за основната временска структура на ноќта врз основа на народните знаења за појавувањето, движењето и изгубувањето на ѕвездите од небескиот свод. Тие многу добро знаеле дека локацијата на ѕвездите се менува не само во текот на ноќта, туку и зависно од временската доба во текот на годината. Некои од ѕвездите, посебно сосвездијата, во определен период од годината воопшто не можат да се видат на небото.

„Ѕвездите се знаци клаени. Некоаш старите по ѕвездите си гледаа. Сатој немаше. Првен има, еден, ќе удри **Крсто**. По **Крсто** удира **Јермината**. Е Јермината ко ќе удрат, по Јермината ќе удри **Квачката**, по Квачката сетне ќе удри **Свињаро**, по Свињаро, **Ралците** – тие ќе удрат. По нив **Орачот** ќе излезе, сетнем излева **Деницата**. Деницата ко ќе излезе, веќе се разденува. А едни ѕвезди има **арамии** се викаат. Седум ѕвезди се тија, тија не заоѓаат.“¹⁰ Во Бошавијата тоа сосвездие со седум ѕвезди се нарекува **Комити**. Меѓу тие ѕвезди има една помала, која според народните претстави била мало детенце што комитите го воделе заробено. Според народната астрономија, тие ѕвезди никогаш не заоѓаат.¹¹

Народната астрономија утврдила дека во текот на ноќта, прва ѕвезда што се појавува е **Вечерницата**. Потоа, откако ќе пркрши ноќта, се појавуваат **Крстот** (Н. Јанковиќ смета дека тоа е сосвездието Лебед¹²), **Јермината**, (според аналогиите со материјалите и истражувањата на Н. Јанковиќ станува збор повторно за сосвездието Орион, кое според српската народна терминологија се нарекува Јареми¹³), пак,

¹⁰ *Народна митологија на Македонијте*, (понатаму **НММ**) приредиле Т. Вражиновски, Љупчо С. Ристески, В. Караџоски, Кн. 2, бр. 84, стр. 73. Инф. Ристе Трајкоски, род. во 1912 година во с. Чумово, Прилепско.

¹¹ **АЗЕ**, Инф. Ацов Ристо роден во 1914 година во с. Бојанчиште, Бошавија. Снимил Ристески С. Љупчо на 23.04.1999 година во с. Бојанчиште, Бошавија.

¹² Јанковиќ Б. Ненад, *Астрономија у предањима...*, 137-139.

¹³ Јанковиќ Б. Ненад, *Астрономија у предањима...*, 147.

Квачката со пилињата.¹⁴ По нив се појавува **Свињаро** (како што претпоставуваат некои од истражувачите на народната астрономија, тоа е ѕвездата Сириус¹⁵), па **Ралиците** или **Ралка** (како што се нарекува во Овче Поле¹⁶), **Рало**¹⁷, па **Орачот**¹⁸ или **Орачите**¹⁹. За ѕвездите **Нишајне** што ги спомнува Ст. Тановиќ во својата студија, Н. Јанковиќ²⁰, претпоставува дека, исто така, се дел од ѕосвездието Орион. Ѕосвездието Млечниот Пат според народната терминологија се нарекува **Попова** или **Кумова слама** или **Сламата од попот**²¹.

Според појавата на определени ѕвезди или ѕосвездија на небото се структурирани и временски утврдени почетоците на многу работи. Ќе наведеме некои примери: „Со сабајлешинаџа, Деницаџа, одевне по дрва.“²² „Ајде ене ја ѕвездаџа Деница – треба да одиме на орање, или *Квачкаџа* се појави, ај да одеме да се оре.“²³ или „Некоаш жените ќе излезат да видат *Квачкаџа* дали е излезена – лебот да го месам...“²⁴

Седмица – недела

*Понеделник – неделник,
Торник – џофџорник,
Сџреда – не џреда,
Чейфорџок – несвџрџок,
Пеџок – Сфеџа,
сабоџа – на бања,
Недела – ако рабоџаџи сиџе, и ја ќе рабоџа.*²⁵

¹⁴ Под истиот термин ова ѕосвездие е познато и во Бошавијата. **АЗЕ**, Инф. Ацов Ристо роден во 1914 година во с. Бојанчиште, Бошавија. Снимил Ристески С. Љупчо на 23.04.1999 година во с. Бојанчиште, Бошавија.

¹⁵ Јанковиќ Ђ. Ненад, *Асџрономија у џредањима...* 137-139.

¹⁶ **НММ**, Кн. 2, бр. 85, стр. 74. Инф. Стојан Коцев, род. во 1937 година во с. Пеширово, Овче Поле.

¹⁷ **АЗЕ**, Инф. Ацов Ристо, роден во 1914 година во с. Бојанчиште, Бошавија. Снимил Ристески С. Љупчо на 23.04.1999 година во с. Бојанчиште, Бошавија.

¹⁸ **АЗЕ**, Инф. Ацов Ристо, роден во 1914 година во с. Бојанчиште, Бошавија. Снимил Ристески С. Љупчо на 23.04.1999 година во с. Бојанчиште, Бошавија.

Според народните претстави ѕосвездието Рало, во Бошавијата е поврзано со ѕвездата што тие ја нарекуваат Орачот. Ѕвездата „Орачот“ е малку пооддалечена од Ралото, а тоа се објаснува поради тоа што Овчарот тргнал да си земе нешто што заборавил дома. Затоа, воловите му биле „изврвџени малку пред него“.

¹⁹ **НММ**, Кн. 2, бр. 85, стр. 74. Инф. Веска Петрова, род. во 1934, во село Горна Бошава. Снимил Ристески С. Љупчо на 06.07.2996 година во с. Горна Бошава, Кавадаречко.

²⁰ Јанковиќ Ђ. Ненад, *Асџрономија у џредањима...*, 146.

²¹ **НММ**, Кн. 2, бр. 83, стр. 72-73. Инф. Цило Мустафоски, род. во 1943 година во с. Броштица, Жупа Дебарска.

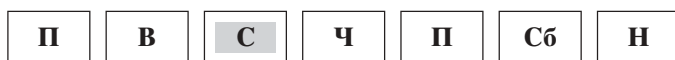
²² **НММ**, Кн. 2, бр. 82, стр. 72.

²³ **НММ**, Кн. 2, бр. 84, стр. 74.

²⁴ **НММ**, Кн. 2, бр. 82, стр. 72.

²⁵ Стоилв П. Антон, *Македонски народни умоџворби*, Институт за литература, Сост. и ред. Марко Китевски, Скопје 2000, 182.

Седмицата – неделата како утврден период во народното перципирање на времето, всушност, во потполност се совпаѓа со временскиот период во кој Бог го создал Светот, Човекот и сите други животни. Значи, неделата го претставува и опфаќа периодот на божественото создавање на Светот, Човекот и другите суштества и претставува *образец* или *мајрица за играењето на светиото време на Создавањето*. Во согледувањето и разбирањето на основните карактеристики на седумте дена во текот на една недела – седмица, стои уште едно отворено прашање, кое се однесува на тоа како да се објасни редоследот на деновите во седмицата, и како да се толкува семиологијата на имињата на некои од деновите во седмицата. Најчесто, во набројувањето на деновите во седмицата се започнува: *йонеделник, вџорник, среда, четврџок, џеџок, сабоџа и недела*. Поретко, но се среќава набројувањето на деновите во седмицата при што се започнува од: *недела, йонеделник, вџорник, среда, четврџок, џеџок и сабоџа*. Значи, може да се забележи дека во народната традиција на Македонците постојат или постоеле два основни типа на определување на редоследот на деновите во неделата. Во првиот тип, *йонеделникоџ* се смета за прв ден во седмицата, откако по завршената недела, односно почивка, започнува новата седмица, во која тој е првиот работен ден, ден по неделникот (неработниот ден), и така потоа се реди, *вџорникоџ* (како втор по понеделникот), пак *средаџа* (како среден ден), *четврџокоџ* (четвртиот ден од понеделникот), *џеџокоџ* (ја има истата семантика – петти ден), *сабоџаџа* (најверојатно од еврејското сабат), и *неделаџа* (сфатена како последен ден со кој завршува седмицата, ден за почивка, неработен ден – не дела). Ако, погоре изнесенiot редослед на овој тип презентација на деновите го претставиме поедноставено, схематизирано на следниов начин:

Од погорниот схематски приказ може да се забележи дека, во овој случај семантиката на зборот *среда* (како среден ден, воопшто не одговара на нејзината позиција во седмицата). Во овој случај, средата воопшто не го претставува средниот ден, туку напротив, само третиот ден во седмицата, доколку таа се пресметува од понеделникот.

Во вториот случај, кога пресметувањето на времето и деновите во седмицата започнуваат со неделата, што всушност и претставува централниот ден, денот кога не се работи, тоа е **празничен ден**, ден што има најизразени карактеристики на светост, тогаш структурирањето на деновите во седмицата станува психично, со оглед на тоа што *йонеделникоџ* е денот по неделата (тој во својата семантика не озна-

чува ден што е прв, туку само ден што е веднаш по неделата), а по него се редат *вѣторникоѣ, средаѣа, чеѣврѣокоѣ, ѣѣокоѣ, сабоѣаѣа*. Значи, во овој случај *средаѣа* е навистина средишниот ден во седмицата, а *неделаѣа* денот-репер според кој е конципирана временската структура на седмицата. На схематскиот приказ во овој случај тоа би изгледало вака:

Во прилог кон потврдување на логиката на митската мисла за вториот вид концепција на времето на седмицата може да се наведат, уште еднаш, материјалите за Божјото создавање на Светот во седум дена од Разумникот на Тиквешкиот Зборник од крајот на XV и почетокот на XVI век. Во него многу јасно стои запишано дека *неделаѣа* е првиот ден на Создавањето. „Во недела го создаде Бог небото и земјата...“²⁶ Значи, таму дури не се ни споменува фактот дека неделата Бог ја создал за да одмора, туку напротив, тоа е првиот ден од создавањето на небото и земјата. Означувањето на неделата како **прв ден на Создавањето** ја потврдува идејата за ден со најизразена светост. Впрочем, таа како еден од деновите во седмицата, се истакнува според својата специфичност, тоа е светиот ден, кој би можел да се смета како прототип на светата седмица, односно ден во кој се случило најзначајното од она што се случувало во текот на целата седмица на Создавањето. Можеби оттаму, во нашиот јазик терминот **недела** е идентичен и за денот кога започнало првосоздавањето (и воскреснувањето на Исус Христос, подоцна), и за периодот во траење од седум дена, кој исто така се нарекува **недела**. Поедноставно, денот-недела би можело да се набљудува како свет образец, матрица за неделата-седмица составена од седум дена.

МЕСЕЦИ ВО ГОДИНАТА

„Сечко сече, Марѣа дѣре, Аѣрил носе кожи да ѣударве“²⁷

Според досега објавените етнографски и фолклорни материјали, како и врз основа на рецентните теренски истражувања, може да се утврди дека според народниот календар на Македонците годината има дванаесет месеци. Имињата на месеците во минатото биле блиски до

²⁶ Тиквешки зборник, Превод и предговор Блаже Конески, Мисла, Скопје 1987, 35.

²⁷ Тановић Стеван, Срѣски народни обичаји у Ђѣвѣлијској Кази, СКА, СЕЗб, књ. 40, Живот и обичаји народни, књ. 16, Београд-Земун, 1927, 7.

старословенската народна терминологија, но интересно е да се спомене дека уште во времето на истражувачите кон крајот на XIX и почетокот на XX век, старите називи веќе биле надвор од употреба. Стеван Тановиќ во својата студија за обичаите и народниот живот во Гевгелиско, забележал дека во времето кога ги запишувал материјалите, во употреба била современата терминологија со календарските имиња на месеците.²⁸ Според неговите записи, народните имиња за месеците во годината се: „*Коложеџ* (јануари), *Сечко* (февруари), *Марџа*, *Ајрил*, *Црешар* или *Мај*, *Жишвар* (јуни), *Биљар* (јули), *Прабражденски* (август), *Буџуројчин* или *Груздобер* (септември), *Мишровски* или *Касим* (октомври), *Лисџуйад* (ноември), и *Гулемјуй месиц* или *Бужикјов* (декември).“²⁹

Од друга, пак, страна, како што веќе споменувавме во делот посветен на разгледување на деновите во седмицата, природниот ритам на менувањето на месечинските фази лежи во основата на културните, митски претстави на луѓето за траењето и цикличното повторување на месечинските циклуси. Еден заокружен циклус на Месечината трае точно 28 дена, исто така како што се повторува менструалниот циклус кај жените. Годишниот ѓд на Месечината има точно 13 циклуси или месечини, како што се нарекуваат според народната терминологија. Основата на лунарниот календар, кој најверојатно, поради видливите промени на Месечината бил многу повоочлив и поконкретен, извршил големо влијание во народното поимање на годишниот циклус изразен низ фазите на месечинските мени.

Месечинскиот циклус што трае 28 дена, има две фази, во кои, според народните толкувања, Месечината се наоѓа во две, потполно различни и спротивни позиции на активност. Првата фаза започнува со раѓање на новата Месечина и трае сè додека Месечината расте, се полни, напредува. Завршува со состојба кога Месечината е полна. Оваа фаза трае точно 14 дена или две седмици. Втората фаза започнува со намалување на Месечината од позицијата полна, со што продолжува губењето, расипувањето или гинењето на Месечината. Фазата што трае 14 дена, завршува со потполно исчезнување на Месечината на небото.

Овие две исклучително значајни природни фази во месечинските мени, влијаеле врз дополнително надоградување на системот на народниот календар на народната година, зашто според цикличните промени на овие две потфази на Месечината биле подредени вкупните социјални и обредни активности.³⁰ Иако, месечинското циклично

²⁸ Тановиќ Стеван, *Српски народни обичаји у Бевђелијској Кази...*, 7.

²⁹ Тановиќ Стеван, *Српски народни обичаји у Бевђелијској Кази...*, 7.

³⁰ Ристески С. Љупчо, *Културниот кон Месечината во народната религија и фолклорната традиција на балканските Словени*, *Balkanoslavica*, 22-24, ИСК, Прилеп, 1998, 97-115.

менување не соодветствува со почетокот и крајот на месеците во годината, изгледа дека тоа многу посилено се одразило врз народниот календар, отколку пресметувањето на времето според соларните календари.

„Прво ќе се роди Месечинаџа.“³¹ – така се нарекува појавувањето на младата Месечина. Во многу краишта во Македонија младата месечина се нарекува *новина*, *новина*.³² Во Жупа Дебарска ја нарекуваат *нова* или *млада Месечина*, *нова Месечина*.³³ Во оваа фаза за Месечината се вели: „Ја, Месечината се љуне,³⁴ *расџиџи Месечинаџа*“³⁵. Неделите во кои Месечината расте се нарекуваат уште *млада недела*.

Фазата во која Месечината ‘расте’ е исклучително значајна, зашто во изградениот комплексен митски систем на народните претстави на Македонците, со овој период се поврзани исклучително голем број верувања и обреди. Уште В. С. Радовановиќ во својата збирка со народни умотворби од Мариово, забележал едно прекрасно предание во кое за фазата кога Месечината расте се вели: „А во тија дни кога расти, Месечината, *од сè нешџо живоџно од Земја ќе јади; од човек, од добџиџок, ќе му оџџије крџџа; од јаџце, од дрво, ќе му оџџије соко...*“³⁶ Ова не е некакво осамено или нејасно верување кај Македонците, туку еден мошне значаен поглед кој ја дообјаснува митската функција на Месечината во фазата кога расте. При реализирањето на рецентните теренски истражувања многу години по В. С. Радовановиќ, ние ги забележавме истите претстави, и тоа, не само во Мариово туку и во повеќе други краишта во Македонија. „Ко ќе се раѓа Месечината, *ко ќе расџиџи, јади од сè, од сè јади. Таја јади од ошџо ќе најди, од едно, од друџо, од џриродаџа...*“³⁷ Тоа се случува така, зашто Месечината е сфатена како живо суштество, и тоа, многу моќно, на кое му е потребна многу храна. Од друга страна, митските претстави за оваа фаза се поврзани со претставите за растење, напредок. Оваа фаза завршува со *џолна Месечина*. Тогаш на небото се гледа како полн, светол круг, кој луѓето ги асоцира со бела погача и сл.

Менувањеџо на Месечинаџа е потфаза во која настанува промена, или временска точка во која се случува значајна смена на фазите, од кога всушност таа започнува да се губи, да се намалува. Оваа фаза нашите стари ја сметале за исклучително значајна, божествен и свет

³¹ НММ, Кн. 2, бр. 64, стр. 59-60.

³² НММ, Кн. 2, бр. 62, стр. 59.

³³ НММ, Кн. 2, бр. 64, стр. 59-60.

³⁴ НММ, Кн. 2, бр. 76, стр. 65.

³⁵ НММ, Кн. 2, бр. 75, стр. 65.

³⁶ Радовановиќ Војислав С., *Мариовци у џесми, џричи и шали: Неколико џреџриџи из ризнице духовноџ блаџа Јужносрбијанаџа*, Скопље 1931, 90.

³⁷ НММ, Кн. 2, бр. 75, стр. 65.

момент, кој ги враќа во митското правреме, кога може да се случи работата да тргне на добро, но и на лошо. Поради тоа, при *ѝромена на Месечинаѝа*, се практикувало да се престане со каква било работа: „Ко ќе се менува Месечината, старите, дури *орале ѝи засѝанувале волојѝе, во моменѝоѝи ко се менува Месечинаѝа. Една минуѝа.*“³⁸ или „Не чинело *ко се менвала Месечинаѝа* да се работит. Не носат ѝубре по нивите, оти веќе зло во нивата е тоа.“³⁹

Втората фаза започнува со губење или намалување на полната Месечина. Според народните претстави губењето на Месечината се случува поради тоа што Сонцето „ја фаќа“, „Сонцето ја јаде“. „Затоа Месечината је изедена од Сонце. *На секој месец ќе ја јади малу ѝо малу Сонце, и ќе ја изеди до краја.*“⁴⁰ или „Ко ќе почне да губи сетне, таа ќе губи, губи и *Сонцеѝо ја ваќа.*“⁴¹ Оваа фаза според народната терминологија на Македонците се нарекува: *заѝуб* (Мариово⁴², Прилепско⁴³), *уѝѝиб* (Жупа Дебарска⁴⁴), *ѝоѝибел* (Дебарски Дримкол⁴⁵), *на изедовѝина*, (Овче Поле⁴⁶), *изеѝ(д)* (Бошавија⁴⁷), *ѝунѝш* (Струмичко⁴⁸). Во оваа фаза за Месечината велат: *месечинаѝа се јаде* (Овче Поле⁴⁹), *се цедѝиѝ, се уѝѝиѝвиѝиѝ* (Прилепско⁵⁰).

ОД НИЗ ГОДИНАТА

Годишниот циклус на календарски обичаи е, сигурно, најпечатливата слика и претстава за сфаќањето на народната година, како една од најосновните единици во пресметувањето на времето. **Народната година**, според сите нејзини карактеристики за кои ќе стане одделно збор, е најсложениот систем на пресметување на времето, според чишто карактеристики е организирана вкупната обичајно-обредна, општествена и стопанска активност на луѓето.⁵¹ Во овој

³⁸ НММ, Кн. 2, бр. 65, стр. 60.

³⁹ НММ, Кн. 2, бр. 64, стр. 60.

⁴⁰ Радовановиќ Војслав С., *Мариовци у ѝесми, ѝричи и шали...*, 90.

⁴¹ НММ, Кн. 2, бр. 72, стр. 63.

⁴² НММ, Кн. 2, бр. 62, стр. 59.

⁴³ НММ, Кн. 2, бр. 75, стр. 65.

⁴⁴ НММ, Кн. 2, бр. 65, стр. 60.

⁴⁵ НММ, Кн. 2, бр. 67, стр. 61.

⁴⁶ НММ, Кн. 2, бр. 76, стр. 66.

⁴⁷ НММ, Кн. 2, бр. 74, стр. 64.

⁴⁸ АЗЕ, К- 184/1999, Инф. Стоева Солунка, родена во 1946 година во с. Иловица, Струмичко. Снимил Љупчо С. Ристески на 04.12.1999 година во с. Иловица, Струмичко.

⁴⁹ НММ, Кн. 2, бр. 76, стр. 66.

⁵⁰ НММ, Кн. 2, бр. 72, стр. 63-64.

⁵¹ *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, Том 2, Д-К (Крошки), РАН, Институт славяноведения, Москва 1999, с.в. *календарь народный*, 442-446.

сложен систем на обредната календарска година, во народниот календар на Македонците, како и кај многу други народи, испреплетени и заемно поврзани функционираат повеќе автономни системи на одредување и пресметување, утврдување на посебните активности на луѓето и др.

Како резултат на наталожувањето на повеќе различни концепти на перцепција на годишното време, како и употребата на различни репери за означување на крајот на старата и почетокот на новата година, до денес сме соочени со прославување на најмалку два календарски почетоци на новата година (според јулијанскиот и според грегоријанскиот календар).

Нова година

Народната година во традицијата на Македонците опфаќа временски период, кој вообичаено подразбира затворен круг, или циклус што се утврдува, вообичаено според некои конкретни показатели или случувања во природата. Затоа, без подетална анализа е многу тешко да се утврди или каже кој период се смета за почеток на новата година. Како што погоре споменаваме, тоа е и поради фактот што во традицијата на Македонците, постојат неколку различни, релативно автономни обичајно-обредни и социјално-стопански системи врз чијашто основа се организирани активностите на луѓето, така што секој од нив за почеток на новата календарска година зема различна реперна точка.

Аграрна нова година

Врз основа на етнографските и фолклорните материјали од народната култура на Македонците може да се заклучи дека *аграрната нова година* е утврдена со започнувањето на активностите за сееење, или уште попознато кај народот како *прво заорување*. Активностите поврзани со првото заорување (засејување), вообичаено се лоцира во периодот од празникот Крстовден⁵² (27.9.н.ст. – 14.9.с.ст.) и можело да се пролонгира сè до Божик (7.01.н.ст. – 25.12.ст.ст.). Сепак, во најголем број варијанти, семето за новата сеидба се изнесувало на празникот Св. Симеон (14.9.н.ст.-1.9.ст.ст.). Со оглед на сложената и богата магиско-обредна активност што се преземала во периодот на првото засејување, јасно е дека овој период ги носи значењата на **почетокот на новата аграрна година**.

Ајдачиќ Дејан, *Земљораднички и христијански календар балканских Словена*, **Кодови словенских култура : Земљорадња**, бр. 5, СЛИО, Београд, 127-130.

⁵² Русић Бранислав, *Жуја Дебарска*, Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, Историско-филолошки оддел, Посебни изданија, кн. 4, Скопје 1957, 49.

Сточарска нова година

Во регионите во Македонија каде што на населението основна стопанска дејност му било *сточарството*, народниот календар се разликува од аграрниот. За разлика од периодот кој, кај земјоделците, се смета како почеток на новата година, кај сточарските заедници овој период е лоциран кон крајот на зимата и почетокот на раната пролет. Впрочем, во западните делови на Македонија, каде населението се занимавало со сточарство, еден од најзначајните празници со кои се поврзуваат претставите за почетокот на новата сточарска година, а со тоа и новите активности е **Летник** (14.03.н.ст. – 01.03.с.ст.). Според податоците што ги забележал М. Филиповиќ за Дебарски Дримкол, според народните претстави „од тој ден започнува **нова година**.“⁵³ Исто така, во своите детални теориски истражувања на пролетните обичаи кај Мијаците, Весна Петреска наведува дека Летник се смета и како почеток на новата стопанска година.⁵⁴ Овој празник е познат скоро исклучиво во западните делови од Македонија, поточно кај сточарските општествени заедници. Во другите краишта на Македонија, овој празник е или непознат, или пак, и доколку нешто се знае за него, обредноста во потполност не се совпаѓа со неговите основни карактеристики на празник со кој се одбележува започнувањето на нова стопанска (сточарска) година.

Во поновите етнографски и фолклорни записи, празникот Летник, најмногу поради името, се поврзува со започнувањето на летото, како годишно време во текот на годината. Меѓутоа, малку посуптилното разгледување на овој сточарски празник, како и циклусот пролетни празници поврзани со него, како што се Ѓурѓовден, Еремија и други, јасно покажуваат дека кај сточарските заедници претставите за започнувањето на новата сточарска година се поврзува токму со овој период, односно со најдиректното будење на природата, и изгонот на стоката за испаша. Во Голо Брдо. М. С. Филиповиќ забележал дека стоката заедно со луѓето заминувала на испаша во планините, обично, од празникот Свети Никола Летен (22.05.н.ст.– 9.05.с.ст)⁵⁵ односно враќањето на големите стада со стока, посебно кај Мијаците, од зимувалиштата во јужните краишта на Македонија (во Солунско), и нивно заминување на летните пасишта. Во прилог кон тезата дека празникот *лејник* кај сточарските заедници во Македонија се сметал за почеток на новата календарска година укажува тоа што терминот

⁵³ Филиповиќ д-р Миленко С., *Дебарски Дримкол*, Скопје 1939, 117.

⁵⁴ Петреска Весна, *Пролејниите обичаи, обреди и верувања кај Мијаците*, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Посебни изданија, кн. 30, Скопје 1998, 34.

⁵⁵ Филиповиќ д-р Миленко С., *Голо Брдо: Белешки о населџима, пореклу сџановнишиџва, народном живоџу и обичаџима*, Скопје 1940, 43.

летѿо, во црковнословенскиот и другите словенски јазици, главно, означува *година*.⁵⁶

Сончева нова година

Еден од најзначајните параметри за определување на времето во текот на годината, како што веќе повеќе пати споменуваме, се народните претстави за движењето на Сонцето и другите негови активности. Со оглед на тоа што според митските претстави, Сонцето е митологизирано, обожествено, а многу пати претставено како божество со антропоморфна форма, за него се смета дека, освен неговиот дневен од, тоа во текот на една календарска година реализира еден голем круг околу Земјата. Овој од на *Сонцеѿо низ годинаѿа* е долг и нерамномерен пат, од кој главно, според народните претстави зависи промената на годишните времиња. Тука ќе се осврнеме само на определувањето на *Сончевѿа нова година*, утврдена според *активносѿа на Сонцеѿо*. Идејата за годишното умирање и повторно раѓање на Сонцето, поточно негово преродување, раѓање на новото Сонце е составка на единствената и сеопштата човечка претстава за новиот почеток на календарската година. Како резултат на овие претстави, скоро кај сите народи во светот утврдувањето на почетокот на новата година според календарите, востановени врз принципот на утврдување на сончевата активност, се извршувало според астролошките податоци за тоа кога Сонцето повторно ја започнува својата нова и повторна природна активност. Тоа се случувало во времето на зимскиот солстициј, а се утврдувало низ најконкретно согледување кога денот започнувал да се наголемува на штета на долгата зимска ноќ.

Во таа смисла, во народната култура и религија на Македонците, новогодишниот празничен циклус според сончевите активности, би можело да се каже дека во потполност се совпаѓа со случувањето на зимскиот солстициј (околу 21 декември н.ст.), при што со право може да се утврди започнувањето на новогодишниот празничен и обреден циклус од празникот **Света Варвара** (17.12.н.ст.-04.12.с.ст.). Според народните верувања што ги забележала А. Светиева⁵⁷ во Кратовско, од празникот **Свети Андреја** (13.12.н.ст.-30.12.с.ст.) до **Света Варвара** (17.12.н.ст.-04.12.с.ст.) денот, со што се подразбира и Сонцето, стојат на „една мера четири дена“⁵⁸. Оваа информација јасно покажува дека митската мисла овој период го лоцира како период на крајот, митското

⁵⁶ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд, Вип. 15 (*letina – *lokašь), АН СССР, Москва 1988, св. *leto se, 13-14.

⁵⁷ Светиева Анета, *Варвара, Иѓњѿи и Бадник во Крајѿовско: Прилоѓ кон исѿражување на ѿрадиѿискиѿи народен календар*, Studia Mythologica Slavica, 4, Ljubljana-Pizza, 2001.

⁵⁸ Светиева Анета, *Варвара, Иѓњѿи и Бадник во Крајѿовско...*, 2001.

уништување или непостоење. Дури, според некои информации се вели дека денот на Варвара „се заварува“ (се составува) и дека времето застанува на една дакика.“ Тогаш ноќта е најдолга, а царството на темнината најмоќно. Како значаен показател за митските претстави за умирањето на старото сонце, а со тоа и на старата година, мислам дека треба да се истакнат народните претстави дека на Варвара дури и сонцето застанува една дакика, што значи, неговата активност престанува. Умирањето на старото Сонце⁵⁹ го означува крајот на старата година, но исто така, и крајот на животот на сè што е живо. Без него животот е невозможен. Затоа, неговото повторно оживување се случува скоро истовремено со умирањето. По завршувањето на едната дакика временска неактивност, безвременост, **денот ќе се роди, ќе започне да расте. Новото Сонце ќе биде родено.** „Од Варвара денот/ Сонцето ќе се покаже како пиле у јајце“⁶⁰. Несомнено, идејата за раѓањето на новиот ден е поврзана со јајцето како онтолошки симбол на новиот почеток, на раѓањето.

Поделба на годината

Најраспространет, а најверојатно и поархаичен, систем на структурирање на календарската година е оној, во којшто, таа е поделена на две половини: **зима** и **лето**.

Едно од најзначајните обележја на народните календари, а со тоа и на календарот на Македонците, е тоа што, пред сè тоа е *їразничен календар*. Тоа значи, дека основните репери според кои луѓето се владеат, односно го определуваат времето се некои од позначајните денови, кои се нарекуваат *їразници*. Во народната култура и религија на Македонците, можно е да се диференцираат неколку различни категории празници: *лесен* (мал празник), *голем* (тежок), и *меѓник* (или аталија). Големите празници во Дебарски Дримкол се нарекувале уште *блаџ ден*, *блаџи дни* (pl.), или *морсници* (поради тоа што тогаш се мрсело, се јадела мрсна храна), „*блаџи(їше) дни* викаме *морсници*“.⁶¹ Во Мариово, големите празници ги нарекуваат *сведни*, *сведни денови*.⁶² Најчесто, според поставеноста на големите, посебно на празниците, наречени *меѓници* се врши определувањето на траењето на временските периоди, како и регулирањето на активностите на луѓето. В. Петреска во своите истражувања на пролетните обичаи кај Мијаците

⁵⁹ Светиева Анета, *Обреди со маскирање кај Македонциїе и друїиїе балкански народи за време на сезонскиїе їромени*, *Balkanoslavica*, бр. 25, ИСК-Прилеп, Прилеп 1998, 58.

⁶⁰ Светиева Анета, *Варвара, Иѓнаїї и Бадник во Країовско ...*, 2001.

⁶¹ Филиповић д-р Миленко С., *Дебарски Дримкол*, Скопље 1939, 113.

⁶² **АЗЕ**, Инф. Стојо Ракецијата, роден во 1912 година во с. Полчиште, Мариово. Снимено на 09.09.1999 година во с. Полчишта, Мариово, стр. 1-2.

забележала дека големите празници се нарекуваат *межници*. „Во мијачијата се верувало дека има 4 межници: Летник, Ѓурѓовден, Митровден и Танасовден. Всушност, межници се оние празници со кои се одделуваат годишните времиња.“⁶³ Според празничната, односно обредната структура на календарската година, од Ѓурѓовден до Митровден, и од Митровден до Ѓурѓовден, годината е поделена на две еднакви половици, две шестмесечја. Оваа поделба, освен кај Македонците со христијанска вероисповед, во голема мера била зачувана, а во некои краишта, барем во некои сегменти од обредниот и стопанскиот живот сè уште, е актуелна и кај Македонците со исламска вероисповед.

Зима

Граници и сѝрукѝура на зимскиотѝ циклус

Најраспространета во Македонија е претставата дека зимата започнува од празникот Митровден.⁶⁴ Во Гевгелиско зимата се смета дека започнува од празникот *Светѝи Никола Зимен* (19.12.н.ст.-06.12.с.ст.) и трае сѝ до *Светѝи Четѝириесетѝ*. (*Светѝи Четѝирасетѝ*, (22.03.н.ст.-09.03.с.ст.)).⁶⁵ Според теренските податоци од Кумановско, зимата трае најдолго, шест месеци, и затоа секогаш било проблем луѓето и стоката да се снабдат со храна. Во с. Скачковце, за почеток на зимата се сметал празникот *Светѝи Ранѓел* (21.11.н.ст.-08.11.с.ст.).⁶⁶

Сред-зима, во Гевгелиско, се сметал празникот *Светѝи Танасије* (31.01.н.ст.-18.01.с.ст.).⁶⁷ „*Светѝи Јован Крсѝиѝиел – ѝуйак на зиму*“⁶⁸ — се вели во с. Скачковце, Кумановско поради уверувањето дека тој се паѓа среде зима, и тогаш времето е најлошо. „Љута зима, за свети Јован бива!“⁶⁹

Сончево-денска акѝивносѝ

Според народните претстави периодот во текот на зимата, посебно до празниците Св. Спиридон и Варвара, е поврзан со сѝ

⁶³ Петреска Весна, *Пролетниѝе обичаи, обреди и верувања кај Мијачиѝе*, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Посебни изданија, кн. 30, Скопје 1998, 46.

⁶⁴ Домазетовски Петко, *Есенскиѝе обичаи во Дримкол, ѝоврзани со есенскиѝе ѝразници и со земјоделскаѝа работѝа*, МФ, Год. XII, бр. 23, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Скопје 1979, 67.

⁶⁵ Тановиѝ Стеван, *Срѝски народни обичаји у Ѓевѓелијској Казѝ...*, 7.

⁶⁶ Научноистражувачкиот проект „*Рѝаѝѝе...*“, Инф. Стое Пајковски, род. 1923 г. во с. Скачковце. Снимил Љупчо С. Ристески на 26.07.2001 год., во с. Скачковце, Кумановско.

⁶⁷ Тановиѝ Стеван, *Срѝски народни обичаји у Ѓевѓелијској Казѝ...*, 7.

⁶⁸ Научноистражувачкиот проект „*Рѝаѝѝе...*“, Инф. Стое Пајковски, род. 1923 г. во с. Скачковце. Снимил Љупчо С. Ристески на 26.07.2001 год., во с. Скачковце, Кумановско.

⁶⁹ Научноистражувачкиот проект „*Рѝаѝѝе...*“, Инф. Стое Пајковски, род. 1923 г. во с. Скачковце. Снимил Љупчо С. Ристески на 26.07.2001 год., во с. Скачковце, Кумановско.

послабата активност на Сонцето, а денот тогаш е најмал. Така, А. Светиева забележала еден интересен податок, кој освен митско-обредните, има силни социјални конотации, во кој се укажува дека празничниот период на Мартинците (24.11.н.ст. – 11.11.с.ст.), кои некаде се слават 3, а некаде седум дена, бил со најизразено долги ноќи. „Да сам снаа на Мартинците, да се наспијам“⁷⁰, бил одговорот на информаторката поврзан со прашањето кога ноќта е најдолга.

Меѓутоа, за овој период многу повеќе значење му се придава на периодот на зимскиот солстициј, од кој, всушност денот почнува да расте, а меѓу народот се верува дека Сонцето се завртело на лето. Тоа е многу значаен период, кој во потполност коинцидира со архаичните идеи за митското раѓање на Новото Сонце, или често пати познато и како Летно Сонце.

„Дејди сонце, лејно сонце,
ќе те прашам, ќе те питам...“⁷¹

Зимското сонце, како што ќе може да се види и од етнографските податоци подолу, се верувало дека е многу подалеку од Земјата, или пак дека неговата сила значително се намалила. Оттука, произлегуваат и основните митско-обредни карактеристики на зимата како посебно годишно време. За зимата преовладуваат претставите дека природата, заедно со сонцето, како и многу други животински видови, се во мирување, во длабок сон, долг одмор или болест.⁷²

„Ни прела гора ни ткала,
Са́ зима болна лежела...“⁷³

Намалениот интензитет на светлина зимата ја поврзува повеќе со претставите за мракот, и студот, што, од друга страна пак, има посебни хтонски конотации. Но, со оглед на тоа што во оваа пригода разгледувањето на годишните времиња го правиме само од аспект на временската перцепција, нема во целост да се задржуваме на разгледување на сите семиолошки и симболички значења на годишните времиња во рамките на митската структура на народната религија на Македонците.

⁷⁰ Светиева Анета, Варвара, *Иѓнај и Бадник во Крајовско..*, 2001. (во печат)

⁷¹ Ристески Милан, *Од фолклорното боѓајство на Мариовскиот крај*, III, **Стремеж**, Год. VI, бр. 3, Прилеп 1960, стр. 63.

⁷² *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, Том 2, **Д-К (Крошки)**, РАН, Институт славяноведения, Москва 1999, с.в. **зима**, 327-330.

⁷³ Симитчиев Коле, *Ѓурѓовденските народни ѝсни и обичаи кај Македонците, Србиите и Буѓарите*, **МФ**, Год. VI, бр. 12, Институт за фолклор „Марко Цепенков, – Скопје, Скопје 1973, 103.

Активноста на Летното Сонце, или 'завртувањето на Сонцето на лето', во народната традиција на Македонците се смета дека започнува, од Св. Варвара. За Сонцето, односно пораснувањето на денот постојат многу интересни претстави кои најчесто се поврзуваат со движењето, односно способноста не некои од животните, како што се **петелот (пиле во јајце)**, или **еленот**, за кои, бездруго, во етнолошката наука со сигурност се утврдени нивните соларни карактеристики.

Изнесените етнографски податоци поврзани со народните верувања и претстави за почетокот на новата сончева активност, недвосмислено се сконцентрирани во празнично-обредниот циклус од Варвара до Божик, што, впрочем се совпаѓа и со случувањата на зимскиот солстициј околу 20 декември. Токму поради тоа најголемиот дел од стопанските, а особено на обредните активности се поврзани со потсилувањето на моќта на новороденото сонце, односно условното започнување на новиот годишен циклус.

Сѝоѝанска акѝивносѝ (аѝрарна, сѝоѝанска)

Вообичаено е, според народните претстави, зимата да се определува како период во кој стопанските активности на луѓето се сведени на минимум. Аграрни активности, по есенското орање или сеење, не се извршуваат, а сточарските, со оглед на тоа што стоката е на зимува-лишта или во трлата, а храната обезбедена во текот на преостанатиот период од годината, навистина, луѓето сметале дека зимата е 'мртов' период, односно, период без поинтензивни стопански активности. Но за разлика од стопанските, обредно-религиските активности во зимскиот период се исклучително интензивни.

Пролетѝ

Граници и сѝрукѝура на ѝролеѝниоѝ циклус

Според етнографските материјали што ги запишал Ст. Тановиќ во Гевгелиско, пролетта се сметало дека започнува од празникот *Светѝи Чѝирасаѝ* (22.03.н.ст.-09.03.с.ст.) и траела сѝ до започнувањето на Петровденските пости, *Пиѝров-ѝос*.⁷⁴

Во Струмичко, исто така, општо прифатено е дека пролетта почнува од празникот свети Четириесет. „Пролет од *светѝи Чѝириесѝ* (22.03.н.ст.-09.03.с.ст.), тогај фашта пролетта.“⁷⁵ Во Кумановско почетокот на пролетта се врзува со празникот Гурѓовден и трае сѝ до Свети Илија.⁷⁶

⁷⁴ Тановиќ Стеван, *Срѝски народни обичаѝи у Ёвѝелијској Кази...*, 7.

⁷⁵ **АЗЕ, К- 184/1999**, Инф. Стоева Солунка, родена во 1946 година во с. Иловица, Струмичко. Снимил Љупчо С. Ристески на 04.12.1999 година во с. Иловица, Струмичко.

⁷⁶ Научноистражувачкиот проект „Piraihte...“, Инф. Стое Пајковски, род. 1923 г. во с. Скачковце. Снимил Љупчо С. Ристески на 26.07.2001 год., во с. Скачковце, Кумановско.

Сончево-денска активност

Врз основа на расположливите етнографски и фолклорни материјали, во однос на проблемот на сончево-денската активност, може да се заклучи дека не постојат некои поексплицитни податоци, слични на оние од зимскиот обреден циклус, во врска со точното утврдување на активноста на Сонцето. Од друга, пак, страна, несомнено е дека сончевата активност за луѓето станувала сè позабележителна, а денот сè повеќе се наголемувал со приближувањето до *пролејната рамноденица*, која паѓа во периодот околу 20 март. Поради тоа, во повеќе краишта во Македонија, **огнот** има исклучително значење во обредите пред Поклади, на Прочка. Околу Прочка, пред Велигденски поклади, се организирале обреди со кружно вртење на запалени стапови со слама во вид на факли.

Во овие обреди, освен нивната претпазно-заштитна функција, сè повеќе ни се чини дека е вкомпирирана важната митска идеја за повторното раѓање на младото Сонце, кому му е потребно магиски да се поттикне со цел да се засили неговата активност. Вртењето на факлите и ставањето во круг на огнените стапови, а особено на Господовиот/Сончевиот во средината, сè повеќе нè асоцира на цикличната година, посебно на кружниот пат што Сонцето го изодува во периодот од една календарска година, според народните претстави. Затоа, сметаме дека овој тип обредност има многу значајно место во разбирањето на сончевиот карактер на народната година.

Ситојанска активност (аграрна, ситојанска)

Од аграрните активности треба да се спомене дека пролетната сеидба започнува, според народниот календар, уште пред Благовец (07.04 н.ст.-25.03.с.ст).⁷⁷

Сточарските, пак, активности се сконцентрирани околу подготовките за изгон на стоката во планинските делови на испаша.

Лето

Граници и структура на летниот циклус

Летото во Гевгелиско започнувало од Петровденските пости, *Пијров-нос* и траело сè до *Мала Богородица (Мала Буџуројца, 21.09.н.ст.-08.09.с.ст.)*.⁷⁸ Во Кумановско, како почеток на летото се смета празникот Свети Илија и трае сè до Голема Богородица.⁷⁹

⁷⁷ Николов Велимир, *Земјоделството и обичаите сврзани со земјоделската работа...*, 281.

⁷⁸ Тановиќ Стеван, *Српски народни обичаји у Бевђелијској Кази...*, 7.

⁷⁹ Научноистражувачкиот проект „Pirahme...“, Инф. Стое Пајковски, род. 1923 г. во с. Скачковце. Снимил Љупчо С. Ристески на 26.07.2001 год., во с. Скачковце, Кумановско.

Сред-лето, во Гевгелиско, и во Кумановско, го означувал празникот *Свети Илија* (02.08.н.ст.-20.07.с.ст.).⁸⁰

Сончево-денска активност

Народните претстави за периодот од кога започнува летото, на некој начин се совпаѓаат со периодот на летниот солстициј, кога всушност се случува почетокот на намалувањето на денот во корист на ноќта. Според народните верувања и претстави, Сонцето тогаш се завртува кон зима, значи тоа е почетокот на зимското Сонце, кое колку повеќе се приближува кон зимата, сè повеќе ја губи својата моќ. Најраспространети се народните претстави дека од празникот Свети Вартоломеј, кој во народот е познат повеќе како *Врџолум*, *Врџи-удри*, се случува завртувањето на Сонцето кон зима. **(Св. Вартоломеј (24.06.н.ст.-11.06.с.ст.)** Во Бошавијата, Кавадаречко постарите верувале дека Сонцето се завртувало кон зима на празникот Јановден (Иванден) (Иванден, Раѓањето на св. Јован Крстител (07.07.н.ст.-24.06.с.ст.))⁸¹.

Сџојанска активност (аџарна, сџојанска)

Во повисоките планински предели сè уште се коси. Старите Смилевци (с. Смилево, Мијаци) овој период од годината, (околу јуни) го викале *сенокос*.⁸² Сепак, главните стопански активности се поврзани со жетвата, вршењето, веењето и складирањето на новите житни култури. Во Дебарца, обичај било да се зажнее „на Павел“⁸³, Св. Павле.

Есен

Граници и сџрукџура на есенскиот циклус

Есента во Гевгелиско започнувала од *Мала Богородица* (21.09.н.ст.-08.09.с.ст.), а завршувала со празникот *Свети Никола зимен* (19.12.н.ст.-06.12.с.ст.).⁸⁴

„Есен, од Крстовден (27.09.н.ст.-14.09.с.ст.), гара, есен се вика.“⁸⁵ Во Кумановско, есента започнува од Голема Богородица и трае сè до Митровден.⁸⁶

⁸⁰ Тановић Стеван, *Српски народни обичаји у Љевџелиској Казии...*, 7.

⁸¹ **НММ**, Кн. 2, бр. 43, стр. 43.

⁸² Константинов Хр. Душко, *Лейнише обичаии...*, 181.

⁸³ Китевски Марко, *Лейни обичаии од Дебарца (Охридско)*, **МФ**, Год. X, бр. 19-20, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Скопје 1977, 165.

⁸⁴ Тановић Стеван, *Српски народни обичаји у Љевџелиској Казии...*, 7.

⁸⁵ **АЗЕ, К- 184/1999**, Инф. Стоева Солунка, родена во 1946 година во с. Иловица, Струмичко. Снимил Љупчо С. Ристески на 04.12.1999 година во с. Иловица, Струмичко.

⁸⁶ Научноистражувачкиот проект „Ригаише...“, Инф. Стое Пајковски, род. 1923 г. во с. Скачковце. Снимил Љупчо С. Ристески на 26.07.2001 год., во с. Скачковце, Кумановско.

Сончево-денска активност

Според етнографските и фолклорните материјали не постојат експлицитни претстави за сончево-денската активност, освен тоа што се вели дека сонцето сè повеќе ја губи својата сила, а денот сè повеќе се намалува.

Ситојанска активност (аграрна, ситојанска)

Во овој период започнуваат работите околу подготовките на почвата за есенско сеење. Општо раширени се претставите во Македонија дека есенското сеење започнува од празникот Св. Симеон.⁸⁷ Подетални материјали за тоа се изнесени во делот за аграрната нова година. Во Дебарски Дримкол, есенската сеидба што започнувала од Св. Симеон требало да заврши заклучно со празникот Митровден.⁸⁸ Во струшките, освен есенската сеидба, од Св. Симеон започнувале и работите околу собирањето на оревите.⁸⁹

Есенско сеење во Велешко се започнувало веднаш по празникот *Црн свети Јован* (11.09.н.ст.-29.08.с.ст.). Тогаш се вика *заорување*. „Зелник се праи кога севте се заорува.“⁹⁰ Од Крстовден, во Дебарца, започнува бербата на лозниците и лозјата.⁹¹

⁸⁷ Китевски Марко, *Лейни обичаи од Дебарца (Охридско)*, МФ, Год. X, бр. 19-20, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Скопје 1977, 166.

Китевски Марко, *Есенски обичаи од Дебарца (Охридско)*, МФ, Год. XII, бр. 23, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Скопје 1979, 55.

Никодиновски Трајан, *Есенскиите обичаи и песни сврзани со есенската сеидба и појорейките во Дебарца (Охридско)*, МФ, Год. XII, бр. 23, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Скопје 1979, 57.

⁸⁸ Домазетовски Петко, *Есенскиите обичаи...*, 70.

⁸⁹ Наумовски Светозар, *Прилоџ кон проучувањето на есенските обичаи во селото Тацмаруништиа (Ситрушко)*, МФ, Год. XII, бр. 23, Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Скопје 1979, 74.

⁹⁰ АЗЕ, К– 126/1999, Инф. Свезда Димовска родена 1935 година во с. Теово, Велешко. Снимено на 31.07.1999 година во с. Теово, Велешко.

⁹¹ Домазетовски Петко, *Есенскиите обичаи...*, 67.

Викторија Појовска-Коробар

ИКОНОПИСОТ ВО ОХРИД ОД XVIII ВЕК

Ликовната култура во Македонија во XVIII век се разгледува во контекст на општествено-економските и културно-уметничките состојби на Балканот во таа епоха. Нејзиниот развој во рамките на сопствениот културен модел, како што е познато, зависел од духовната и уметничката традиција во Охридската архиепископија и на Света Гора, како и од новосоздадените градски јадра кои постепено се развивале по примерот на западноевропските економски и просветителски движења.

Кон крајот на XVII век Охридската архиепископија се борела со Цариградската патријаршија за зачувување на својата автономија. Во Охридската црковна организација постоело јако автохтоно движење кое дошло до израз во 1719 г. со изборот на корчанскиот митрополит Јоасаф. Овој визионерски настроен црковен прелат, кој потекнувал од Москополе, на архиепископскиот престол бил до 1745 г. и тој период се смета за последен што бил исполнет со економско спокојство и културен подем. По неговата смрт, состојбата во Охридската архиепископија била резултат на засиленото мешање на Фенер, така што втората половина на векот ја обележале интригите меѓу често менуваните охридски поглавари, слабеењето на автохтонистите и економскиот колапс. Конечниот удар од страна на Цариградската патријаршија бил зададен за време на патријархот Самуил, кој на 16 јануари 1767 г. со писмен отказ на архиепископот Арсениј ѝ ставил крај на долговековната Охридска архиепископија. Нејзиното достоинство било до таа мера погазено што и Охрид бил лишен од епископската катедра и бил подреден на Драчкиот митрополит. Од некогашните четиринаесет епархии во XVII век, во моментот на укинувањето на архиепископијата, Охридската епархија ги опфаќала само Охрид, Демир Хисар, Елбасан, Каваја и Драч.

Како најголем град во Охридската каза Охрид бил главен занает-чиски центар познат и надвор од Балканот, а неговата географската положба го правела незаобиколив на патиштата што Македонија трговски ја поврзувале со Јонското и со Јадранското Море.

Со цел создавање системско образование поимотните поединци почнале да го поддржуваат школувањето на младите во Италија. На самиот почеток од XVIII век работат првите училишта во Костур, Охрид, Сјатиста. Под влијание на европското, просветителството започнало да се развива и во Москополе – во 1710 г. е отворен грчки колеџ, а во 1744 г. е формирана т.н. Нова академија за која биле врзани имињата на најпознатите носители на просветителски идеи од тоа време.

Во црковната литература заживеале нови текстови за локалните светители, печатени главно во Венеција по нарачка на иселениците од Охридската дијецеза. Се интензивирало печатењето на зборници со служби и житија (аколутии) на словенските светители – Кирил и Методиј, Седмочислениците, Климент и Наум Охридски, Јован Владимир, св. Никодим од Барат. По Венеција (1690 г.) и влашкиот трговски центар Москополе (1740 г.) развил издавачка дејност – влијателна во ширењето на словенските култови. Меѓу најпознатите изданија е „Москополскиот зборник“ кој покрај книжевното и религиозното значење имал и друга темелна вредност. Словенските светители се слават на грчки јазик без истакнување на народноста, туку само на православната вера, што како своевиден „дијецезален патриотизам“ е искажано од Македонците, Власите, православните Албанци и од Грците под црковна јурисдикција на Охрид, како потреба за обединување во православната екумена со задржување на автокефалноста на Охридската црква.

Печатените книги биле проследени и со графички прикази. Во овој период се појавил и особениот уметник Христифор Жефарович, родум од Дојран, кој со сликарство се занимавал во друг регион, но со својата збирка графички печатени во Виена („Стематографија“, 1741 г.) ќе влијае врз сликарството во Македонија кон крајот на XVIII и во XIX век. Посебно треба да се укаже на графичкиот отпечаток што Жефарович го отпечатил во 1743 г. по нарачка на игуменот на манастирот Св. Наум. Графиката со претстава на св. Наум со сцени од неговиот живот и чудата била повеќекратен пример за подоцнежните зографи.

Како одраз на заедничкото живеење на македонското, грчкото, ароманското и албанското население во Охридската дијецеза и потребата за олеснување на нивната јазична комуникација, во последната деценија на векот е напишан своевиден речник, т.н. Четиријазичник од москополскиот свештеник/даскал Даниил. Четиријазичникот во кој сите јазици се дадени со грчки алфавит, имал две изданија објавени во Венеција (1794 и 1802 г.), а бил препечатуван и во XIX век. За македонскиот текст во книгата е утврдено дека го претставува охридскиот македонски говор од крајот на XVIII век, за што Даниил ја имал помошта од охридскиот свештеник Стефан. Тој претставува најстар печатен текст на македонски јазик и се смета за многу значаен за неговата историја.

1. Св. Јован Прејечан, 1703 г., црква
Св. Ѓорѓи, Охрид (зограф Михаил од
Охрид)

2. Св. Наум и св. Климент Охридски,
1711 г., манастир Св. Наум (зограф
јеромонах Констанијин)

3. Св. Марина и св. Јован Владимир,
1711 г., манастир Св. Наум
(зограф јеромонах Констанијин)

4. Неверувањето на Тома,
1711 г., манастир Св. Наум
(зограф Давид од Селеница)

5. Св. Аїанасиј и св. Сїиридон,
1750 з., Галерија на икони, Охрид
(работилница на Консианїин и
Аїанас од Корча)

6. Св. Марина со жиїије,
околу 1754 з., Галерија на икони,
Охрид (зограф јероѓакон
Консианїин од Сїаїи)

7. Св. Климент Охридски,
1779 з., црква Св. Богородица
Перивлеїиос, Охрид (анонимен
зограф од „охридскаїа
їробарокна зруїа“)

8. Арханѓел Михаил ја вади душайїа
на зрешникоїи, 90-їе на XVIII век,
Галерија на икони, Охрид (анонимен
зограф од „охридскаїа
їробарокна зруїа“)

За религиозната ликовна уметност во Охрид од периодот на XVIII век, можеме да говориме само според зачуваниот иконопис. За разлика од добро зачуваниот фрескоживопис во постарите храмови, иконите, како кршлив и понепостојан материјал што е и лесно пренослив, морале да бидат заменети со нови. Некаде се забележува целосна обнова во XVIII век, а некаде иконостасите се компилација на делови од различни периоди. Промените во сликарството од крајот на XVII и во текот на целиот XVIII век биле резултат на сложени околности, но главно настанувале според вкусот на ктиторите (богатите трговци, еснафите и духовниците) и на самите зографи.

Делата на зографите Константин Јеромонах, Давид од Селеница, Михаил од Охрид, браќата Константин и Атанас од Корча, Константин од Спат, Трпо Зограф, Јован Четири од Грабова и неколку групи анонимни зографи, кои најверојатно потекнувале од овие краишта (троеѓето помеѓу Македонија, Албанија и Грција), говорат за постепеното менување на класичната поствизантиска иконографија и ликовните елементи на сликата. Со различни убедувања во однос на естетскиот критериум и примерите што ги имале – некој во изминатите епохи, некој во порешителното примање на концептот од западната уметност, тие останале и натаму протагонисти на традициите на источноправославната религиозна уметност. Нивната дејност сè уште не е истражена во целост и науката сè уште го бара вистинскиот израз/име за да го дефинира стилот на ова сликарство во однос на претходните и на современите европски стилови во уметноста.

Првиот познат зограф на Охридската архиепископија кој сериозно го менува својот стил во барокизирана насока е јеромонахот Константин, чие творештво се следи во периодот од 1692 до околу 1726 г., главно низ иконописот сочуван на територијата на денешна Албанија (Елбасан, Москополе, Виткуќ, Корча, Л’нга), Грција (Костур, Верија), Македонија (Охрид) и на Света Гора. Бил плоден автор со истражувачки дух и потпирајќи се на традицијата, тој најнапред сликал во стилот на епирското сликарство од XVI век засновано на критските ликовни извори. Успешен е како минијатурист, минуциозно го слика секој детаљ и со калиграфски цртеж изведува безброј извиткани облици кои потонуваат во декоративноста. Во однос на колористичката палета, на употребеното злато чиј сјај го зголемува со техниката импресо и изобилството на растителен сликан орнамент, како и со композирањето на просторот, јеромонахот Константин го еманира италијанизираното православно сликарство што во Охридската архиепископија го внесе зографот Онуфриј од Аргос (Костурско) во средината на XVI век. Веројатни се неговите релации со високите личности во црковната организација од крајот на XVII и почетокот на XVIII век, митрополитите Козма Китиски

и Јоасаф Москополски и нивното посредување при ангажирањето во седиштето на Охридската архиепископија.

Врз основа на увидот во творештвото на јеромонахот Константин, сметаме дека шесте престолни, потпишани икони од 1711 г. во манастирската црква Св. Наум, поради ликовните вредности и тематските споеви се негово најзначајно дело. Особено се интересни двете икони со заедничкото претставување на св. Марина и св. Јован Владимир на едната и, на св. Наум и св. Климент на другата, кои се израз на јачината на нивниот непрекинат култ во јадрото на Охридската архиепископија. Иконографијата на св. Наум, во долната зона на иконата за првпат е збогатена со неговото Успение и групата Седмочисленици, како и со две популарни миракулни сцени.

Зографот Давид од Селеница е маркиран во историјата на уметноста како еден од неколкуте репрезенти на современите тенденции во сликарството од XVIII век, поточно на оние кои на Света Гора ги пропагираат ретроспективистичките ликовни начела поврзани за делата на легендарниот зограф Панселинос, на Теофан од Крит и Франгос Кателанос. За најистакнат во оваа тенденција, сè уште, се смета Дионисиј од Фурна, светогорски монах и сликар, кој всушност е најпознат по својот сликарски прирачник. Ерминијата на Дионисиј од Фурна, напишана во периодот од 1728 – 1733 г., која содржи декларативни упатства за следење на спомнатите големи сликари од почетокот на XIV и од XVI век, во најголема мера е компилација на постари текстови со речиси истите иконографски и технолошки препораки. Во науката е утврдено дека самиот Дионисиј недоследно ја практикувал теориски претставената тенденција во сликањето на својата светогорска келија во 1711 г. Повеќето негови икони се продолжение на традиционалното поствизантиско сликарство ориентирано на критските извори од XVI век.

Атрибуцијата на светианаумските празнични икони на Давид од Селеница ја образложуваме со аналогните истражувања на неговите потпишани дела – светогорскиот живопис од 1715 г. во параклисот на Св. Богородица Кукузелиса во Великата Лавра, сликаниот ансамбл на големата москополска црква Св. Никола од 1726 г. и на црквата Св. Јован Претеча од 1727 г. во Костур. Не помалку значајни се компарациите со иконостасните икони од црквата Св. Димитрија во Битола од околу 1730 г. и фреските што му се припишуваат во солунската црква Св. Неа Панагија од времето по 1727 г. Заклучокот – дека празничните икони во манастирот Св. Наум од 1711 г., за кои веќе беше оценето дека се сликани во духот на протопалеологовската епоха, се дело на Давид од Селеница, не е важен само поради осознавање на неговото најрано дело. Во врска со пошироките балкански ликовни околности, тој е значаен како факт дека во јадрото на Охридската архиепископија, независно од Дионисиј од Фурна и пред заминувањето на Давид на Света Гора, сликарството на

охридската црква Св. Богородица Перивлепта (1295 г.) било негов пример, што е рамно на најкарактеристичната светогорска ликовна тенденција во првата половина на XVIII век. Периодот на неговото творештво засега треба да се определи од 1711 до 1738 г.

Двете силни уметнички личности какви што биле јеромонахот Константин и Давид од Селеница привлекле околу себе ученици, кои натаму ќе ја обележат епохата со својата зографска продукција во која трајно ќе се препознава стилот на нивните учители. Меѓу новите сликари на Охридската архиепископија од средината на XVIII век најпознати се браќата Константин и Атанас од Корча и јероѓаконот Константин од областа Спат во денешна Албанија. Последниот, според досегашните сознанија, работел само во тој дел на Охридската дијецеза (Елбасанско, Арденица, Виткуќ, Л’нга, Каваја, Вердове) во периодот 1739 -1767 г. Освен со фреско-ансамблот во манастирската црква во Л’нга, името на Константин од Спат не се поврзува со други остварувања во ѕидното сликарство.

Иконите во Охрид за кои сметаме дека се негови, се донесени од други средини. Од петте идентификувани најзначајна е житијната икона на св. Марина од околу 1755 г. која е донесена од истоимениот манастир во с. Л’нга над Поградец. За другите: Воскресение, два триптиха со Деисис и икона со Деисис и светители, сметаме дека се донесени од поклониците во манастирот Св. Наум или пак, како домашни икони се нарачани од охридските семејства кај овој зограф. Стилскиот дуализам на Константин од Спат е очигледен во неговото творештво во зависност од нарачателите. Во регионот поблизок до Јадранското Море (Арденица), неговите дела се „модерни“, исполнети со доцноготички мистицизам и ориентален призвук. Оние лоцирани во близината на Охрид (Л’нга) се традиционални во иконографските решенија и поблиски се до популарната уметност. Неговиот цртеж е прецизен, но тврд; инкарнатот е темен и студен од сино-зелените сенки; фигурите немаат волумен и се движат во грч. Единствениот пејзаж што треба да се издвои во сликарството од XVIII век во Охридската дијецеза, исклучителната сцена во контекст на Апокалипсата во Л’нга, е негово дело. Духот на јеромонахот Константин и на Давид од Селеница се препознава во неговиот стил, но тој е индивидуализиран токму со посилното влијание на италијанското сликарство, посредно пренесено и од сликарите на Јонските Острови.

Сличностите во стилот на Константин и Атанас Зографи од Корча придонеле неверојатно долгиот творечки период во науката обично да им се припишува на обајцата. Делата во кои тие одделно се потпишале се малубројни и досега не се правени напори за нивното авторско диференцирање. Забележливо е дека во сите сочувани натписи Константин е првонапишан. Логично е да се претпостави дека тој е постар од брат му Атанас и дека веќе имал зографски углед. Најраниот нивни

заеднички потпис датира од 1744 г. во манастирот Арденица, но постојат индиции дека барем едниот од нив зографисувал и пред тоа. Склони сме да веруваме дека тоа бил Константин, кој изгледа чиракувал кај големиот сликар Давид од Селеница уште во 1726 г. во москополската црква Св. Никола. Сидно сликарство од раката на корчанските браќа е зачувано на територијата на Србија, Грција, Албанија и на Света Гора, а во Македонија се зачувани само икони.

Во творечкиот зенит на Константин и Атанас Зографи се сликани осум икони (1750 г.) што потекнуваат од различни цркви во Охрид, најверојатно донесени од нивната работилница во Корча. Со двете познати икони од Битолско (1785 г.) кои ги потпишал Константин Зограф од Корча, по сè изгледа, сосема згаснува делото на ова ателје, најпродуктивното во уметноста на XVIII век. Со колористичката палета, цртежот и конципирањето на сцената, корчанските браќа се движат во рамките на коректноста. Неисцрпната нараторска сила е нивната најважна карактеристика. Најголем број од темите кои добиле ново иконографско обликување се дел од репертоарот на овие сликари. Забележуваме дека од шестата деценија на векот се разидуваат во стилскиот израз, при што, Константин продолжува со поконзервативно, а Атанас со поизразено барокизирано творештво, за што најречит пример се неговите икони од црквата Богородица, извор на животот од Корча.

Потомците на браќата Зографи, во втората половина од векот работеле во семејната тајфа, а само зографот Трпо оставил позабележителен самостоен опус. Применувајќи го површно наученото од татко си Константин, и покрај значајната тематика во живописот на манастирската црква Св. Наум (1799/1800 и 1806 г.), Трпо е претставник на декаденцијата во сликарството од овој период.

Чувствителна промена во ликовната култура на Охрид во XVIII век настанала кон крајот на седумдесеттите години со појавата на анонимните зографи кои ги нарековме „охридска пробарокна група“. Тие ја задоволиле потребата од обнова на иконостасите во градските цркви, внесувајќи новини во нивната програма, по свои и по убедување на црковните и индивидуалните нарачателни. Боите што ги употребуваат се интензивни и контрастни; покрај златната заднина сè почесто поставуваат маринскосина; архитектурата е масивна со ренесансни облици сликани линеарно; продолжуваат со поздржана употреба на сликан растителен орнамент. Нивниот евидентно различен стил од дотогашните, е најверојатно резултат на зачестената комуникација со блиските Јонски Острови, како и на традиционалната поврзаност со Света Гора и нејзините уметнички деривати. Иконите од овие зографи во Охрид се првите јасно изразени пробарокно ориентираны ликовни дела во црковното сликарство од XVIII век во Македонија.

Групата во која има двајца главни зографи не ја следиме надвор од територијата на денешна Република Македонија. Според нашата атрибуција нивниот опус претставува обем од над 160 икони и еден фрагментарно сочувван сиден ансамбл, од кои во самиот Охрид до денес се сочувани 35 портативни и иконостасни икони. Најраните датирани дела се од 1778 г. во Охрид, каде што и според други датирани икони оправдано може да се претпостави дека престојувале во градот до 1814 г. и дека овде им се наоѓало седиштето.

Од увидот што го имаме во зографскиот материјал и врз основа на досегашните научни сознанија за карактеристиките на сликарството во другите балкански средини, може да се посочат и неколку иконографски новини за територијата на Охридската дијезеза. Се потврдува дека многу заемки од западната уметност, вткајувани во православната уметност и во изминатите векови, се засилени во настојувањето да се следат новите европски движења. Нагласени се темите за едносушноста на св. Троица, евхаристичниот и литургиски карактер на Исус Христос и неговите страдања; маријанската тематика се збогатува со химнологијата и се обликуваат сцени што го потенцираат нејзиното безгрешно зачнување; се нагласува емоционалниот однос на Богородица и Јосиф кон новородениот Христос; се комбинираат дидактички, морализаторски и есхатолошки теми и друго.

Во врска со архитектониката и програмата на иконостасите во Охрид се констатира новина во појавата на врата кон протезисот. Како најран пример во Македонија засега го сметаме примерот од црквата Св. Никола-Геракомија во Охрид од 1780 г., со претставата на архангел Михаил како ја вади душата на грешникот. Темите на иконостасните наддверија од овој период во Охрид, освен вообичаените Старозаветни св. Троица и Недремано око, се прошируваат и со претставите на Исус Христос Велик архијереј со ангели, св. Тројца јерарси и Мандилионот. Цоклето најчесто било украсено со богато сликана растителна орнаментика што ја заменуваа текстилната подеа.

За разлика од резбата од првата половина на XVIII век, која е минуциозна во изведбата на разновидни компликувани мотиви, пластичната обработка на дрвото во иконостасите од втората половина на XVIII век се изведува во плиток релјеф и во ажурна техника на режење на јадро заоблени форми. Таа задолжително ги следи иконостасните крстови и поретко епистилите и царските двери. Мотивите се различни варијанти на барокно извиткани лисја, пупки и расцутени цветови, крстови и зооморфни облици (ламји) на базисите од иконостасните Распетија.

Декорацијата на иконите во XVIII век продолжува со традицијата на техниките од поствизантискиот период. Ореолите на светите се украсуваат со геометриски и растителни орнаменти, со усчување и импресо во златната подлога и во штуко-техника. Сликаниот шабло-

низиран орнамент на рабовите од иконите, практикуван во Охридската архиепископија уште од средината на XVI век под влијание на италокритската уметност, е многу популарен и во XVIII век. Металните апликации во вид на опкови на поголема површина од иконата, или, најчесто, само на ореолите и рацете на фигуриите, како украсување ги следиме од втората половина на XVIII век.

Множеството од индивидуализирани сликари во Охридската дијецеза е еден од главните двигатели во уметноста од XVIII век. Зографските имиња и работилниците што ги набројавме и кои се директно поврзани преку своето творештво со Охрид, воедно се меѓу главните протагонисти на црковното сликарство во текот на XVIII век и на Света Гора. Утврдивме дека иконите на тие актуелни зографи се постојано присутни во самиот Охрид и неговата непосредна околина, а нивниот вид и бројноста покажуваат дека до седмата деценија на векот Охрид бил главно консумент за приватни или црковни потреби. Наспроти големата пресвртница со укинувањето на Архиепископијата (1767 г.), градот станува и продукциски центар за видно обновување на црковните ентериери според владејачкиот вкус на времето. Духот на ликовната религиозна уметност од XVIII век ќе преовладува во христијанските светилишта низ Македонија сè до првите три децении на XIX век.

Литература

1. **Von Hammer, J.:** *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, 3., Zagreb, 1979
2. **Генова, Е.:** *Модели и типичности за модернизирани на църковната живопис в българските земи от втората половина на XVIII век*, Историческо българище 2, София, 2001
3. **Грозданов, Ц.:** *Портретите на светителите од Македонија од IX-XVIII век*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје, 1980
4. **Грозданов, Ц.:** *Светии Наум Охридски*, Детска радост, Скопје, 1995
5. Група автори, *Историја на македонскиот народ*, Скопје, 1988
6. **Drishti, R. Y.:** *Kostandin Shpatazaku*, Tiranë, 1992
7. **Здравева, М.:** *Македонија во меѓународниот сообраќај и промена во XVIII и почетокот на XIX век*, Студентски збор, Скопје, 1986
8. **Јелавич, Б.:** *Историја на Балканот, осумнаесеттиот и деведесеттиот век*, Том I, НИК Лист, Скопје, 1999
9. **Kyriakoudis, N. E.:** *18 th Century Monumental Painting in the Thessaloniki and on Mount Athos, Aesthetic Quests and Stylistic trends*, Θεσσαλονικη και Φιλιππουπολη σε παραλληλους δρομους, 18 ος – 20 ος αιωνας, Thessaloniki, 1999
10. **Машник, М. М.:** *Непознати икони на браќата Зограф од Корча*, Културно наследство 26-27, Скопје, 2001
11. **Меловски, Х.:** *Москополски зборник, пролошки житија на светците*, кн. 1-2, Bibliotheca Miscellanea Byzantino-Macedonica, Скопје, 1996
12. **Мутафов, Е.:** *Европеизација на хрватия. Съчинения за живописата на грчки език през првата половина на XVIII в.*, София, 2001
13. **Naslazi, K.:** *Disa Konsiderata për piktorin mesjetar Kostandin jeronaku*, Monumentet 2, Tiranë, 1989

14. **Peufuss, D. M.:** *Die Druckerei von Moshopolis, 1731-1769*, Bundruck und Heiligenverehrung im Erzbistu Achrida, Wiener Archiv für des Slawentus und Osteuropas, Band XIII, Wien-Köln, 1989
15. **Поленаковиќ, X.:** *Никулциџе на новаџа македонска книжевностџ*, Мисла, Скопје, 1973
16. **Попова, E.:** *За авџорсџвоџо на иконаџа св. Марина с жиџиџе в џалерияџа на икони – Охрид*, Проблеми на изкуството 3, Софија, 1998
17. **Попова, E.:** *Теми, вџведени в Бџлџарскаџа живоџис оџ Хрисџо Димџџров*, Проблеми на изкуството 3, Софија, 2001
18. **Поповска-Коробар, B.:** *Икони од Музеџоџ на Македониџа*, Скопје, 2004
19. **Поповска-Коробар, B.:** *Иконоџисоџ во Охрид од XVIII век*, Култура, Скопје, 2005
20. **Снџгаровџ, И.:** *Охридџ*. Исторически очеркџ, Македонски прегледџ кн. 1, Софија, 1928
21. **Снџгаровџ, И.:** *Исџџорџа на Охридскаџа архиеџџскоџџа џаџџриарџџа оџ џаданеџо џ џод џџурциџе до неџноџо униџџоженџе (1394 – 1767)* Софија, 1932
22. **Тимоџџевић, M.:** *Срџско барокно сликарсџво*, Матица српска, Нови Сад, 1996
23. Τσιγαρίδας, Ν. E.: Οι τοιχογραφίες του ναού της Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης και το κίνημα επιστροφής του 18ου αιώνα στην παράδοση της τέχνης της Μακεδονικής Σχολής, Χριστιανική περίοδος 1430 – 1912, Β', Θεσσαλονίκη (Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης), 1994
24. **Тричковска, J.:** *Иконоџисоџ во Биџорскиоџ манасџџир во времеџо џред обновувањеџо во 1800 џодина, во Манасџџир Свеџџи Јован Биџорски*, (Зборник на трудови), Културно-историско наследство на Република Македониџа XXXII, Републички завод за заштита на спомениците на културата – Епархиџа Дебарско-Кичевска, Скопје, 1994
25. Χατζιδάκης, Μ.: Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450- 1830), Τ. 1, Αθηνα, 1987
26. **Храбак, B.:** *Албаниџа од коначноџ џада џод џџурску власџ до средине XVIII века*, Из историџе Албанаџа, Зборник предавања, Друштво историчара Србиџе, Београд, 1969
27. **Шелмић, J.:** *Срџско зидно сликарсџво XVIII века*, Galerija Matice srpske, Novi Sad, 1987

Васил Јошевски

60 ГОДИНИ ОД КУЛТУРНАТА АВТОНОМИЈА НА МАКЕДОНЦИТЕ ВО ПИРИНСКА МАКЕДОНИЈА

Се наоѓате тука, во Охрид, во Македонија, на извориштето на една писменост – словенската. Историски гледано, таа претставува непобитен историски факт, потврдун со илјадници примери.

Која и каква е задачата на историската наука?

Нејзина основна задача е да открива нови и непознати појави, процеси, настани, личности итн. или познатите да ги подложува на научно набљудување, анализа и аргументирано да нуди нови видувања и разбирања.

Секој народ има своја подолга или покуса историја, помалку или повеќе позната во тесни или пошироки, меѓународно признати и прифатени рамки. Секој народ својата историја ја базира на својот јазик, писмени и материјални докази на неговиот или на некој друг јазик и писмо на некого со кого тој бил во допир или пак живеел како сосед. Нам не ни е познато некаде на нашава зелена планета да постои некој народ, па дури и племе во најзафрлените предели во прашумите на Амазонија, без свој јазик. Нашето осознавање со такви примери секојдневно го збогатуваме со нови откритија во тој правец.

Потребата од нивната меѓусебна комуникација на поширок простор ја наметнала потребата од пренесување на пораки во писмена или некоја друга форма. Најпозната форма во Северна Америка, меѓу индијанските племиња била онаа со сигналите од чад наречени „димни сигнали“.

Македонскиот народ има своја долга историја, благодареејќи пред сè на материјалните и писмените докази, на неговите легенди и митови кои се пренесувани усно. Во поново време за македонското минато се направени значајни светски признати откритија за карпестата уметност, за остатоците од праисториската опсерваторија за набљудување на вселената „Кокино“, за македонското писмо „коине“ или пак македонското писмо од Записот на Розета и др. Македонската империја на Филип II и неговиот син Александар III Македонски и неговите наследници во

светски рамки никој не ги доведува во прашање во однос на македонското потекло.

Наспроти сите желби, потреби и настојувања на светски признати експерти во областа на историската наука, кои настојуваат да одговорат на таа основна задача на историската наука, некои од нашите соседни држави трошат големи финансиски и материјални средства, интелектуални сили, политичка моќ, во спротивен правец, не да откријат нешто ново, туку да го сокријат она што никако не може да се сокрие пред сопствената свест и совест, сопствена научна јавност и интелигенција, пред пошироката научна и општествена јавност, а тоа е дека македонскиот народ е жива аксиома која не бара никакво докажување, а неговиот јазик, историја и писменост жива материја која секојдневно се збогатува.

Подобар пример од Вашето присуство и вашата желба да го научите македонскиот јазик и да го ширите низ светот нема потреба да бараме.

Да се вратиме сега на денешната тема што е предмет на моето излагање пред вас.

Националните права и слободата на Македонците од пиринскиот дел на Македонија и нивните настојувања за политичка и национално-културна афирмација во времето на таканаречениот *димитровски период* во Бугарија остануваат историски факти на една објективна историска стварност. Истите се темелат на придобивките од учеството на Македонците од пиринскиот дел на Македонија во антифашистичката борба во текот на Втората светска војна.

Како почеток на остварувањето на своите национални права и слобода слободно може да се земе месецот октомври 1944 година, кога отпочнаа подготовките за свикнување на Првата легална конференција на Обласниот комитет на Бугарската работничка партија за Пиринскиот крај и изготвувањето на резолуцијата од страна на обласното раководство и Асен Чаракчиев (суден во судскиот процес против ВМРО(Об.) во 1936 година, пред судот јавно искажал дека неговата национална припадност не е бугарска туку македонска). Во тој документ недвосмислено се истакнува дека:

1. Горноцумајската област, којашто е составена од Горноцумајска (денешна Благоевградска), Разлошка, Неврокопска (денешна Гоцеделчевска), Светиврачка (денешна Санданска) и Петричка околија, географски, стопански и етнографски е неделив дел од Македонија.
2. По полвековната херојска борба за слобода, најпосле е поставен почетокот на слободна македонска држава. На 2 август, Илинден, истата оваа година беше свикано и Првото македонско народна собрание (АСНОМ), кое ја прогласи Македонија за федерална држава во рамките на федеративна Југославија.

3. Населението на Горноцумајската област секогаш учествуваше најактивно во ослободителната борба на целиот македонски народ. Со своето активно учество под знамето на ОФ во борбата против бугарскиот фашизам во последните години Партијата и населението на Горноцумајската област беа свесни дека победата над фашизмот ќе го расчисти патот за разрешување на македонското прашање – обединување на трите дела на Македонија во една македонска држава.
4. Присоединувањето на Горноцумајската област кон македонската држава е во интерес и на братскиот бугарски народ. Така се расчистува патот кон југословенската федерација, која ќе го зацментира пријателството меѓу народите на Југославија и Бугарија и ќе ја гарантира нивната слобода.“
5. И покрај тоа што на самата конференција која била одржана во почетокот на месец ноември 1944 година, подготвената резолуција била прифатена во видоизменета форма, сепак остварувањето и афирмацијата на македонските национални права, слобода и придобивки од четиригодишната антифашистичка борба отпочнаа да се остваруваат.

Решенијата на ЦК на БРП(к) од август 1944 година

Соочувајќи се со објективната историска стварност и прифаќајќи ја истата, Централниот комитет на Бугарската работничка партија (комунисти), на 9 август 1946 година, на својот X проширен пленум, ќе ги донесе следните решенија по однос на македонското прашање:

„Прво. Бугарската работничка партија (комунисти) смета дека основниот дел на македонскиот народ се има организирано државно и национално во рамките на Федеративна Народна Република Југославија како Народна Република Македонија. Обединувањето на другите делови на македонскиот народ претстои да се изврши врз база на македонската Народна Република во рамките на ФНР Југославија.

Второ. Бугарската работничка партија (комунисти) смета да ги подготви неопходните услови за ова обединување, зашто присоединувањето на Пиринскиот крај кон Народна Република Македонија е пред сè работа на самите Македонци, но и општа задача на Отечественофронтотска Бугарија и на Федеративна Народна Република Југославија.

Трето. БРП(к) смета за неопходно во периодот до присоединувањето на Пиринскиот крај кон Народна Република Македонија систематски да се работи на културното зближување на македонското население од тој крај со НР Македонија, на популаризирањето во нивната средина на работа и постигањата на македонската Народна Република, на

македонскиот јазик и македонската литература, на запознавањето со историјата на македонскиот народ како што се предава во училиштата во Македонија, да се олеснат граничните услови меѓу Македонија (Југославија) и Пиринскиот крај за широко заемно општење на македонското население од едната и од другата земја и воопшто да се преземат низа други мерки по линија на културната автономија, кои ќе придонесат за развојот на националната свест кај македонското население и ќе го олеснат неговото обединување со основниот дел од македонскиот народ во Народна Република Македонија.

Учествувајќи активно во борбата на Отечествениот фронт против реакцијата и за зацврстување на демократскиот режим во Бугарија, Македонците од Пиринскиот крај треба да имаат на изборите за Великото народно собрание свои македонски кандидати, а во самото Велико народно собрание своја парламентарна група.“ Документот содржи уште четири точки.

Врз основа на овие документи, Владата на Народна Република Бугарија, преку своите министерства презеде низа активности во областа на културата, образованието, државната статистика и др.

Извршениот попис на учениците од страна на Обласната училишна инспекција за пиринскиот крај

Користејќи ги тие свои права, при пописот на учениците на возраст од 7 до 15 години, што бил спроведен од страна на Обласната училишна инспекција, националниот состав на учениците во таа 1946 година бил следниот: од вкупниот број ученици кој изнесувал 43.909, 35.184 биле евидентирани како Македонци-христијани, 4.538 како Македонци со исламска религија, 3.184 како Бугари и останатите како Турци, Цигани, Евреи и други малцинства.¹

Резултати од пописот на населението во Народна Република Бугарија во 1946 година

Покрај пописот на учениците што го извршила Обласната училишна инспекција, во декември 1946 година, во Бугарија бил извршен редовниот попис на населението. Според резултатите од тој попис, од целокупниот број на населението во Горноцумајската област кој изнесувал

¹ Државен архив на Македонија, фонд, Министерство за просвета, документи за Пиринска Македонија 1944-1953, необработен материјал.

252.083 лица, 160.597 се декларирале како Македонци-христијани, 54.418 како Бугари, 30.074 како Помаци. Овие Помаци во суштина се оние родители на учениците Македонци со муслиманска религија.

Резултатите од пописите што биле направени во 1946 година, и утврдената национална структура на населението во Пиринскиот крај, придонесоа, во текот на 1947 година, да биде отворен Обласниот македонски народен театар во Горна Цумаја.

Обласниот македонски народен театар во Горна Цумаја

На 7 ноември 1947 година, во Горна Цумаја (денешен Благоевград) бил отворен Обласниот македонски народен театар. Свеченото отворање било извршено во присуство на делегација од НР Македонија, претставници на Националниот комитет на Отечествениот фронт на Бугарија, претставници на Сојузот на артистите на Бугарија, раководители на Обласните раководства на Партијата и на Отечествениот фронт и други гости.

Премиерна претстава на ОМНТ била битовата пиеса на Антон Панов „Печалбари“. Покрај редовните артисти на ОМНТ, учество во таа прва претстава зеле и гостите членови на МНТ од Скопје, Тодор Николовски и Петре Прличко.

Основна карактеристика во работата на ОМНТ била таа што сите претстави од неговиот репертоар биле изведувани без исклучок на македонски јазик. Во неговата работа активно биле вклучени и режисерите и артистите од НР Македонија Илија Милчин, Крум Стојанов и Вера Вучкова.

Македонскиот литературен јазик и историја на македонскиот народ како предмети во училиштата во Пиринска Македонија

Покрај театарот во училиштата во Горна Цумаја, Неврокоп, Разлог, Петрич, Свети Врач, Банско, Мелник и во уште 63 основни и средни училишта се предаваше и се учеше историја на македонскиот народ и македонскиот литературен јазик.

За подобро совладување на македонскиот литературен јазик и историјата на македонскиот народ, Великото народно собрание на НР Бугарија, на 5 февруари 1948 година го донесе Указот број 148 за распоредување во државна служба во ресорот на Министерството на народната просвета и други учители од Народна Република Македонија, југословенски државјани, за стапување во служба на 31 учител. Во указот меѓу другото, буквално се вели:

„Му се наложува на Министерството на народна просвета, да прими во својот ресор на државна служба, *за времетраење од 3 години, сметано од 15 септември 1947 година, до 14 септември 1950 година*, следните учители од Народна Република Македонија, југословенски државјани, за учители во Народните основни училишта и гимназии, во Пиринска Македонија – со плата на редовни учители за соодветниот степен училиште во кое се назначени.

За исполнување на овој Указ се задолжува Министерот на народната просвета.“

Следува список на 31 учител.

Врз основа на Указот број 148 Горноцумајската обласна училишна инспекција, на 21 февруари 1948 година ја донесе Наредбата број 34 за назначување на учители по македонски јазик и македонска историја во основните училишта во Горноцумајската училишна област.

За да можат учениците полесно да го изучуваат македонскиот литературен јазик, како и за да се создаде што потесна соработка со НРМ, Обласната училишна инспекција во Горна Џумаја, на 7 февруари 1948 година, испратила циркуларно писмо до сите околиски училишни инспектори, средишни директори, директори и управници во Горноцумајската област под број 365. Циркуларното писмо содржи 15 точки во кои се препорачуваат следните мерки преку учителите. Како илустрација ќе издвојам неколку покарактеристични.

Во точката 1. се препорачува: „Да се развие широка мрежа на дописници со НРМ на следниот начин: основно училиште со основно; одделение со одделение; организацијата 'Септемвриче' со Пионерската организација; индивидуално допишување.“ Писма од тој период сè уште се чуваат и кај нас во Република Македонија и во Пиринскиот крај.

Во точка 4. се препорачува следното: „Да се практикува правење на сидни весници на секои 15 дена во секое одделение. Издавањето на сидните весници ќе биде практична форма низ која може да се ползува активноста на учениците за совладување на литературниот македонски јазик, затоа е потребно сите сидни весници да излегуваат на македонски јазик.“

Во точка 11, меѓу другото се вели:

„Во секое училиште каде што има радиоапарат треба да се организира редовно да се слуша Радио Скопје (средни бранови 241,9).“

Исправки во учебниците по историја во НР Бугарија

За да се „избегне секоја можност за толкување или изводи во духот на великобугарскиот шовинизам“, Министерството на народната просвета

на Народна Република Бугарија на 21 ноември 1947 година ги изврши следните поправки во учебниците по историја:

Во учебникот по историја за III клас, во лекцијата за Самоиловата држава, се вели дека: „Самоиловата држава е типична феудална формација, во која нема и не може да има каква и да е национална свест. Самоиловата држава е предимно држава на Македонските Словени“.

Во учебникот по историја за VII клас, на стр. 34, читаме: „Племенскиот сојуз на словенските племиња во Македонија, на чело со кнезот Пребонт, треба да се истакне како прв обид на Македонските Словени за создавање своја државна организација“.

Во истиот учебник, за VII клас, на стр. 209-219 каде се зборува за браќата Миладиновци, се вели дека: „Браќата Миладиновци, како и другите македонски учители и книжевници, не треба да бидат третирани како претставници на бугарската просвета. За време на Преродбата, општите интереси на Бугарите и Македонците ја обусловуваат и нивната заедничка борба, насочена против заедничкиот непријател – фанариотите.“

Тоа се само делови од извршените исправки во учебниците по историја кои беа извршени од страна на Министерството за народна просвета на НР Бугарија.

Ученици и студенти од пиринскиот крај и македонската емиграција во НР Бугарија на школување во НР Македонија

Во рамките на културната автономија на Македонците од пиринскиот дел на Македонија, неспорно треба да се нагласи испраќањето на ученици и студенти од Пиринскиот крај и од редовите на македонската емиграција во Бугарија на образование и студии на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, поточно во НР Македонија.

Есента 1946 година во НР Македонија пристигнала првата група студенти – Македонци од Пиринскиот крај и македонската емиграција во Бугарија. Во таа прва група на студенти имало 27 Македонци од пиринскиот дел на Македонија и 9-мина од македонската емиграција во Бугарија.

Според еден подоцнежен извештај на Министерството за просвета на НР Македонија, на факултетите и Вишата педагошка академија во Скопје биле запишани 9 студенти на Медицинскиот факултет; 20 на Филозофскиот, претежно на историја и македонски јазик. 15 на Шумарскиот факултет, 10 на отсекоот Агрономија, а на Вишата педагошка академија биле запишани 12 студенти. Во оваа пригода, без да навредиме некого, ќе го споменеме името на Костадин Делиниколов, еден од првите пишувачи на учебник по историја, Милка Божикова, академикот проф. д-р Иван Катарциев, младинскиот раководител Радој Спасов.

Сите тие права како и настојувањата за национална, политичка и културна афирмација на Македонците во пиринскиот дел на Македонија во таканаречениот Димитровски период во Бугарија, претставуваат факти кои никако не можат да бидат оспорени.

Родна Величковска

ЖЕНСКОТО ОБРЕДНО ПЕЕЊЕ ВО СТРУШКИОТ РЕГИОН ДЕНЕС

Овој труд претставува придонес кон истражувањето на женското обредно пеење во Охридско-струшкиот регион¹, кое ја илустрира сегашната состојба на теренот, и сè уште е живо или до неодамна живеело благодарение на жилавоста на богатата народна традиција. Обредното пеење се вклопува во шемата на распространетост на сличните видови пеење како во Струшкиот така и на поширокиот македонски ареал, кое се одликува со исклучителност на појавите и со неповторливост на испреплетеноста на повеќе музичко-фолклорни особености. Тие особености се условени од повеќе причини, кои се јавиле како резултат на внатрешните процеси на формирање на системот наречен „културен дијалект“, а се задржале во оваа област пред сè поради специфичните географски фактори, релативната комуникациска оддалеченост на некои села од градското административно и културно средиште итн.

При истражувањето вниманието е, главно, насочено на следните појави:

1. Народниот календар и неговата врска со обредите и обредното пеење при разните обиколки од страна на девојки за време на лазарските², велигденските³ и Ѓурѓовденските⁴ празнувања, чијашто обред-

¹ Родна Величковска, Женското обредно пеење во Охридско-струшкиот регион (во печат).

² Лазарските празнувања во Струшкиот регион се сè уште жива традиција, чијашто обредност (игра и пеење) е задолжителна за девојчињата од целиот ареал. Тоа може да се забележи и од стиховите:

Берете се лазарки, јо, Лазаре,
да одиме с Лазара,

чие непочитување било санкционирано од страна на самите лазарки:

Која не ќе ни дојдит,
три години да лежит,
три постели да скинит,
од кол вода да пијет
и пак дерман да нема!
(АИФ, касета бр. 3982).

ност како основна особина ја следи симболиката на циклусот, кој, пак, претставува универзален симбол и означува севкупност, целосност,

Девојчиња, т.н. „кошничарки“, облечени во народна носија, со кошници в раце, и денес со игра и песна го посетуваат секое домаќинство во селото и пеат лазарски песни „наменети“ за секој член од семејството: за домаќинот; ако во куќата има девојче, пеат за девојчето; за машко дете; за мало машко дете: за свршено машко или женско за млада невеста; куќа што е богата со машки членови: синови, внуци и др. (види ги примерите број од 1 до 11). Кога одат низ селото, најнапред пеат:

Летале ми, летале, јо Лазаре,
девет реда гулаби,
девет реда гулаби,
а десети пауни.
Паднале ми, паднале
во цареи дворои.
А царица седеше,
дробен бисер нижеше,
на лазарки даваше.
(АИФ, касета бр. 3908/2).

А кога влегуваат во дворовите пеат:

Овде дворје изметени, јо Лазаре,
а девојка измела.
Со два страка босилек,
со две лика чебрика.
(АИФ, касета бр. 3908/2).

Лазарските песни се изведуваат по еден строго утврден ред; се знаело точно какви обврски имал секој учесник во обичајот. Карактеристични се кажувањата на Љубица Лешоска од с. Вечани, Струшко во врска со хиерархиското редење на лазарките при обредното играње и пеење. Почетната пејачка ја нарекуваат „буљубаша“, а до неа е „завелвачот“, потоа следат другите лазарки и на крајот е „довелвачот“ (АИФ, касета бр. 3916). Петко Домазетовски во своите теренски истражувања на подрачјето на Струшки Дримкол, во селата Јабланица, Пискупштина, Безево, Нерези, Луково и Модрич забележува дека лазарските обичаи и песни во овој крај сè уште интензивно се одржуваат. Карактеристично за овој крај е тоа што вечерта спроти празникот Лазара девојчињата што се спремале за лазарки си избирале едно помало девојче, што би требало да претставува „нестулка“, а за нивните глави плетеле венци од слама и боршлен при што ја пеее следната песна:

Ој, другачки, другачки, Лазаре,
берите се, берите,
да плетиме венците,
да одиме Лазарки,
да гледаме морето,
ќе се море биеше,
од корење се корнеше,
од ворби се ломеше,
бели пени пушташе.
Не сѝој вишин, ѝоклањај се!

Утрото, на Лазарица, истакнува тој, поголемите девојки облечени во невестинска рубка, а помалите во моминска, заедно со „нестулките“ оделе на зборното место, т.н. „Ориште“ од каде што се разделувале по групи и тргнувале по маалата и оделе од куќа на куќа, пејќи песни. Нив ги водела повозрасната девојка наречена „наворфница“, којашто воедно ги прибирала парите што ги добивале како подарок. За време на пеењето „нестулките“ ги држеле напред, а кога ќе завршела песната, се поклонувале како невести.

Кога тргнувале да шетаат по селото, ориштето го напуштале со песната:

Не веј, ветре, јаворе, Лазаре,
не веј, ветре, јаворе.
Не се венци јаворои,
ток са венци боршленои.
Не сѝој вишин, ѝоклањај се, Лазаре!

(Петко Домазетовски, „Лазарски песни од Дримкол (Струшко),
Македонски фолклор, VII/13, Скопје, 1974, стр. 191-201).

бесконечност и вечност.⁵ Како потврда за ова е сè уште кружната обиколка на споменатите „обредни поворки“, како во игрите така и во

Откако девојчињата ќе ги испејат песните, домаќините ги даруваат „со по некоја пара“, а тие со песна ги благословувале:

*Дочекала и в година,
и за многу годиници,
не сѝој више ѝоклони се!*

или:

*Госѝод ѝојке да ѝи дари,
и в година дочекало,
со сѝ мајка, со сѝ ѝаѝко,
со целаѝа фамилија.*

Ако се случило некој да не ги дарува, тие со песна го проколнувале:

Лоша змија во кесеѝо.

² Спаса Поповска, род. 1933 год. во с. Мороништа, Струшко, живее во Ложани, Струшко. Сè уште ѝ се свежи сеќавањата кога таа како девојче одела лазарка. Покрај песните што ги испеа, таа даде корисни податоци за обичаите. Интересен е податокот дека девојките лазарки од овој крај не пееле од Лазара до Велигден, бидејќи „тажеле“, односно го тажеле „Риста бога“, АИФ, касета бр. 3908/2.

³ Посебно место во Струшкиот регион заземаат велигденските празнувања, кои се проследени со пригодно пеење и играње, а кое се практикувало во текот на трите дена од празникот. Девојките, фатени во обредното оро, кое честопати се спомнува во стиховите од овие песни, пееле:

*Сино езеро оро градено, и!
го заградиле на ден Велигден,
до полу дошле на ден Гурѓовден,
го доградиле на ден Спасовден.
(АИФ, касета бр. 3909).*

Така во с. Радожда, Струшко жените на Велигден одат в црква, носат јајца и таму пред црквата играат и пеат:

*Света Недела доз, и!,
цркви метеше, доз, и!
ем солзи рони, доз, и!
Ми е догледа Свети Никола:
– Шо сестро метиш ем солзи рониш!
– Как да не мета, как да не плача,
оката сребро кило то жито.
Старите луѓе песок зобаја,
младите луѓе пепел макајет,
ситните деца песок зобаје!*

Или:

*Кинисал ми Свети Петар, доз, доз,
рај да јоди, рај да види.
Се поврати негов татко:
– Синко, синко Свети Петар,
и ја к' идам рај да видам!
– Ако, татко, стари татко!
Рајски порти затворени,
а пеколски отворени!
Се попрали негва мајка:
– Синко, синко Свети Петре,
и ја к' идам рај да видам!
– Мајко, мајко стара мајко,
тебе в рајот не сакајет,
на зем брашно си земало,
на зем брашно си враќало,
со пепел си го мешало!
се попрали негва сестра!
– Брате, брате Свети Петар,
и ја к' идам рај да видам!*

песните во кои „кружниот принцип“ се изразува преку т.н. антифоно пеење.⁶

2. Семејната обредност, разновидноста и во најголем степен сочуванооста на свадбеното обредно пеење. Свадбата во струшкиот регион е сè уште жива традиција. Таа претставува цел комплекс разновидни обреди и обредни дејства, врзани за култот на плодноста, во кои песните се најсвечениот чин од животниот циклус на човекот. Тие се функционално поврзани за целокупниот обреден процес и имаат точно одредено обредно место и време.⁷

– Сестро, сестро, мила сестро,
рајски порти затворени,
а пеколски отворени,
си плетело, си везело,
на зем конци си земало
кога не си 'и враќало!
(АИФ, касета бр. 3982).

Како што може да се забележи, велигденското празнување со обредна игра и песна честопати е опеано, што зборува за една сè уште сочувана традиција од овој регион, особено е карактеристична за с. Радожда, еден од крајните пунктови од македонско-албанската граница, а кој се одликува со уникалност по обредите и обредното пеење.

⁴ И ѓурѓовденските празнувања од овој регион имаат свое обредно значење. На тој ден во сите краишта од овој регион карактеристично е обредното лулање, во кое обредната песна има свое место и функција. Додека една девојка се ниша, останатите девојки и жени пеат:

Занишало се девојче,
Лелјо, ѓурѓелјо.
На два орева зелени,
На две сунци алени.
Момче је викат од присој:
– Ела ми, ела девојко!
(АИФ, касета бр. 3909)

Или:

Од краста Гале викаше,
дури до Цара девојка:
– Кротко нишај го момето,
да н' паднит да се оперит,
от' је ветка црлија,
оти је јаже гнијало.
АИФ, касета бр. 3982.

Чинот лулање или нишање е многу значаен во животот на девојките и момчињата од овој крај. На тој ден тие се „завршуваат“ – прават свршувачка, а по завршувањето на летните работи и собирање на летнината, ќе бидат стасани за свадба.

⁵ *Речник симбола*, Народно дело, Београд, 1994, стр. 196.

⁶ Девојките пеат наредени „плот“ со „плот“. Едниот „плот“ ја пее првата м.с., а другиот втората м.с. Кажала Анастасија Петреска, с. Подгорци, Струшко, АИФ м. лента бр. 3014.

⁷ Така во саботата навечер и кај невестата и кај момчето кога се меси „сваќата“, замесена од девојче што има живи родители, девојчињата (другарки на невестата или момчето) ја пеат песната:

Брашно се сеит, ој мило мале,
Сваќа се месит јунакова куќа,
Месит је, месит јунакова друшка,
Јунакова друшка таткова – мајкина.
(АИФ, касета бр. 3908/2).

Во с. Ташмаруништа, Струшко, како и во другите села од овој регион кај македонските муслимани за таа вечер карактеристично при пеењето е „укањето на друшките“ за разделба на

Покрај обредното пеење, жените во современите услови внесуваат и димензии на хуморност (хуморот е на сметка на учесниците во свадбениот церемонијал – сватовите, и тој е изразен низ песна⁸, која користи мелодија позајмена од старото обредно пеење, чија цел, во основата, е да ги заштитат „младоженците“ од магии, лоши очи и други несакани последици.

3. Обредите и обредното пеење кои се изведуваат при молбата за дожд. Основната цел на обредот („додоле“, „лилјаче“ и сл.) и пеењето на „лилјачки песни“ или „ојлијашки песни“⁹ е молбата за дожд.¹⁰ Покрај додолските обреди и обредно пеење, населението во

девојката од родителите. Значи, откако ќе ја испејат песната „Са ноќ ми моме седело“, тие „укаат“ (види пример број 24). А во неделата кога сватовите одат по невеста, се пее песната:

Превила ми се капина,
Преку висока планина.
Та не ми било капина,
Тук била мајка Јанина:
– Јанино, моме Јанино,
Ал је везено ризено!
– Везено ми је неми је,
малу ми какма не втаса.
Смилоше, зете Милоше,
Ал је позлатен прстенот,
– Јанино, мајке Јанино,
– Позлатен ми је не ми је.
(АИФ, касета бр. 3908/2).

Кога невестата влегува во дворот на младоженецот, се пеат песни (пред свекорот, свекрвата, за деверот и сл. песни), проследени со голем број обреди и обредни дејства.

⁸ Кога сватовите доаѓаат во домот на невестата, девојките ги поздравуваат со песната:

– Добре дошле китени сватови!
– Бајрактаре, страчко окровкана,
– Ој, девере, лисник тригодишен,
– Ој, ти зету, прасе не купано!
(АИФ, касета бр. 3911).

А девојките од кај младоженецот на невестата ѝ ја пеат песната:

– Добор ти вечер свекрво,
дали ми зготви вечера!
– Зготвив ти зготвив снавуле,
штирено зеље варено,
со секирата дробено,
на свињарското копанче.
(АИФ, касета бр. 3911).

⁹ Термини кои се употребуваат во овој регион.

¹⁰ Нив ги исполнуваат девојчиња, меѓу кои задолжително е „лилјачето“ – сираче без мајка или татко, облечено во парталави алишта, наикитено со триви, кое во рацете носело кофа со вода со која го попрукувале лилјачето, а девојчињата пееле:

Да заросит ситна роса, Ој, луле ој,
ситна роса берикетна...
(АИФ, касета бр. 3909/1.)

или:

Да дај господ ситна роса,
ој, лилје ој, вај, дожде вај,
да дај господ се берикет,
да се ранат сирачиња,
сирачиња сиромашки,
кој без мајка, кој без татко!
(АИФ, касета бр. 3982.)

некои места од струшкиот регион на пролет извршува црковен (молебен) за дожд. Тој ритуал е наречен „крсти“ или „скрсти“. Денес тие се среќаваат во селата Радожда, Лабуништа, Бороец, Октиси, особено за време на водичарските¹¹ и велигденските празнувања.¹² Во нив пре-

¹¹ На пример, во с. Радожда, Струшко на женски Водици (Свети Јан) жените оделе во црква и пееле:

Крсти одам бога молам,
 Го... Господе и!, помилуј,
 Да дај Господ све берикет,
 Ситна роса берикетна,
 Да се роди све берикет,
 И во нива и во лојзе.
 Да се ранат сирачиња,
 Кој без мајка, кој без татко.
 (АИФ, касета бр. 3982.)

Науме Трајкоски забележал дека кај Македонците и Македонците-муслимани во некои струшки села се сочувани некои зимски песни и обичаи, истакнувајќи притоа дека песните и кај двете македонски верски заедници се исти, но дека исламизираните Македонци ги негуваат обичаите што ги бара исламската религија од своите верници. Така во струшкото село Лабуништа, на Св. Јован, откако крстот ќе преспие во црквата, го земал новиот кум, а жените со крстот и котлето в раце поведуваат оро и пеат:

Петли пејат за денење,
 Цркви трептет з' отварање.
 Подзаспале кумовите,
 Загинале клучоите,
 Ји украдо Чифутино,
 Чифутино машко дете.

И додека мажите играле машки игри, жените и девојките играле оро и ја пееле песната:

Свети Јован оро водит,
 Свети Ѓорѓи викум викат
 Лекум брате, оро води,
 Невестите калдисале,
 Везден денес крсти биле,
 Девојките калдисале,
 Везден денес крсти биле,

преку која е истакнато женското присуство во изведувањето на процесииите.

Во с. Октиси, Македонците муслимани кога оделе на изворот Свети Ѓван, ја пееле песната:

Скрсти ојме – крст носиме,
 Господи помилуј!
 Да се родит жито, вино,
 Да се ранат сираците!

На враќање ја пееле песната:

Кочопере, дробно цвеќе,
 Зош' не растеш да порастеш?
 Как' да раста да пораста,
 Поминаје чесни крсти,
 Со нозе ме изгасие,
 Со раци ме искинае.

(Науме Трајкоски, „Забелешки и материјали кон зимските песни и обичаи кај Македонците и Македонците-муслимани во Струшко“, Македонски фолклор, VIII/15-16, Скопје, 1975, стр. 120). Од наведените примери може да се забележи дека наспроти различните историски услови во кои опстојувале и кај двете македонски верски заедници, овие песни се исти, тие се развивале подеднакво, и кај Македонците и кај Македонците-муслимани.

¹² Чие присуство е опеано во велигденските песни, како на пример песната:

Петли пејат цркви трештат, доз, доз,
 Крсти мислет да се кренет,
 Ама нема кој да 'и крева.
 Јунаците с' оженаја,
 Девојките с' омажија.

овладува влијанието од христијанската религија, но содржат и незначителен број јазични елементи, што покажува дека обичајот се наградил врз една јазична обредност сходна на неа по смисла и по функција, сместувајќи се во нејзините обредни рамки. Повеќето од нив се варијанти на текстот од додолските песни, со изменети нови рефрени, како „Господи помилуј“, и најчесто со религиозен текст на почетокот „Крсти носам бога молам“. Значи, општо земено, песните на „крсти“ за основа ги имаат додолските песни, бележејќи притоа извесен развој, наложен од новите функции, кои се сврзани со христијанската религија.

Но суштината и заедничкото на додолските и песните на скрсти лежи во нивната врска со предизвикување дожд и плодородие.

* * *

Со истражувањето на мелопоетските типови од секој жанр се добива јасна слика за македонското традиционално народно пеење воопшто. Во секој тип се истакнуваат типичните размери на стиховите, карактеристичните ритмички и мелодиски модели, доминантните тонски низи и интервали и мелодиски стереотипи, „напевите-формули“ орнаментите и друго.

Типизацијата најнапред се извршува врз база на поетскиот текст, којшто од своја страна претставува основа за изградбата на музичкиот ритам. Типовите на песните се определуваат во зависност од бројот на слоговите во стихот, како и од некои карактеристични ритмички шеми на нивните мелодии. Поради тоа се формираат пет основни типови на песни.

или во песната:

Калуфере, ситен дробен, доз, доз,
што не растиш да порастеш!
– Как да растам да порастам.
Поминаја „Чесни крсти“,
„Чесни крсти“ Ристосови,
Ристосови – Велигденски.
Поминаја ме згазија,
ме згазија, ме вчупија.
по цепови наредија.
Поминаја девојките,
поминаја ме згазија,
ме згазија, ме вчупија,
по перја ме наредија.
Поминаја невестите,
поминаја ме згазија,
ме згазија, ме вчупија,
по перја ме наредија.

Се пеат на ист глас, „на извишвање“. Кажала: Цара Чочоска (75), од с. Радожда, Струшко, АИФ, касета бр. 3982.

1. Од вкупниот број наведени песни, во првата типолошка група – Тип А-1 се истакнува симетричниот осмерец VIII: (4, 4), како најзастапен, во 13 од вкупниот број анализирани песни.
2. Во втората типолошка група В-1, спаѓа асиметричниот осмерец VIII: (5, 3), со 5 песни.
3. Помалку застапен е третиот тип С-1, на кој му припаѓа десетерецот X: (4, 6).
4. Четвртата типолошка група D-1 е десетерецот X: (5, 5).
5. Во петтата типолошка група Е-1 е присутен седмерецот VII: (4, 3), во 2 примера, исклучиво застапен во лазарските песни.

Како резултат на промената на размерот на стихот преку „повторувањата“, како негов составен дел, „дополнувањата“ со припеви или со образување на нов вид ритмичка шема, се јавуваат поттипови или разновидности кои се оформуваат како „ритмички модел“ (PM).

Пред да се премине кон опишувањето на ритмичката типологизација на песните, треба да се разгледаат некои особености на текстовите на песните, кои се состојат од неколку компоненти:

1. *Рефренои*, како средство за обликување на една народна песна. Бидејќи поседува постојана лексика, јасно може да ја истакне припадноста кон еден жанр. Така, на пример, задолжителна компонента во додолските песни е молбата за дожд, која во поголемиот број случаи завршува со рефрен, со помал или поголем обем¹³, тесно поврзан со молбата: Ој, лилје ој, вај дожде вај! (пример број 21, со лексика која се користи само во с. Радожда, Струшко). Рефрените со поголем обем содржат повеќе ритмички периоди и претставуваат самостоен дел од песната, како на пример во ѓурѓовденската песна: Лелјо, Ѓурѓелјо, лелјо Ѓурѓелјо! (пример број 18). Исто така, во обредното пеење од овој регион, како дополнителна компонента во песните се среќаваат и рефрените со помал обем. Така на пример, од „дополнувањата“ со припеви со помал обем, најмногу се застапени во велигденските песни како рефрени од типот: доз или доз, доз, (примери 14, 15, 16 и 17), додека во песните за измолување на дожд, кои во зависност од дијалектната специфика, најчесто се среќаваат како: „ој, луле, ој“, „ој, лије, ој“, „вај, дожде, вај“ (примери број 20 и 21), или кај песните „на Крсти“, како: Господи помилуј (пример број 22). Освен припевните рефрени, во обредното пеење од овој регион застапени се и вметнати рефрени, кои најчесто се среќаваат во лазарските песни, како: јо, Лазаре!, Лазаре! (примери 1-10).

¹³ Димитрије О. Големовиќ, Рефрен у народном певању: Од обреда до забаве, Реноме – Бијељина и Академија уметности – Бања Лука, Београд 2000, стр. 32.

Ритмичкиите типови во обредните песни од овој регион зависат од начинот на интерпретацијата и од метричката структура на стиховите и начинот на расчленување. Речиси секоја песна има свој сопствен специфичен ритмички образец, кој се јавува како сукцесивно повторување на ритмичките ќелии, од кои се развиваат слични ритмички типови врз основа на мелодиски фрази. При проучувањето на одделни *ритмички типови* (РТ) посебно внимание се обрнува на *цезурираниите* и *сежменитираниите* ритмички форми, кои исто така се делат на подгрупи.

Прваџаа група на *ритмички типови* се базира врз ритмичката формула на *giusto* ритмите, која постои во цезурирана и сегментирана верзија. Од вкупниот број обредни песни најзастапен е 2/4 такт, во 14 примери, и во 3/4 такт.

Втораџаа група на *ритмички типови* ја претставуваат нерамноделните *аксак* ритми. Се среќаваат примери во: 5/8b. такт и 7/8a. такт, како и во 11/8 и 13/8 такт, во посовремените мелопоетски типови.

Главна особина на *прваџаа група* *ритмички типови* претставува силната изразеност и стабилност на акцентските позиции во песните, во којашто ударите паѓаат во првото музичко време. Во строфата како значајни се јавуваат сите граматички акценти, кои се совпаѓаат со музичките ритмички удари.

Основна карактеристика на *втораџаа група* *ритмички типови* се содржи во разните верзии на метро-ритмичката структура и се јавуваат во сегментиран вид. Таков пример е троделниот сегмент во 7/8a такт кој паѓа на првото акцентско време, а врз чија основа лежат *шрохејој* и *дакџилој*. Овој ритмички тип е многу стабилен и практично не подлегнува на никакви модификации така што неговата ритмичка структура е прилично автономна.

Мелодискиите типови кои го претставуваат звучниот модел на напевите се определуваат со две меѓусебно поврзани нивоа на организација, односно на:

- системот на тонските низи на напевите и
- нивната мелодиска композиција.

Пред да преминеме кон разгледување на мелодиските типови, ќе кажеме и неколку зборови за нивната суштина, претставувајќи ги како тонска структура на песните, изразена преку тонска низа.

Тонската низа се утврдува врз база на сите звучни односи во напевот по хоризонтала, бидејќи обредното женско пеење во овој регион е едногласно. Застапени се дијатонски тонски низи кои содржат заедничко јадро, а мелодиските линии се движат во рамките на тритонски и четиритонските ќелии. Ширењето на тонскиот амбитус во напевите е нагорно до D и надолно до Es од финалисот, од кои се

издвојуваат 3 типа тонски низи, со карактеристични поттипови (види го прилогот со тонски низи под нотните примери).

Најзастапени се тонските низи од типот: FGA, потоа: FGAB и FGAsB, со скокови нагоре до кварта и постапни мелодиски движења. Како посебна музичко-дијалектна специфика од целиот струшки регион ќе го издвоиме вевчанското пеење кое се одликува со надолен скок од G1 до C на крајот од првиот мелостих (пример бр. 10) или на крајот од мелострофата (пример бр. 8).

Мелодискиот ѝ ѝиѝ се утврдува главно според системот на тонската организација на песните, чии особености овозможуваат во сите песни кои се истражуваат да се издвојат неколку мелодиски типови.

Во *ѝрваѝа ѝиѝолошка ѝруѝа* спаѓаат напевите, чијашто тонска организација се опишува со опозицијата 2-1, 3-1, која го карактеризира соодносот помеѓу мелодиската кулминација што не секогаш е ритмички издвоена, а освен тоа, не секогаш претставува највисок тон изразен според хоризонтала (види ги примерите од 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 13, 15, 16, 17, 21, 22 и 23).

Проширувањето може да се движи во две насоки: нагоре или надолу, во зависност од главниот, носечки тон, а тоа е тонот G1, според финскиот метод. Раздвижувањето на тонската низа нагоре обично не игра некоја битна улога. Скелетот практично секогаш ја задржува својата форма, а дополнителните ноти играат улога на своевидно звучно „задебелување“ на носечките тонови.

Проширувањето на тонската низа надолу, најчесто до Es и F, менувајќи го притоа карактерот, повлекува формирање на дополнителни опозиции на тонската низа, кое може да учествува и во формирањето на каденците, од типот VII-1 и 2-1.

Практично сите напеви кои го сочинуваат јадрото на првата типолошка група претставуваат моноќелиски композиции, кои се формираат врз база на повторување на варијантите, зачувувајќи ја тонската низа, чиј амбитус во некои случаи е малата терца, а во некои големата терца.

Во *ѝѝоравѝа ѝиѝолошка ѝруѝа* спаѓаат напевите со мелодиска опозиција 3-1 или 4-1. Оваа опозиција на мелодиската кулминација го формира и обликот на ќелиите на напевот. Поголемиот дел од песните кои ја сочинуваат оваа група имаат тонска низа, чиј амбитус се движи во рамките на квартата. Карактеристично за напевите од овој мелодиски тип е нагорниот скок од мала терца и голема терца (примери бр. 12 и 14) и кварта кон мелодиската кулминација кој се пополнува со надолно движење (примери број 1, 6, 11, 18, 24 и 25).

Тонската низа на напевите може да биде и поголема од квартата. Меѓутоа, проширувањето на дијапазонот доведува до појава на нови особености. Како последица на тоа се јавува засилување на верти-

калната компонента во амбитусот од тонската низа и појава на елементи на воведни тонови.

Повеќето песни од наведениот мелодиски тип претставуваат повеќеќелиски композиции. Притоа, ќелиите можат да бидат затворени и отворени и завршуваат на VII-то или I-то стапало во полукаденцата, и на I-то стапало во каденцата, освен во вевчанското лазарско пеење, кое завршува на IV-то стапало под основниот тон (види ги примерите 8 и 10).

Трејшоо̄ мелодиски ш̄иш̄ го формираат напевите кои имаат заеднички карактеристики со напевите од првиот и вториот тип. Зачувувајќи ја терцната и квартната тонска низа, карактеристична за песните од вториот МТ, нивната одлика се состои од постоење на навидум две или повеќе кулминации.

Да резимираме. Анализата на различните компоненти на ритмичките и мелодиските типови во нивната меѓусебна корелација покажува дека секој од нив поседува сопствена динамика на распространување ширум низ целата територија.

Истражувањата на ритмичката и тонската организација на песните доведоа до откривање на *два ритмички и шри мелодиски ш̄иш̄ови* кои се одликуваат со автономност како во однос на постојните видови обреди и обредното пеење на струшкиот регион така и во однос на еден спрема друг. Ритмичките типови постојат насекаде околу нас во традиционалните пејачки форми, сепак тие поседуваат центри на интеграција, каде што секој од нив е и доминантен. Што се однесува до мелодиските типови, може да се констатира дека само дел од нив имаат ареален карактер, додека останатите се рамномерно распространети ширум низ целата територија.

Регионалните истражувања покрај тоа што наметнуваат своја типологизација, бараат и користење на своја локална музичко-изведувачка терминологија. На пример, својствен израз за струшкиот ареал се „словечките“ и „виканечките“ песни, кои пак во стручните кругови се нарекуваат песни од типот на двогласно или едногласно пеење со извикување. Извикувањата, како изразни средства се од големо значење при обликувањето на некои обредни песни од овој крај. Мелодиите со нив се исполнети во согласност со интонациските врски кои постојат во тоновите од мелодиите. На пример, карактеристични се извикувањата на септима кај свадбените песни, а во велигденските песни на квинта, кај песните „на скрсти“ долг надолен извик за октава. При извикувањата самите пејачки користат терминологија за да ги изразат и опишат карактеристиките на извикувањата. Така, во струшките села Враништа, Драслаица, Ложани и други овој начин на пеење е познат како пеење „виканечкум“. Во с. Радожда, Струшко тоа се нарекува пеење со „извишвање“ и сл.

Врз основа на ова може да се каже дека е забележлива сродноста помеѓу некои жанрови, како на пример помеѓу лазарските и велигденските и песните за измолување на дожд. Разликата помеѓу додолските песни и песните „на скрсти“ е во употребата на рефрените. Рефренот додоле е карактеристичен за додолското пеење, додека кај песните „на скрсти“ во употреба е рефренот „Господи помилуј“. Исто така е забележливо преплетување помеѓу некои жанрови. Така, покрај типичните песни што се пеат при водичарските и велигденските празнувања, се пеат и песните „на крсти“. Функцијата на овие песни во основа е иста, но ги пеат само жени во поворките на селските литии.

Значи, низ целокупната народна култура во струшкиот регион се рефлектира начинот на кој бил организиран животот на патријархалниот човек и неговите секојдневни напори за гол опстанок што циклички се одвивал до неодамна. Обредните песни во таквата организација имале своја функција, место, време и начин на изведување, а некои од нив продолжиле да опстојуваат и до денес.

Виолетта Ачкоска

СОВРЕМЕНАТА МАКЕДОНСКА ДРЖАВА НИЗ ДВЕ ИСТОРИСКИ ТРАНЗИЦИИ

Историјата на современата македонска држава симболично започнува со одржувањето на Првото заседание на АСНОМ (2.08.1944), кое претставува круна на народноослободителната антифашистичка борба на Македонците во текот на Втората светска војна¹. Оваа прва современа македонска држава се формира во рамките на втора, федеративна Југославија, чии темели беа поставени на Второто заседание на АВНОЈ (29.11.1943)². Затоа, од аспект на периодизација на историјата, развојот на македонската држава, од 1944 г. до денес, може да се подели на два глобални периоди, во рамките на кои, зависно од процесите и појавите кои оставиле особен белег на времето, одделуваме неколку различни фази или потпериоди. Првиот глобален период е времето на опстојување на македонската држава во рамките на југословенската авнојска федерација на која републиката пренесува дел од државниот суверенитет до 1991 г. и вториот, по 1991 г., периодот на развојот на Република Македонија како суверена и независна држава.

Периодот од 1944 до 1991 г. опфаќа неколку потпериоди, и тоа: првата фаза, т.н. асномски период (1944/1945) е периодот на восвос-

¹ Во текот на Балканските (1912/1913) и Првата светска војна (1914-1918), територијата на Македонија (67.741,2 км²) беше поделена на четирите соседни балкански држави: на Грција ѝ припаднал најголем дел, 35.169 км²; на Кралството СХС 25.774 км²; на Бугарија 6.798 км²; еден мал дел од територијата на Македонија останал во границите на новоформираната држава Албанија. Затоа, една од основните национални цели на борбата на македонскиот народ по 1918 г. беше повторното обединување и државотворно конституирање.

² Новата држава формирана во текот на Втората светска војна на заседанијата на АВНОЈ и АСНОМ се нарекува *Демократиска Федеративна Југославија* (ДФЈ) односно *Демократиска Федерална Македонија* (ДФМ). На 29 ноември 1945 г. е прогласена за република и се преименува во *Федеративна Народна Република Југославија* (ФНРЈ) односно *Народна Република Македонија* (НРМ), инаугурирано и во уставите од 1946 г. Со Уставот од 1963 г. се утврдени имињата *Социјалистичка Федеративна Република Југославија* (СФРЈ), односно *Социјалистичка Република Македонија* (СРМ). Со распаѓот на СФРЈ, во 1991 г. СРМ го доби името *Република Македонија* (РМ). (Види: Ачкоска В., *Македонија во југословенската федерација 1943-1991*, хронологија, ИНИ, Скопје 2001).

тавување на темелите на новата државна структура. Истовремено, тоа е период на постепено изградување на „партииска држава“, процес кој зема поизразен замав со формирањето на првата Народна влада на федерална Македонија (16.04.1945). Вториот потпериод на опстојување на Република Македонија (НРМ, СРМ) во рамките на авнојска (социјалистичка) Југославија (1945-1991) вообичаено се дели на две фази, и тоа: државно-централистичко раководење со стопанството (државен социјализам) 1945-1953 и самоуправен социјализам од 1953 г. до распадот на СФРЈ.

Вториот глобален период кој започнува по 1991 г., односно развојот на суверена независна Република Македонија, може да се подели на две историски фази – првата до Рамковиот договор (2001) и втората, времето по него. Со Рамковиот договор РМ го промени моделот на демократија што дотогаш беше инаугуриран во сите акти и со Уставот од 1991 г. (компатибилен на уставите на либералните демократии).

Ваквата поделба на потпериоди во рамките на двете глобални етапи (периоди) треба да се земе само условно, бидејќи одделни процеси не се прекинувале одеднаш, туку бил присутен континуитет во повеќе сегменти на историските случувања. Истовремено, постои видлива разлика помеѓу календарското и историското време, зашто понекогаш куси календарски термини носеле крупни историски пресврти, додека во релативно подолго календарско време се случувало многу малку на историски план.

Гледано од аспект на промените на општествено-политичкиот систем, севкупниот развој на современата македонската држава поминал низ два различни општествено-политички и економски системи, односно низ две глобални општествени транзиции. Првата транзиција е транзицијата на македонското општество од неразвиен капитализам кон социјализам, од плурализам (со крајно ограничен опфат, со крајно редуцирани граѓански права и слободи и со негирање на националната посебност на Македонците) кон еднопартииска власт (со ексклузивно владеење на комунистите и на комунистичката идеологија и со укинување на правото на политичко организирање врз други идеолошки ориентации, но, со статус на признаена македонска нација). Втората транзиција го означува преминот од социјализам во капитализам (граѓанско општество) односно од еднопартииска кон повеќепартииска власт, при што недостатокот на демократски традиции и свест (но, и економски предуслови) се покажа како сопирачка во побрзото премавнување на партизацијата на сите општествени нивоа во изградбата на граѓанското општество.

Првата транзиција (1945-1991), односно укинувањето на капиталистичките општествени односи и воспоставувањето на комунистичко

општество била оневозможена во самиот старт заради непостоење на елементарни историски услови (економски, политички, културни) кои би биле предуслов за изградба на некаков нов посовршен општествен систем. Развојот на републиката бил диригиран во рамките на долгорочната стратегија на КПЈ/СКЈ за изградба на бескласно општество, а социјализмот³ ја претставувал онаа прва фаза на наводното зацврстување на власта на „работниот народ“ наспроти „ненародните елементи“. Но, во реалноста, наспроти декларативната власт на работниот народ била воспоставена власт на Партијата, односно на нејзините раководно-извршни органи. Ротацијата на партиските функции по хоризонтала, партиската подобност и националниот клуч без да се води сметка за критериумите на стручноста и компетентноста во повеќедеценискиот развој на државата, создавале рудиментирана демократија (апологетство и сервилност како услов да се остане на позиција) и го воведувале медиокритетството во различните општествени сфери, од творештвото до политиката.

Периодот до педесеттите години (фазата на државниот социјализам) претставува една од покарактеристичните фази во историскиот развој на републиката во рамките на федерацијата⁴. На внатрешен план се поставуваа темелите на државноста на македонскиот народ⁵, се оформуваа првите национални институции, првите училишта на македонски јазик⁶, првите македонски учители⁷, се спроведуваа

³ Во рамките на југословенската теоретска мисла и идеолошко-политички жаргон социјализмот се третираше како општествено-економски систем чија основна карактеристика претставува општествената сопственост над средствата за производство. Но, за цело време поимот општествена сопственост е изедначуван со поимот државна сопственост над средствата за производство, со што, реално, на сцена живеел концептот на административно-бирократско одлучување за сите прашања на општествено-економската репродукција.

⁴ И во рамките на овој период може да се одделат некои карактеристични фази, односно времето на „народната демократија“ 1945-1948, до судирот на КПЈ со Информбирото и времето по 1948 г.

⁵ АСНОМ на своето Прво заседание донесе и решение со кое македонскиот јазик се подига на степен на службен јазик на македонската држава, што имаше државотворно значење бидејќи државноста на една земја не е замислива без постоењето на службен јазик во нејзината државна администрација. Ова решение има двојно значење, и тоа: прво, го потврдува идентитетот на македонскиот народ како носител на државниот суверенитет и единствен конститутивен елемент на македонската држава и, второ, ја исклучува двојазичноста на државната територија на Македонија. Тоа во никој случај не значело негирање на правата и јазиците на малцинствата чија употреба ќе биде регулирана низ соодветното законодавство.

⁶ Во текот на 1945 г. беше дооформиена македонската азбука и се кодифицира македонскиот литературен јазик. На 3 мај 1945 г. Владата на ДФМ донесе Решение за македонската азбука која броела 31 буква. На 2 јуни 1945 г. Комисијата за јазик и правопис го усвои проектот за македонскиот правопис, озаконет со Решението на Министерството за народна просвета од 7 јуни 1945 г.

⁷ Навраќајќи се со носталгија и тага на тие први македонски учители, скромни во знаењето, но, натчовечки вљубени во својот учителски позив, Живко Чинго ги пишува „Сребрените снегови“. Учителката Ген беше симболот на првите училишта на македонски јазик, на макотрпниот и трлив пат на културното издигање на еден вековно поробен и непросветен народ. Таа со себе го носи она најблагородното од НОВ – да му помогне на сопствениот народ да излезе од темнината на незнаењето и да ги победи сопствените предрасуди.

големи кампањи за описменување, работните акции за обнова и изградба на разрушената татковина и за обнова на стопанскиот живот, првиот петгодишен план, аграрната реформа, колективистичките обиди, задолжителниот откуп итн. Но, сите овие процеси течеа заедно со силниот политички притисок и расчистување со идеолошките и „класни“ неистомисленици, одземањето на приватната сопственост со насилни методи, со манифестирање на волунтаризам и самоволие на „народните“ претставници, со промовирање на филозофијата на примитивниот егалитаризам итн.

Во бурните општествени превирања, сè уште беа гласни барањата на голем дел од асномските дејци, македонските интелектуалци и македонскиот народ за давање поголем белег и печат на извојуваната македонска државност⁸, но, и за целосно решавање на македонското прашање. Истовремено, се појавуваат и повеќе групи и организации под именителот ВМРО кои бараат обединета Македонија и со кои режимот безмилосно расчистувал под осудата „кој е за обединета Македонија, тој е против Титова Југославија“. Овие македонски патриоти, прогласени за непријатели на партијата и државата, беа сурово репресирани⁹.

Наспроти појавените „сепаратистички“, „автономистички“¹⁰, „вмровски“ и слични барања за поинакво поставување на македонската државност, на другата страна, во реалноста, веќе формираната „партиска држава“ ги поставуваше основите за единствена југословенска држава со силна централизирана власт. Стожерот на ваквата опција беше КПЈ раководена од Политбирото на ЦК¹¹ и од неспорниот авторитет на Јосип Броз -Тито. Продолжена рака на централната власт

⁸ Така, на пример, зборувајќи за развојот на железничкиот сообраќај во РМ (1944-1991), еден од првите сообраќајни специјалисти во асномските денови, Миле Стефановски, кажува дека тогаш тие сметале дека е ова македонска држава и дека на првите оспособени локомотиви треба да стои напишано „Македонски железници“. Заради таквиот натпис на локомотивите биле ставени под истрага и набрзо наместо „Македонски железници“ на локомотивите било испишано „Југословенски железници“ (Излагање на М. Стефановски на научниот собир „Историја на техниката во Македонија“, одржан на 25-26.VI 1998 во Битола).

⁹ Настаните на Скопското Кале (јануари 1945), стрелањата на граѓани без пресуди, трагичното каменување на тројцата млади војници во Штипската касарна (ноември 1945), монтираниот процес против Методија Андонов – Ченто (1946), затворањата и прекумерната репресија на припадниците на групи и организации на ВМРО итн., се дел од пресметките на тврдата ЈУ-опција со „непријателите“ на Партијата и на Југославија, со оние кои барале интегрално решавање на македонското прашање. (Види поопширно: Ачкоска В., Жежов Н., *Репресијата и репресираните во најновата македонска историја*, „Макавеј“, Скопје 2005).

¹⁰ За сепаратисти и антипартиски елементи беа прогласени: М. Апостолски, Д. Влахов, М. Андонов-Ченто, Ј. Соколов, В. Марковски, П. Пирузев, Е. Чучков, К. Глигоров. Овие кадри ја критикувале „...линијата на Ц.К. на партијата на Македонија“ и сметале „дека во Македонија не постои опасност од сепаратизам и шовинизам, дека има премногу апсења и смртни пресуди...“. Се побуниле и против „неправилната кадровска политика... Имено тие се речиси сите преместени во Белград, а сметаат дека не би смеело да бидат одвоени од Македонија...“. (А СК SKJ, III C/8, СК SKOJ-a, Centralnom komitetu SKOJ-a, Beograd, 7.11.1945).

¹¹ Глобалниот општествен систем со неговите потсистеми – политичкиот, стопанскиот итн. – бил единствен монолит, организиран врз принципот на строга револуционерна хиерархија, во која

во Македонија беше Лазар Колишевски со неговите блиски соработници кои безмилосно расчистија со сите „непријатели“ на Југославија и комунизмот.

Така, во рамките на првата транзиција е воведена и зацврзната еднoпартиската комунистичка власт, чија моќ се одржувала со создадениот државен монопол над средствата за производство и над проширената репродукција. КП имала пресудно значење, зашто во практиката, кадрите во Владата и другите државни органи задолжително биле партиски кадри¹². Иако КПЈ официјално немала формално-правна владејачка позиција во политичкиот систем на земјата, таа во стварноста и суштински ја играла таа улога.

Но, наспроти постојните идеолошки ограничувања и политички дисквалификации, наспроти служењето на комунизмот, во републиката се случуваа важни процеси на национална афирмација на македонскиот народ и на другите националности кои живееле во неа. Македонскиот народ, за првпат национално признат, имаше силна потреба да ги бара сопствените корени и да ја верификува сопствената историја. Затоа, помеѓу повеќето национални институции, беа создадени и првите специјализирани институции и организациски единици во НРМ за проучување на историјата – Катедрата за историја на Филозофскиот факултет (1946) и Институтот за национална историја (1948). Со нивното основање се создадоа институционални услови и форми за посолдни и подолготрајни проучувања на појавите и движењата во македонската историја.

Формирањето на Филозофскиот, а потоа на други факултети означил почеток на високообразовната дејност на македонски јазик. Се формира Универзитетот „Кирил и Методиј“ во Скопје (1949), а потоа и Универзитетот „Климент Охридски“ во Битола (1979), се отвораат научни институти од повеќе области, а од особено значење за афирмација на македонскиот национален идентитет се оние од областа на проучувањето на јазикот, книжевноста, историјата и фолклорот. Во рамките на сеопштото културно и просветно издигање на нацијата, наспроти наметнатите (идеолошки) критериуми, се оформува нова македонска творечка интелигенција¹³. Таа носи поизразена критичка

понискиот степен на власта во целост се потчинувал на директивите и одлуките на повисокиот степен. На чело на глобалниот систем стоело Политбиро на ЦК КПЈ составено од десетина луѓе кои раководеле со различните сфери од глобалниот општествен систем (одбрана, економска политика, меѓународни односи, партиска изградба, власт итн.).

¹² Лазар Колишевски стоел на чело на ЦК КПМ (скоро две децении) и истовремено на чело на владата на НРМ (8 години). На тој начин тој во извршната власт директно ги спроведувал партиските директиви, односно директивите на Политбиро на ЦК КПЈ.

¹³ Некаде од средината на педесеттите години, и покрај партискиот идеолошки монопол, се чувствувале некои нови ветрови во науката, културата и уметноста. Во далечната 1954 г. и Крсте Црвенковски, иако висок партиски функционер, се залага за слобода на творештвото, сметајќи дека „социјализмот е таков систем што треба да овозможи секому до крај да ги манифестира своите способности“ (Види: Црвенковски К., *Демократија и култура*, Разглед 2/1954).

свест кон постојните состојби, успевајќи да ги надмине воспоставените стереотипи на „социјалистичкото“ творештво¹⁴.

Во 1967 г. беше формирана и Македонската академија на науките и уметностите (МАНУ). Таа набрзо прерасна во матица на научниот и уметничкиот живот во републиката, поттикнувајќи творештво и афирмирајќи ја македонската наука и култура надвор од границите на државата, иако, често, изборот на нејзините членови не се вршел според творечките квалитети и дострели на поединци, туку според други подобности.

Во рамките на развојот на политичкиот систем, и покрај обидите за децентрализација на системот со воведување на работничкото самоуправување, со Уставниот закон од 1953 г. доаѓа до засилување на сојузниот законодавен централизам. Била напуштена уставната конструкција за републиката како изворен носител на државниот суверенитет, при што и НРМ изгубила значителни елементи на државноста. Со донесувањето на Уставот од 1963 г., биле направени некои помали поместувања во насока на извесно засилување на положбата на републиките и проширување на некои нивни права, но, реално, и понатаму не бил ублажен централизмот¹⁵. Токму поради тоа, но, и како резултат на пропаѓањето на Стопанската реформа (1965), преземена заради надминување на негативните состојби во стопанството, при крајот на шеесеттите години дошло до првото поголемо манифестирање на посериозни проблеми во меѓунационалните односи.

Покрај проблемот на нерамномерниот економски развој, стравот на помалите од доминацијата на поголемите и поразвиените народи, прашањето за начинот на употребата на јазиците, федерацијата и републиката биле под постојани меѓуетнички тензии кои во најголем дел доаѓале од барањата за територијално редефинирање на Југославија и на Македонија. Таквите барања, подоцна ќе бидат една од основните причини за пројавување на незадоволство од постојниот третман на одделни народи и народности во федерацијата, а потоа за граѓанската војна на бившите простори на СФРЈ, како и за обидот за етничкото чистење направено над Македонците во северо-западниот дел од РМ во 2001 г. од страна на разни албански паравоени и терористички групации.

¹⁴ Во рамките на таа нарасната критичка свест за зачувување и негување на автентичната македонска култура, историја, јазик, македонските интелектуалци, најповеќе писатели, дискутираат, на пример, околу рамноправноста на јазиците во федерацијата и за употребата на македонскиот јазик. Барајќи поадекватна застапеност на македонскиот јазик во секојдневното комуницирање, тие дури истапувале и со предлог за реципроцитет во преведувањето на литературата од српски на македонски и од македонски на српски јазик.

¹⁵ Arhiv Slovenije, f. CK ZKS, št. 296, Karakter i uloga federacije u uslovima društvenog samoupravljanja, (белешка од состанокот на Комисијата за меѓунационални и меѓурепублички односи, одржан на 20.02.1967).

Настојувањата на повеќе интелектуални групи уште во почетокот на седумдесеттите години да започнат реформи на системот и за промена на монополската улога на Партијата (СКЈ) и Тито, завршија со т.н. „пресметка со либералите“. Во СРМ, за припадници на либерализмот биле прогласени оние партиски кадри кои се залагале за реформа на СКЈ/СКМ¹⁶, односно на Партијата и на нејзината улога во општеството, почнувајќи од Камуран Тахир¹⁷, па Димитар Мирчев, Томислав Чокревски, Славко Милосавлевски, Милан Недков, Љупчо Арнаудовски и други. Притоа, Крсте Црвенковски се сметал за главен „протагонист“ на либерализмот во СРМ¹⁸. За разлика од словенечкиот, хрватскиот или српскиот, македонскиот „либерализам“ бил далеку помалку изразен и „оптеретен со односите со Албанците“¹⁹.

Проблемите во меѓунационалните односи²⁰, покрај низата натрупани економски и други проблеми во Федерацијата, ги покренале уставните промени²¹ и довеле до донесувањето на Уставот од 1974 г. кој внесол повеќе нови елементи во федерализмот. Републиките

¹⁶ Во почетокот 70-те години (1971-1973) доаѓа до поотворено судирање на две постојни тенденции во рамките на СКМ, каде што видна улога играле и одредените политички личности: првата, која останувала на тврдата линија за status quo (Колишевски), и втората, која се залагала за длабоки и поструктурални промени (Црвенковски), плурализам, право на критика, право на штрајк и други мерки на демократизација на општеството.

¹⁷ Иако претходно Колишевски веќе навестил либерални скршнувања во редовите на СКМ, иницијална капсула за почеток на пресметката со либералите во СРМ била седницата на ЦК СКМ од 23.07.1971 г., на која, Камуран Тахир, претседател на Градскиот комитет на СКМ – Скопје, ја изложил неопходноста од реорганизација и демократизација на СКЈ и на општеството (Филип Ј., *Подводни трѳбени на политичката, разговори со Крсте Црвенковски*, ..., 163-164, 173-175).

¹⁸ На 36-та седница на ЦК СКМ (18.01.1973), која била именувана како „пресвртница во пресметката со либерализмот и национализмот во Македонија“ дошло до јасна поделба на двете присутни струи во СКМ – реформската („либералите“) и антиреформската („линијаши“, противници на промената на улогата на партијата). Главни застапници на „линијата“ на партијата и критичари на либерализмот на оваа седница биле Васка Дуганова, Благој Попов, Мито Мицајков наспроти групата прогласена за либерална – Крсте Црвенковски, Славко Милосавлевски, Камуран Тахир, Томислав Чокревски, Димитар Мирчев, Љупчо Арнаудовски. На линијата на одбрана на нападатите „либерали“ застанале Никола Минчев, Васил Гривчев, Живко Чинго и Кирил Миљовски. На оваа седница, „линијашите“ успеале, дефинитивно, идеолошки и политички да го дисквалификуваат Црвенковски. (Милосавлевски С., *Страв од ѿромени*, Комунист, Скопје 1991, 106-133).

¹⁹ Во Македонија, во овој период, станувало сè позасилено дејствувањето на албанскиот иредентизам, така што републичкото државно-партиско раководство се занимава со проблемот на албанскиот национализам и шовинизам. Инаку, албанскиот комплекс прашања со сета сложеност се наметнал подрастично во 1968 г., а кулминирал со демонстрациите на студентите во Приштина, на 28 ноември, денот на најголемиот празник на соседната тогаш Народна Република Албанија – Денот на знамето и со немирите во Тетово и Гостивар на 22 и 23 декември истата година. Под изговор дека им се ограничува правото на употреба на албанското знаме, демонстрантите изразиле јасни сепаратистички цели.

²⁰ Види: Ачкоска В., *Меѓуејничките односи во Република Македонија 1944-1991 година*, Предавања на XXXIV меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје 2002, 167-182.

²¹ Уставни амандмани I-V, Службен весник на СРМ, 10/1967 и Уставни амандмани V-XIV, Службен весник на СРМ, 4/1969.

фактички станаа национални држави, а покраините „конститутивни елементи на федерацијата“²². Со тоа се засилуваат процесите на слабеење на федералните органи во однос на републичките надлежности. Истовремено бил подигнат степенот на автономија на покраините Косово и Војводина, што водеше кон федерализација на Србија. Ваквото уставно решение го подгревало српскиот национализам. Од друга страна, сакајќи отцепување од федерацијата, словенечкото и хрватското раководство ги поддржувале сепаратистичките барања на Косово изразени низ паролата „Косово Република“²³. Смртта на Јосип Броз Тито (4.05.1980) ги забрзала овие процеси. Растењето на национализмот заедно со сè поголемата стопанска криза и невработеност, продлабочувањето на разликите помеѓу развиениот север и неразвиениот југ, ја правел федерацијата слаба и неодржлива. При крајот на осумдесеттите години процесот на распаѓањето на СФРЈ се наоѓал во завршна фаза²⁴. Во сеопштата економска и политичка криза, барањата за поголема самостојност на републиките биле инаугурирани во уставните промени (амандмани) од 1989 година²⁵. Чекор понапред во овој правец е направен во текот на 1990 година, кога за првпат републичкиот устав се донесол пред сојузниот. Истовремено, тогаш за првпат биле утврдени начинот и постапката на одлучување за правото на самоопределување, вклучително и правото на отцепување од федерацијата.

Во текот на 1990 г., по неуспехот на XIV конгрес на СКЈ, стана доминантна идејата за партиско-политички плурализам како главна

²² Врз основа на сојузниот Устав, бил донесен и Уставот на СРМ. Со него Социјалистичка Република Македонија е дефинирана како „национална држава на македонскиот народ и држава на албанската и турската народност во неа“ заснована врз сувереноста на народот и врз власта и самоуправувањето на работничката класа и на сите работни луѓе и социјалистичка демократска заедница на работните луѓе и граѓаните, на македонскиот народ и рамноправните со него албанска и турска народност. (чл.1). Републиката се здобила со приоритет во остварувањето на суверените права, како и со право да учествува во работата на федералните органи во решавањето на работите од заеднички интерес. Во определени области како образованието, науката, културата, здравството, социјалната политика и други, републиката добила единствени надлежности. Исто така, таа се здобила и со одделни права од областа на државната безбедност, народната одбрана и меѓународните односи коишто дотогаш спаѓале во исклучива надлежност на сојузните органи.

²³ Всушност веќе се воспоставува практиката, со наводното барање на „поголеми човекови права“, да се прикриваат вистинските барања на Албанците. Од почетокот на осумдесеттите години започна походот за интернационализација на „косовскиот проблем“. На светската јавност ѝ се презентираа добро фабрикувани информации, а Слободан Милошевиќ со својот тврд став стана потребното алиби да им се излезе во пресрет на ваквите барања на албанските екстремисти.

²⁴ Во 80-те години, стандардот на граѓаните на СФРЈ паднал на оној од 60-те. Во 1988 година инфлацијата достигнала 350% и била во пораст. Југославија веќе не била способна да ги отплаќа долговите кон странство и затоа и понатаму се задолжувала со нови кредити.

²⁵ Во тие рамки, Македонија била дефинирана како „национална држава на македонскиот народ“ и како „заедница на работните луѓе и граѓаните, на македонскиот народ и на рамноправните со него припадници на другите народи и народности кои живеат во неа“ (Амандман LVI).

точка во движењето кон систем на парламентарна демократија. Залагањето на политичкото раководство на СР Србија, на чело со Слободан Милошевиќ, за одржување на поцврсто единство во рамките на СКЈ и во федерација ги забрза процесите на одделување на Словенија, Хрватска и Македонија од заедничката федерација. Раководствата на републиките водеа повеќе неуспешни преговори за политичко решение на кризата. Под напливот на демократските процеси, тогаш за првпат е гарантирана слобода на политичко организирање и дејствување. Се воспоставува непосреден избор на членовите на собранијата на општините и на Републиката коишто можеле да бидат предлагани не само од граѓани туку и од политички организации и други облици на организирање и здружување на граѓаните. Во Македонија се формираат поголем број политички партии од различна провениенција, дури и на чисто етничка основа²⁶.

Со воспоставувањето на плуралистичката политичка сцена, во текот на ноември 1990 г. во СРМ се спроведени првите парламентарни повеќепартиски избори. На 8 јануари 1991 г. се конституира еднодомното собрание (парламент) на републиката составено од избраните пратеници кои припаѓале на различни политички партии и други организации²⁷. Така, во политичкиот живот на Македонија беа внесени елементи на парламентарен систем. Во текот на 1991 г., ова прво плуралистичко собрание донесе низа битни одлуки за натамошниот тек и развој на македонската државност. Во јуни истата година од името на државата е изоставена назнаката „социјалистичка“ и се утврди уставното име Република Македонија.

На 8 септември 1991 г. се одржа референдум²⁸ на кој граѓаните на Македонија непосредно ја изразија својата волја Република Македонија да се конституира како суверена и самостојна држава. На 17 ноември е усвоен и првиот Устав на РМ како суверена и независна држава²⁹. Собранието на РМ за прв претседател на осамостоената

²⁶ Види за формирањето на политичките партии во СРМ во текот на 1990/1991 г. кај: Ачкоска В., *Македонија во југословенската федерација 1943-1991*, ..., 179-192.

²⁷ Првиот круг на повеќепартиските парламентарни избори во Македонија беше одржан на 11 ноември, а вториот на 25 ноември 1990 г. Парламентот (собранието) беше составен од пратеници од 9 политички партии, од 4 партиски коалиции и тројца независни кандидати. Притоа, најбројни беа пратениците на ВМРО – Демократска партија за македонско национално единство (38), СКМ – Партија за демократска преобразба (31), Партија за демократски просперитет во Македонија (17) и Сојуз на реформските сили на Македонија (11) (Џиков С., *Македонија во комунистичкиот ирриголник*, Гурѓа, Скопје 1993, 189, Ковачевиќ С. – Дајќ П., *Хронологија југословенске кризе 1942-1993*, Institut za evropske studije, Beograd 1994, 28).

²⁸ Од вкупно запишаните 1.495.626 гласачи гласале 71,85%, а од нив дури 95,32% се изјасниле за самостојна и суверена држава (Гоцевски Т., *Првиите чекори кон автостоен одбранбеностанован систем*, Зборник „АСНОМ – педесет години македонска држава 1944-1994“, МАНУ, Скопје 1995, 490).

²⁹ Според овој устав, Македонија е суверена држава со целосен, неделив, неотуѓив и непренослив суверенитет, односно РМ се конституира како независна држава, која нема никакви врски со

држава го избра господинот Киро Глигоров. Во почетокот на декември 1991 г. претседателот Глигоров започна кампања за меѓународно признавање на државата³⁰. Министерството за надворешни работи ги достави на Бадинтеровата Арбитражна комисија сите неопходни документи за меѓународно признавање на РМ. На 11 јануари 1992 г. на состанокот на ЕУ беше поднесен извештајот на Бадинтеровата Комисија кој позитивно ги оцени условите на Словенија и Македонија за признавање и ѝ препорача на ЕУ да ги признае Словенија и Македонија. Обрнувајќи внимание на некои прашања од страната на Грција кои се однесуваа на името на државата, Бадинтеровиот извештај јасно нагласува дека „името на државата не имплицира никакви територијални претензии“. Извештајот беше обнароден на 15 јануари 1992 г.. Неколку часови подоцна, новинските агенции објавија дека Европскиот совет одлучил да ги признае Словенија и Хрватска, но не и Македонија, што предизвика шок и големо разочарување во земјата. Тоа всушност значеше дека ЕУ самата ги крши принципите и условите што си ги поставила во однос на одделни меѓународни прашања (политика на двоен аршин). Грција воведо необјавена, жестока економска блокада во есента 1992 г. и ја затвори границата со Македонија (17.02.1994) со цел да предизвика голема економска криза и да го види нејзиниот северен сосед „на колена“. Ова коинцидираше со трговските санкции на ООН против Србија во јуни истата година, што од своја страна ги зголеми тешкотиите на РМ³¹.

Во меѓувреме, првото плуралистичко собрание на Р. Македонија на 20 март 1991 г. избра влада на чело со академик Никола Кљусев, која со оглед на стручноста на повеќето нејзини членови определени за водење на одделни сектори, е позната како експертска влада³². Пред

СФРЈ, ниту со која било држава во светот; утврден е демократскиот карактер на државата, кој произлегува од народниот суверенитет, владеењето на правото, загарантираните човекови права и слободи и решавање на конфликтите врз основа на демократски постапки; таа има социјален карактер, односно една од нејзините најзначајни цели е воспоставувањето на социјалната правда (Давитковски Б., *Трансформација на Република Македонија од држава – федерална единка во самостојна и суверена држава*, „Македонциите и Словенциите во Југославија, ИНИ-Скопје, Институт за наука при Филозофскиот факултет во Љубљана, Скопје-Љубљана 1999, 159). Претходно Уставот беше разгледан и „одобрен“ од многу експерти од ЕУ, и други тела.

³⁰ Глигоров К., *Македонија е сè што имаме*, „Три“, Скопје 2001, 170 -172.

³¹ Тунтев А, *Република Македонија, Прва декада (1990 – 1999)*, МИ-АН, Скопје 2005, 70 -72.

³² Активностите и работењето на оваа влада беа поврзани со низа тешкотии и на внатрешен и на надворешен план. Во периодот додека траеше мандатот на академик Никола Кљусев (20.03.1991 – 5.09.1992), во Парламентот, и покрај честите блокади и спротивставени гледишта, беа донесени значајни документи во правец на дооформувањето на независната, суверена македонска држава и нејзиното признавање како самостоен меѓународен субјект. Меѓу другото беше усвоена Декларација за меѓународно признавање на Република Македонија како суверена и независна држава, со Уставен закон определено РМ да не учествува во работата на Собранието на СФРЈ, на Претседателството на СФРЈ и во другите сојузни органи, беше постигнат договор со Генералштабот на Југословенската армија за напуштање на територијата на РМ, со што единиците на ЈА, сосема мирно, ја напуштија територијата на РМ; донесена е македонска валута

оваа, како и пред идните влади, парламентарни коалиции и владејачки партии како прашање без алтернатива се постави внатрешната стабилизација на државата: на економски план трансформација на сопственоста и заживување на стопанството, а на политички дооформување на правната држава и развој на демократијата. За жал, во досегашниот период на промените на структурите на власт³³, а особено во последните четири години (2002-2006), се забележува една надолна линија во развојот на економијата и демократијата. РМ беше промовирана како држава во водечките листи на корупцијата, криминалот, сиромаштијата (со исклучително висок процент на невработено население), кршење на човековите права, држава чиј огромен број граѓани живеат на работ на социјалата. Притоа, наместо свртеност кон економијата, владејачките политички субјекти создаваа вештачка тензија помеѓу различните етнички заедници, барајќи политички решенија за економски проблеми, со истовремена партизација на општеството и нарушување на граѓанските права и слободи³⁴.

Во сферата на надворешната политика, покрај битката за меѓународно признавање³⁵ и враќање на уставното име РМ во ООН, наместо понижувачката референца БЈРМ³⁶, како основна стратегиска цел и долгорочен интерес на државата е интегрирањето во Европската Унија и во НАТО, заради што и голем дел од активностите на владите (декларативно или реално) се движеа и се движат кон таа насока³⁷.

– *денар*: отфрлена е Лисабонската декларација на Европскиот совет која го негира името Македонија; од страна на собранието усвоена е одлука за стапување на РМ во членството на Организацијата на обединетите нации и други активности.

³³ Од осамостојувањето до денес по петти пат (5.07.2006) се спроведени парламентарни избори, при што најголемиот дел од гласачкото тело на РМ се определува за двете најголеми партии: СДСМ и ВМРО-ДПМНЕ, со кои редовно коалицираат одделни партии од албанската етничка заедница.

³⁴ И покрај формалното владеење на повеќепартиска демократија, реално, на сцена беше воспоставен поголем еднопартизам од комунизмот. Имено, тој што го има мнозинството во законодавната власт, ја создава и извршната власт, а истиот тој ги именува и судиите (судската власт). Значи, може да одредува и кој ќе биде суден. Така се елиминира основното начело на либералната демократија – поделбата на власта и постоењето на независно судство. Во администрацијата се вработуваа партиски војници, наместо стручни и компетентни луѓе.

³⁵ И покрај грчките отпори, процесот на признавање на РМ, не можеше да биде сопреен. По Бугарија, Турција, Словенија, голем број држави воспоставија дипломатски односи со РМ, многу од нив употребувајќи го нејзиното уставното име. Важен момент во јакнењето на позицијата на Републиката беше признавањето од страна на Русија (5.08.1992). Потоа и НР Кина ја призна Македонија, исто како Русија, со уставното име. (Тунтев А., *Република Македонија*...120).

³⁶ По долги разговори и консултации, конечно на 7 април 1993 година, Советот за безбедност при ООН со Резолуција бр. 817 (1993) му препорача на Генералното собрание да го прифати барањето на Република Македонија употребувајќи деликатна формулација „држава која за употреба во Организацијата привремено ќе ѝ се обраќаат како Поранешна Југословенска Република Македонија се до надминување на разликите со името“. Така Македонија стана 181 член на ОН, на 8 април 1993 г.

³⁷ Покрај приемот во ООН, РМ стана членка на Советот на Европа, членка на ОПСЕ, на ГААТ, на „Партнерство за мир“ и во други организации од различни сфери на современите меѓународни односи (политиката, економијата, одбраната, науката, културата, спортот и други дејности).

Притоа, споменатите алармантни состојби на економски и политички план создаваа ретроградни процеси на патот на евроатлантските интеграции на РМ, иако таа формално има статус на некаков кандидат, со неопределено (идно) време за реални преговори за влез во Унијата.

Во севкупните тразициски процеси на РМ по 1991 г., можеби најсудбоносни беа промените на планот на економијата. Тие започнаа со воведување на пазарна економија и плурализам во сопственичките односи и со најава за спроведување на денационализација, т.е. враќање на одземената сопственост на граѓаните во текот на социјалистичкиот период³⁸. Со спроведување на приватизација на државниот капитал, се зголемува доминацијата на приватниот наспроти јавниот сектор на сопственост. Притоа, начинот на приватизација беше погубен за македонското стопанство и за најголемиот број македонски граѓани. Со фиктивни книговодствени операции, обезвреднети проценки, без јавни огласи, со фаворизирање на менаџерскиот откуп, без инструменти за заштита на работниците, со огромни дисконти, не само што беше разграбен овој капитал и деструирани основите на националната економија, туку се спроведе и нова национализација на имотот од целиот народ, без закон за тоа. Исто така, вработените од јавната администрација и општествените дејности беа исклучени од овој процес, за разлика на пример од словенечкиот, видливо успешен модел. Приватизацијата, во голема мера, се изврши со обезвреднување на вистинската вредност на капацитетите што се приватизираа и често имаше криминални особини. Исто така, беа приватизирани (поточно евтино распродадени) и системи, како на пример Телеком, Рафинерија, ЕСМ-Дистрибуција итн. со што им беа нанесени огромни материјални штети и на државата и на граѓаните на РМ.

Решавањето на албанското прашање во поширокиот регион (големоалбанската фикција), внатрешната политичка несигурност, растечката невработеност³⁹ и социјална беда⁴⁰ дејствуваа на подгревање на националната нетрпеливост и станаа мошне погодна почва за радикалистички зафати и барања на албанската иредента. Притоа, во

³⁸ Законот за трансформација на општествениот капитал од 1993 г., меѓу другото ја навести денационализацијата. Но, и покрај ваквата определба на државата, постоеја силни отпори кај некои политички фактори и поединци. Затоа граѓаните формираа *Здружение за заштитата на интересите на сопствениците на одземените имоти* преку кое бараа побрзо донесување на Закон за денационализација. Законот беше донесен во 1998 г. (Службен весник на Република Македонија, 20/1998), но, тој не беше прифатлив за некогашните сопственици. Со новиот Закон од 1999 г., граѓаните повторно добија голем дел од одземената сопственост и обештетување по пат на обврзници и акции. Првите решенија за враќање на сопственоста, им беа вработени на сопствениците на 5.09.2000 г.

³⁹ Во 1990 г. беа 156.000 невработени, додека во 2000 бројот порасна на 361.300 невработени (*Сопственички годишник на Република Македонија, 1991-2001*) и тој број во 2004 г. е околу 400.000 невработени.

⁴⁰ Велковик Д., *Деструкцијата на транзицијата*, Скопје 2001, 291.

2001 г. мал дел радикални претставници на етничките Албанци во РМ се поврзаа со увезените герилци од Косово, од каде перманентно се прелеваше оружје во РМ⁴¹, при што го нарушија мирот во државата вршејќи етничко чистење на Македонците на одредени територии во северозападна Македонија заради нивна целосна албанизација. Околу ова насилно рушење на македонската држава, организирано и спроведено со помош на Албанците (и други екстремни муслимански структури) од надвор, сè уште постојат различни квалификации и мислења. Оценките, главно, варираат од ставот дека тоа бил македонско-албански судир, војна за територии, политичка борба за власт, до најбесмисленото, борба за „човекови права“ на Албанците во РМ (иако претставниците на етничките албански политички партии учествуваа како партнери во власта, уште од 1991 г.). Во првиот момент, меѓународната јавност ја призна терористичката природа на овие акции и ѝ даде одврзани раце на државата да се справи со нив. Но, за жал, неспособноста, колебливоста и сервилноста на одделни службени фактори на државата кои не беа дораснати (или не сакаа) да се справат со терористичките напади врз институциите на системот, врз безбедносните и оружените сили на државата и врз недолжните граѓани⁴², како и различните политички калкулации, го одолжуваа решавањето на кризата. Сето тоа (но, и силната антимакедонска пропаганда и огромната финансиска поткрепа на организираните албански и други сили од надвор, посебно тенденциозните известувања на некои светски медиумски машинерии) влијаеја врз постепеното прегрупирање на оценките на меѓународните фактори околу сите случувања – од терористи, борците на ОНА⁴³ беа преквалификувани во „борци за човекови права“⁴⁴. Така државата беше втурната во уште една криза, покрај дотогашните притисоци и случувања во регионот кои влијаеја катастрофално и врз македонската економија и врз меѓународната положба на државата⁴⁵.

⁴¹ Киркова Р., *Ситијусоџи на Косово меѓу минатојото и иднината*, Македонска ризница-Куманово, Скопје 2004, 155-156.

⁴² Албанските терористички формации не само што ги напаѓаа претставниците на државната безбедност и армијата туку, во најголем број случаи и се изживуваа врз локалното население, вршејќи насилства, киднапирања, измачувања, опожарувања на домови, осквернување на верски објекти со непроценливо историско и културно значење итн. Останаа пет случаи кои наводно Хашкиот трибунал ги врати на македонското судство. Во овие случаи требаше да си судат самите себеси некои од извршителите на злостор кои на голема врата влегоа во секторите на власта (СДСМ-ДУИ).

⁴³ Види поопширно за целите на албанската паравојска ОНА, документирано и со бројни податоци кај: Бабановски И., *ОНА терористичка паравојска во Македонија*, „Веда“, Скопје 2002.

⁴⁴ Притоа, апсурден е фактот што албанската етничка заедница постојано бара „човекови“ права, а се однесуваа со невидена граѓанска непослушност кон институциите на системот. Посебно, невидена практика во светот е непочитувањето на државните симболи, грбот и знамето.

⁴⁵ РМ директно ги трпеше сите последици на политиката на изолационизам што ја водеше меѓународната заедница против соседната СР Југославија, економски и политички беше

По претходни злосторства извршени врз македонските одбранбени сили од страна на припадниците на ОНА⁴⁶, оружената инвазија заврши со потпишување на т.н. Рамков договор (13.08 2001) во Охрид, кој беше диктат на некои политички врвови од меѓународната заедница. Со еден потпис на овие документи, лидерите на, во моментот, најбројните политички партии, го елиминираа Уставот на РМ и нејзината сувереност, без да имаат ниту историско право ниту легитимитет од народот да го направат тој чин.

Со Рамковиот договор, во голема мера, се негираат принципите врз кои во 1944 г. се создаде македонската држава на дел од етно-географската територија на македонскиот народ, како минимално дозволена опција од меѓународниот фактор за остварување на историското право на Македонците да формираат своја држава⁴⁷. Рамковиот договор, под форма на хармонизација на меѓуетничките односи и мултикултурно живеење санкционира гетоизација на колективитети во едно сепаратно општество. Изедначувајќи го демосот и етносот, европската заштита на културната и лингвистичката различност тука

потресена од ембаргата, притисоците и затворањето на границата за увоз на нафта од страна на Грција. За време на бомбардирањето (1999) што го извршија силите на НАТО врз СРЈ, таа прими над 360.000 бегалци од Косово што претставуваше огромно финансиско оптоварување за државата, а голем дел од бегалците останаа во РМ влијаејќи врз промената на нејзиниот етнички состав и врз радикализација на одделни албански структури.

⁴⁶ На 7.08. 2001, МВР изведе полициска акција во општината Чаир во која беше ликвидирана петчлена терористичка група предводена од специјалистот за експлозив од Албанија, познат како командант Тели. Во акцијата беа уапсени уште петмина и беше запленета поголема количина оружје и експлозив. Во меѓувреме беа ослободени неколкуте работници на „Маврово“ врз кои се изживуваа припадниците на ОНА. Но, веднаш, ОНА предводена од Али Ахмети, започна со серија одмазднички акции: На 8-ми август, на Карпалак беа ликвидирани десет војници на АРМ. На 9-ти и 10-ти август почна нападот кај Радуша врз припадниците на МВР, извршен од Косово, од местата Кривеник и Горенци. Тука, министерот за одбрана ги игнорирал наредбите на врховниот командант за одбрана на нападнатите претставници на МВР. На 10 август, завршницата на Радуша, значеше и одговор кај Љуботенски бачила, каде повторно во поставена заседа и со помош на активирана мина беше убиена група од 8 војници. На 12 август, по погребот на загинатите, претседателот на државата Б. Трајковски нареди одговор кај Љуботен. Но, веднаш по акцијата, за која е спакувано единственото обвинение за Хаг, господинот Трајковски прогласи едно од несфатливите еднострани примирја, при што во попладневните часови бил испратен министерот за внатрешни работи Љубе Бошковски на местото на настанот. (Види: Костова Ј., *Незавршен мир*, Скопје 2002). Притоа, од меѓународниот суд во Хаг, не беше осуден ниту еден извршител на еден злостор врз Македонците, односно акт на насилство извршен од паравоените и терористички албански формации, туку, со монтирано сценарио и недоволно аргументи за некаков процес, во Хаг беа одведени Љубе Бошковски и Јован Тарчуловски.

⁴⁷ Веднаш по потпишувањето на Рамковиот договор, другиот ден (14.08.2001) реагираа учесниците на XXVIII-та научна конференција на XXXIV-от меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура во Охрид, кои помеѓу другите ставови во однос на овој документ, заклучуваат: „Со преформулацијата на Преамбулата на Уставот на Република Македонија се врши целосно обезличување на македонскиот народ и се омаловажува неговиот вековен стремеж и неговата непрекината борба за сопствена национална држава. Со ова, исто така, се зголемува неправдата нанесувана на овој народ во текот на неговата историја“. (*XXVIII научна конференција, XXXIV-ој меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Охрид 2001).

се трансформира и во посебен политички статус. Со тоа експлицитно на македонскиот народ му го одзедоа правото да биде носител на државниот суверенитет и да биде рамноправен со другите балкански народи (кои имаат свои национални држави, кои се мултиетнички, но, кои си задржуваат ексклузивно право да го негираат мултиетничкиот карактер со непризнавање на другите етнички заедници). На македонскиот народ му го одзедоа правото не само на национална држава туку и на граѓанска. Граѓанската формула на позитивно оценетиот и демократски устав од 1991 г. се замени со клаузулите на етнички колективитети или т.н. „етнички заедници“. Етничноста се извлекува од сферата на идентитетот, културата, јазикот и се пренесува во сферата на политиката, институциите и на правото⁴⁸. Државата станува држава на колективитети во политичка и институционално-правна смисла, со што се нагизува и нејзиниот унитарен карактер, а граѓанските слободи и индивидуализмот се заменуваат со колективни права на етносот. Така, македонскиот народ, од конститутивен народ се сведува на „заедница“ која е непознаница како уставноправна категорија, а тоа значи дека директно го губи државотворниот статус⁴⁹. Без официјална промоција, зад паролата за мултиетничко општество суптилно се промовира мултиетничка држава, односно федерализација на РМ како чекор кон нејзиното разградување⁵⁰.

Како еден од условите за имплементација на Рамковиот договор (кој денес е речиси сосема преточен во Уставот на РМ)⁵¹ беше спрове-

⁴⁸ Посебно се загрижувачки клаузулите со кои се установува дека одделни решенија на Собранието на РМ ќе се донесуваат не само со мнозинство (двотретинско или просто), туку во рамките на тоа мнозинство се бара да има „мнозинство од вкупниот број пратеници кои тврдат дека припаѓаат на заедниците кои не се мнозинско население во Македонија“ (Точка 5. од Рамковиот договор каде се бара воведување на „Посебни собраниски процедури“). Со воспоставувањето на ваквите принципи, фактички се воведува принципот на т.н. консензуална демократија, со која многу лесно ќе може, според одредени цели и потреби (со притисок и уцени) да се блокира функционирањето на државата.

⁴⁹ Европското искуство познава вакви заедници како социо-културна и политиколошка категорија, а не како уставноправна. Терминот „етнички заедници“ се среќава во имиграциските општества за означување на неанглофонските групи во Канада, Австралија, САД. Во Европа етничките малцински права се културни права во најширока смисла на зборот. „Бројот на држави кои се рестриктивни во поглед на малцинските културни права – Грција, Турција, Бугарија, Романија, балтичките држави, итн. е многу поголем од спротивните примери – Финска, Холандија, Унгарија, Данска, итн. Трендот на проширување на малцинските права е главно ориентиран кон обезбедување на т.н. културна, персонална автономија на малцинствата во државата во која живеат...“ (Каракамишева Т., *Македонска јолишка*, Култура, Скопје 2004, 148-149).

⁵⁰ Од своја страна, повеќедецениската гетоизација на Албанците создаде одделни „острови“ на нивната специфична култура свртена исклучиво кон матицата (Албанија или Косово), а не кон државата каде егзистираат како рамноправни граѓани. Таквата гетоизација продуцираше етничка нетолеранција и отсуство на желба за заедничко живеење. За разлика од своите балкански соседи, пак, Македонците никогаш не вршеле смислена и агресивна асимилација, трудејќи се низ историјата да коегзистираат со етнички и верски различните од себе.

⁵¹ Устав на Република Македонија (Со амандманите на Уставот I-XVIII), ЈП „Службен весник на Република Македонија“, Скопје 2002. Од рамковите клаузули останаа за донесување само два закони – за полицијата и за судството.

дувањето на попис на населението. Многу нелогичности, околу спроведувањето на пописот и неговите резултати (како на пример претераниот пораст на бројот на албанското население во Кичево и Струга, кое не може да се објасни ниту со наталитет, ниту со механички прилив) создаде сомнежи во неговата целосна регуларност кај голем дел од граѓаните на РМ. Сепак, политичките структури на власта прифатија секакви резултати (дури и фалсификати, ставајќи го пописот на листата на табу-теми – „да не се чепка“ премногу). Заради притисоците од страна, Рамковиот договор мораше да се спроведе по секоја цена, а тоа значеше дека бројот на албанското население во Македонија мора да биде над 20%. Дополнително, под силен притисок и со закани, без слух за мислењата на стручната јавност, коалицијата СДСМ-ДУИ спроведе нова територијална поделба на државата чии граници беа кроени (не според економски критериуми за опстанок на локалната самоуправа), главно, со цел да се покаже поголем процент албанско население во одделни градски подрачја (Скопје, Струга)⁵².

Во сеопштите процеси на разградувањето на македонската држава, како и во периодот до 1991 г., клучна улога играше кадровската политика. Форсирањето на етничкиот и партискиот клуч (подобност) наместо стручноста, чесноста и компетентноста, беа најсериозната опасност кон самоуништувањето на оваа европска држава. Секојдневното назадување на економски план, како и на планот на развојот на демократијата претставуваше очигледен доказ дека Европа, во нејзините суштински одредници: благосостојба на граѓанинот, човекови права и слободи, економски и духовен просперитет, е сè подалеку од Република Македонија, и покрај еуфоричните истапи на врхушката на СДСМ при добивањето на статус кандидат за ЕУ. Во тие рамки, расчекорот помеѓу ветеното и оствареното беше толку видлив и непремостлив, што никој повеќе не можеше сериозно да се радува на така покажаната добра волја од страната на европските претставници.

Дали по парламентарните избори од 5 јули 2006 г. ќе имаме нова шанса? Чесна и стручна влада која ќе може да се справи со корупцијата и економскиот колапс. Да го направиме барем она што зависи од нас, а

⁵² На пример, градот Струга според традициите на градскиот живот имаше сосема малку допирни точки со руралните подрачја населени со етнички Албанци што му беа придоддени. Во текот на месец август 2004 г., граѓаните на Струга, заради спонтаните немири и незадоволство од новото реструктурирање на општината, беа изложени на невидено полициско насилство. Особено силна и антиуставна кампања, притисоци и заплашување на граѓаните, СДСМ-овската структура на власт водеше против референдумот што граѓаните на РМ го организираа на 7.11.2004 г. за да се преиспита понудената опција на територијалното прекројување на Македонија (спроведено според фашистичките карти од Втората светска војна), чувствувајќи го како антимакедонски чин. Останува на експертите да ги проанализираат одлуките донесени од нововостановената локална власт во општина Струга. Најголем број од овие одлуки се противуствани бидејќи се усвојувани без ниту еден глас на македонските претставници.

за меѓународната..., можеби ќе почне да нè почитува тогаш кога и ние самите ќе се почитуваме, кога ќе покажеме дека имаме достоинство и доблести. Во тие рамки, неопходна е симбиоза на она што сме биле, на корените, на идентитетот (јазикот, историјата, културата) кој така евтино ни го трошеа и на она што треба да бидеме, економски стабилна и развиена нација. Ниту една европска нација не може да опстои и да постои без сопствениот национален идентитет и културни вредности. Тоа е и единствениот легитимитет на една држава и единствената влезница за цивилизирана Европа.

ИНФОРМАТИЧКА ЛИНГВИСТИКА

Александар Пејровски

МОРФОЛОШКИ ЕЛЕКТРОНСКИ РЕЧНИК

Вовед

Терминот јазични ресурси (англиски *language resources*) подразбира јазични корпуси и речници. Компјутерските јазични ресурси се состојат од корпуси кодирани според одредени стандарди и електронски речници [1].

Со сè поголемата употреба на компјутерите во сите области на човечкиот живот се јавува и потреба за јазични ресурси. Јазичните ресурси им служат:

- на лингвистите во истражувањата на јазикот
- на информатичарите во дизајнирање и програмирање на апликации за обработка на текст
- на обичните луѓе во секојдневната употреба при работа со текст

Се подразбира дека јазичните ресурси треба да се изработат за секој јазик посебно. Секоја јазична заедница мора, доколку сака да го одржи чекорот со времето, да има на располагање соодветни јазични ресурси.

Каква е ситуацијата со македонскиот јазик?

Не постои кодиран јазичен корпус. Постојат корпуси како збирки на електронски текстови напишани на македонски јазик. Некои од тие корпуси се и организирани со помош на управувачки компјутерски програми. Меѓутоа, ниту еден од овие корпуси не е кодиран, т.е. зборовите во текстовите не носат со себе никакви граматички информации.

Електронските речници за македонски јазик исто така се сведуваат на збир на зборови во некоја компјутерска база. Познати се неколку коректори на текстови кои се користат доста успешно. Но, тоа не е доволно за лингвистичка употреба бидејќи тие речници не содржат граматички информации. Потребен е морфосинтаксички речник, кој ќе овозможи одреден текст, напишан на македонски, да се трансформира од една електронска форма во друга, без човечка интервенција. Со помош на таков речник, можно е и кодирање на постојните електронски корпуси.

1. Програмска околина NooJ

NooJ е програмска околина која им овозможува на корисниците да направат конечни описи на природните јазици и потоа да ги применат врз големи текстови во електронска форма (неколку десетици милиони зборови).

NooJ се базира врз концептите развиени од проф. Maurice Gross од LADL (Laboratoire d'Automatique Documentaire et Linguistique), Франција [2], [3]. Автор на програмата е Max Silberstein од истата институција. Алатите кои ги користи програмата се следните:

- Електронски речници и конечни описи на зборовите и морфологијата на природните јазици;
- Локална граматика за идентификација на скаменетите, полускаменетите изрази и фрази во текстовите;
- Трансформациски правила опишани во лексичката граматика за претворање на сложени во елементарни реченици и обратно;

Со помош на NooJ се направени описи за многу јазици, и тоа: француски, англиски, шпански, португалски, германски, грчки, српски [4], [5], бугарски, полски, италијански, руски, дански, унгарски, корејски, хебрејски, арапски итн. Овој алат е независен од јазикот и писмото, така што без проблеми може да се искористи за опис на македонскиот јазик.

Речниците на NooJ се речници на заглавни зборови [6]. Освен зборот, тие содржат и други информации, како што се: вид на зборот, кодот на флективната парадигма и евентуално некои други синтаксичко-семантички информации.

На пример, зборот *учител* во речникот на NooJ е застапен со следниот израз:

учител,N+FLX=PISATEL+Ncom (1)

Основниот збор *учител* е именка (N), флектира спрема флективната парадигма со код PISATEL и е општа именка (Ncom).

Флективните парадигми се опишуваат со помош на флексиски правила. По примената на флексиските правила врз речникот на основни зборови, може да се добие речник на збороформи.

2. Флексиски категории

Следните табели ги претставуваат флексиските категории за именките, придавките, глаголите, прилозите, заменките и броевите [7]:

Табела 1: Флексиски категории за именките

Категорија	Опис	Пример	Код
Род	Машки	Лист	m
	Женски	Девојка	f
	Среден	Дете	n
Број	Еднина	Лист	s
	Множина обична	Листови	p
	Множина избројана	Листа	c
Падежна форма	Номинатив	Лист	Cn
	Вокатив	Листу	Cv
	А-форма	Татка	Co
Определеност	Не	Лист	Dn
	Да, општо	Листот	Dy
	Да, блиску	Листов	Dc
	Да, далеку	Листон	Df

Збирната множина (на пр. лисје) не постои како посебна флексиска категорија кај именките, туку се зема како посебен заглавен збор. Ова е направено заради компатибилноста на флексиските категории со другите словенски јазици.

Табела 2: Флексиски категории за придавките

Категорија	Опис	Пример	Код
Род	Машки	Глув	m
	Женски	Глува	f
	Среден	Глуво	n
Број	Еднина	Глув	s
	Множина	Глуви	p
Степен	Позитив	Глув	pst
	Компаратив	Поглув	cmp
	Суперлатив	Најглув	spt
	Елатив	Преглув	elt
Определеност	Не	Глув	Dn
	Да, општо	Глувиот	Dy
	Да, блиску	Глувиов	Dc
	Да, далеку	Глувион	Df

Заменските придавки (мој, твој) се префрлени од придавки во присвојни заменки од истите причини споменати кај именките.

Табела 3: Флексиски категории за глаголите

Категорија	Опис	Пример	Код
Род	Машки	Гледал	m
	Женски	Гледала	f
	Среден	Гледало	n
Број	Еднина	Гледа	s
	Множина	Гледаат	p
Лице	Прво	Гледам	1
	Второ	Гледаш	2
	Трето	Гледа	3
Време	Сегашно	Гледа	PR
	Минато свршено	Падна	АО
	Минато несвршено	Гледаше	IP
Форма	Заповедна	Гледај	Imprt
	Л-форма	Гледал	LForm

Глаголските форми: глаголска придавка (гледан), глаголска именка (гледање) и глаголски прилог (гледајќи) не се земени како флексиски категории на глаголите, туку како посебни заглавни зборови.

Табела 4: Флексиски категории за прилозите

Категорија	Опис	Пример	Код
Степен	Позитив	Убаво	pst
	Компаратив	Поубаво	cmp
	Суперлатив	Најубаво	spt
	Елатив	Преубаво	elt

Прилозите кои се однесуваат и како придавки (малку, многу) и заради тоа можат да се членуваат и степенуваат, се застапени во речникот и како и прилози и како придавки. Поради тоа флексиските категории определеност и степен не се застапени кај прилозите.

Табела 5: Флексиски категории за заменките

Категорија	Опис	Пример	Код
Род	Машки	Тој	m
	Женски	Таа	f
	Среден	Тоа	n
Број	Еднина	Тој	s
	Множина	Тие	p

Лице	Прво	Јас	1
	Второ	Ти	2
	Трето	Тој	3
Падежна форма	Номинатив	Тој	Cn
	Датив кратка	Му	Cds
	Датив долга	Нему	Cdl
	Акузатив кратка	Го	Cas
	Акузатив долга	Него	Cal
Определеност	Не	Мој	Dn
	Да, општо	Мојот	Dy
	Да, блиску	Мојов	Dc
	Да, далеку	Мојон	Df

Веќе е спомнато дека зборовите мој, твој се сметаат за присвојни заменки и заради тоа кај заменките се појавува флексиска категорија определеност.

Табела 6: Флексиски категории за броевите

Категорија	Опис	Пример	Код
Род	Машки	Еден	m
	Женски	Една	f
	Среден	Едно	n
Број	Еднина	Еден	s
	Множина	Едни	p
Определеност	Не	Еден	Dn
	Да, општо	Едниот	Dy
	Да, блиску	Едниов	Dc
	Да, далеку	Еднион	Df

3. Флексиски правила

Флексиските правила во NooJ ги опишуваат флективните парадигми. На пример, флексиското правило со код PISATEL ја опишува флективната парадигма на повеќето именки од машки род. Се јавуваат вокативи на $-y$ и на $-e$, како и избројана множина.

$$\begin{aligned}
 \text{PISATEL} = & \hspace{15em} (2) \\
 & \langle E \rangle / Cn+s+Dn + om / Cn+s+Dy + ov / Cn+s+Dc + on / Cn+s+Df + \\
 & y / Cv+s+Dn + e / Cv+s+Dn + \\
 & a / Cn+c+Dn + u(\langle E \rangle / Cn+p+Dn + me / Cn+p+Dy + ve / Cn+p+Dc + ne / Cn+p+Df);
 \end{aligned}$$

каде <E> означува празен стринг.

По примената на ова флексиско правило врз зборот *учител*, се добива неговата парадигма заедно со флексиските кодови:

учител,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cn+s+Dn
 учителот,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cn+s+Dy
 учителов,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cn+s+Dc
 учителон,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cn+s+Df
 учителу,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cv+s+Dn
 учителе,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cv+s+Dn
 учитела,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cn+c+Dn
 учители,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cn+p+Dn
 учителите,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cn+p+Dy
 учителиве,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cn+p+Dc
 учителине,учител,N+FLX=PISATEL+Ncom+m+Cn+p+Df

Овој дел од речникот на збороформи на NooJ покажува дека, на пример, збороформата *учителу* потекнува од основниот збор *учител*, кој е именка (N) , и тоа општа именка (Ncom) од машки род (m), чиј код на флективната парадигма е PISATEL (FLX=PISATEL). Понатаму, збороформата *учителу* е вокативна падежна форма (Cv), еднина (s), неопределена (Dn). Сите овие граматички информации се содржани во речникот на NooJ и како такви можат да се користат при лексичките анализи.

4. Моментална состојба

Основа за електронскиот морфолошки речник се досега објавените печатени речници за македонски [8], [9], [10], [11]. Исто така во речникот се додадени и зборови, пронајдени во електронски текстови, кои не се содржани во печатените речници. Во моментов речникот за македонски се состои од 61,350 збора. Следната табела ја прикажува моменталната состојба по видови зборови:

Табела 7: Моментална состојба

Видови зборови	Заглавни зборови	Збороформи	Флексиски фактор	Флексиски парадигми
Именки	38.431	345.350	8,99	148
Придавки	9.891	467,744	47,29	33
Глаголи	19.986	500.220	25,03	96
Прилози	13,265	19,472	1,47	4
Заменки	57	310	5,44	21

Броеви	129	948	7,35	6
Предлози	64	64	1	1
Сврзници	62	62	1	1
Честички	63	63	1	1
Извици	142	142	1	1
Вкупно	82,090	1,334,375	16,26	312

Флексискиот фактор претставува количник помеѓу бројот на зборформи и бројот на заглавни зборови. Се гледа дека убедливо најфлективни се придавките, што може и да се очекува заради флексиската катагорија степенување. Коефициентот на прилозите е релативно мал – 1,47. Тоа е заради големиот број на глаголски прилози кои немаат никаква флексија (на пр. гледајќи).

Горе прикажаните вредности не ги опфаќаат и глаголските придавки кои не се застапени во печатените речници. Нив ги има многу, а освен за употреба во сложените времиња, тие се користат и како обични придавки. При тоа тие флектираат спрема флективната парадигма за придавки, образувајќи голем број зборформи. Се очекува дека со додавање на глаголските придавки во речникот, бројот на зборформи ќе се зголеми за најмалку 400,000.

Резултатите од апликацијата на речникот врз еден текст кој содржи преку 15,000 различни зборови, се прикажани во табела 8.

Табела 8: Резултати од апликација на речникот

1.	Различни зборови	15,660
2.	Непознати зборови	1,808
3.	Број на анотации	16,921
4.	Препознаени зборови (1-2)	13,852
5.	Процент на препознаени зборови (4/1)	88%
6.	Ниво на повеќезначност (3/4)	22%

Може да се види дека 12% од зборовите не се содржани во речникот. Тоа се должи на фактот дека речникот во оваа состојба не ги содржи сите македонски зборови и потребно е негово усовршување. Меѓутоа, постојат и зборови во текстот кои се печатни грешки, кратенки и сопствени именки, кои исто така не се содржани во речникот.

Според горната табела, 13,852 препознаени зборови одговараат на 16,921 зборови во речникот. Тоа се должи на фактот дека речникот содржи повеќе исти зборформи. На пример, зборформата *убаво* може да биде и придавка и прилог. Заради тоа таа мора да биде застапена два пати во речникот. Повеќезначноста е голем проблем при апликацијата на јазич-

ните ресурси. NooJ има можности за намалување на повеќезначноста, но тоа не е предмет на овој труд.

5. Заклучок

Создавањето на компјутерски јазични ресурси за македонски (речници, корпуси) е неопходно. Опишани се принципите врз кои е создаден обемен речник за македонски. Примената на овој речник е широка, од интернет-пребарувачи и коректори, до лингвистички истражувања.

Процесот на создавање на речникот не е завршен. Сè уште постојат македонски и зборови од странско потекло кои не се содржани во речникот. Исто така потребно е и создавање на речници за сопствени именки и кратенки. Повеќезначноста е голем проблем во компјутерската лингвистика. Создавањето на алати кои ја намалуваат повеќезначноста е голем предизвик.

Литература

1. Džeroski, S.: *Language Resources and Machine Learning*, Proceedings of the 2nd Balkan Conference in Informatics, Ohrid, November 17-19, pp.1-12, 2005.
2. **Gross, M.:** *The Use of Finite Automata in the Lexical Representation of Natural Language*, in: Gross, M.; Perrin, D. (eds): *Electronic Dictionaries and Automata in Computational Linguistics*, Lecture Notes in Computer Science, no. 377, Springer-Verlag, Berlin, pp.34-50, 1989.
3. **Gross, M.:** *Lexicon-Grammar and the Syntactic Analysis of French*, in COLING-84, pp 275-282, 1984.
4. **Vitas, D. / Krstev, C.:** *Intex and Slavonic Morphology. 4th Intex workshop*, Bordeaux, 2001.
5. **Krstev, C. / Vitas, D. / Erjavec, T.:** *MULTEXT-East Resources for Serbian*, Available at <http://nl.ijs.si/isjt04/zbornik/sdjt04-21krstev.pdf>
6. **Silberztein, M.:** *NooJ's Dictionaries*, In the Proceedings of LTC 2005, Poznan University, 2005.
7. **Конески, Б.:** *Грамматика на македонскиот литературен јазик*, Просветно дело, Скопје, 2004.
8. **Димитровски, Т. / Корубин, Б. / Стамагоски, Т.:** *Речник на македонскиот јазик: со српскохрватски толкувања, вол. 1-3*, Детска радост, Скопје, 1961-1966.
9. **Конески, К.:** *Правописен речник на македонскиот литературен јазик*, Просветно дело, Скопје, 1999.
10. **Миќуновиќ, Љ.:** *Речник на странски зборови и изрази*, Просветно дело, Скопје, 2005.
11. **Велковска, С. / Конески, К. / Цветковски, Ж.:** *Толковен речник на македонскиот јазик. Т.1, А-Ж*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје, 2003.

ПРЕСТАВУВАЊЕ НА УМЕТНИЦИ

Во рамките на културната програма на XXXIX меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура беа претставени двајца истакнати македонски уметници: писателот акад. Луан Старова и академскиот сликар акад. Васко Ташковски. Овие претставувања беа високо вреднувани од учесниците на Семинарот и поради тоа редакцијата сметаше дека треба да остане пишана трага од нив во зборникот *Предавања*.

Елизабѣта Шелева

ПРЕТСТАВУВАЊЕ НА ПИСАТЕЛОТ ЛУАН СТАРОВА

Авторот којшто денес имам чест да го претставам, Луан Старова, пред да го напише својот прв роман, *Тайковитие книџи*, оствари успешна академска кариера, како професор по француска литература на Катедрата за романистика при Филолошкиот факултет во Скопје.

Во 1992 година Луан Старова го објави својот прв роман, во период кога наполни 50 години. Со оглед на тоа, овој автор би го ставила во групата на писатели, како Умберто Еко, а кои, во својата средна возраст, преминаа од својата доминантно научна, теориска, книжевно-критичка, книжевно-историска и воопшто филолошка преокупација, кон создавање на белетристика. Интересно е што овој роман самиот автор го нарекува матрична книга, книга-матрица којашто е циклусно поврзана со неговите останати прозни книги и претставува единствен пример на романескен циклус кај нас, наречен *Балканска саџа*.

Другите делови од оваа саџа се: *Времето на козиите* (1993), *Балкански клуч* (1995), *Атенеистички музеј* (1996), *Пресадена земја* (1998), *Пајтои на јаџулитие* (1999), *Тврдина од џејел* (2002), *Балкански жрџивен јарец* (2003), *Ервехе – книга за една Мајка* (2005), *Љубовиџа на џенералоџи*, во тек на издавање, како и романите, во процес на подготвување *Балканвавилон* и *Времето на јаничаритие*, со кои се завршува романескниот циклус. Ова дело останува отворено дело-проект. Во своите интервјуа или настапи во јавноста авторот најавува, како што наведеноме, и други дела, коишто треба да го заокружат овој единствен циклус во нашата литература.

Овие романи го привлекоа вниманието на јавноста не само во Македонија, каде што се напишани, туку и пошироко во европскиот регион. Така на пример, само романот *Времето на Козиите*, е објавен, не само на македонски и албански, јазици на кои пишува авторот, туку и на француски, германски, италијански, романски, грчки, турски, хрватски, бугарски и полски јазик, а во тек е неговото издавање и на други јазици. Романот е награден (на конкурс на *Мисла* за најдобар

роман), а бил номиниран и за наградите најдобар роман во Европа „Жан Моне“, најдобар роман на централна Европа „Ангелус“ како и најдобар странски роман во Франција за 1997 г. За книгите од сагата се искажале еминентни француски и европски интелектуалци, книжевни критичари, професори, теоретичари на литературата, (меѓу другите Едгар Морен, Ален Боске, Морис Друон, Предраг Матвејевиќ, Василис Василикос, Исмаил Кадаре, Ерик Фај и други) коишто високо го вреднуваат опусот на Луан Старова.

Од друга страна, книгата *Балкански жртвен јарец*, беше номинирана за наградата „Балканика“, како најдобра во прозната книжевна продукција во тековната година, додека најновообјавениот роман од балканската сага *Ервехе*, ја доби наградата *Сџале Појов* на Друштвото на писателите како најдобар прозна книга во Македонија за 2005 г.

Би сакала во продолжение да се осврнам на самиот поим сага, како литературен жанр, во кој станува збор за тоа како едно семејство ја создава и ја прави својата историја. Во рамките на своите искажувања, авторот има спомнато дека, што се однесува до Балканот како регион со турбулентна историја и дисконтинуитет или криза на институциите, со хронична непостојаност на нештата, токму семејството било најрезистентната институција, која опстанала како некаков столб на стабилноста, на човековиот континуитет. Отаде, она што авторот го нарекува „балканска сага“ не е само претставување на неговото семејство, онака како што ја создавало својата историја туку и еден симбол, што поентира во тоа дека балканската историја е всушност повест на семејствата на Балканот, како единствена можна континуирана *раскажувачка Целина*.

Во рамките на својата пристапна беседа во Македонската академија на науките и уметностите, во којашто авторот Луан Старова од неодамна е член, тој убаво кажа, дека *раскажувачката судбина е антиисудбина*. Кога создава проза, односно наративни творби, особено романи, преку самиот чин на раскажување, преку литературата, авторот има можност да даде алтернатива за пропуштените егзистенцијални можности и да го осмисли она што било на прв поглед фрагментарно, хаотично, бесмислено, дисперзивно и разбиено.

Балканската сага, односно целиот опус на романескни творби на Луан Старова можеме да ја гледаме како симболички обид за заокружување на континуитетот на едно семејство, кое не е само изделен случај, или една случајна појава, туку е некој вид *парадиџма за Балканот по себе*. Тоа ја прави интересна самата романескна сага на Луан Старова, неговите романи претставуваат *универзален антиројолошки клуч за Балканот*.

И можеби не е случајно тоа што неговите романи почнаа да се појавуваат од 1992 г. во минатиот век, 14 години наназад, или, откако

Балканот почна да се актуализира, не само како географија туку и како нова турбулентна историја, или, доколку така можеме да кажеме, постисторија. Денес има многу историчари кои велат дека живееме во период на постисторија. За Балканот, меѓутоа, тоа воопшто не е точно и нема да биде точно.

Улогата на литературата во делата на Старова е егзистенцијално моќна за неговата семејна судбина, за ова семејство во целина, бидејќи оној спасоносен миг, спасоносна операција што го одржала семејството во и по егзилот, било токму читањето и книгите.

Тоа го имаме и кај Борхес, преку култот кон книгата и читањето како една метафизичка операција. Но, овде, на Балканот, во творештвото на Луан Старова, читањето се претвора во *modus vivendi* или *йаѝ кон оѝсѝанокоѝ*. Без тоа не се може! Во неговото семејство, тоа било *condition sine qua non*. Услов без кој ова семејство не би успеало духовно да се додржи во низата проблематични, драматични периоди. Така што, читањето е всушност, како што вели и самиот автор, *една каѝарза од балканскаѝа истѝорија, излез од балканскаѝа истѝорија*.

Уште во првата книга од балканската сага *Татковинѝе книѝи*, тоа е посебно потенцирано, како и во последната *Ервехе*. Библиотеката во ова семејство е единствената константа. Ништо друго не преживеало освен библиотеката. При првата преселба од Албанија кон Македонија, единствениот багаж бил багажот на метафизиката. Книгите, само книгите. Другото не можело да се пренесе. Само тој метафизички багаж, багажот на метафизиката, односно книгите. Но, не помалку била важна и филозофската поставеност на книгите, нивниот распоред во библиотеката.

Таткото на нараторот постојано трага по вистинскиот распоред на книгите во библиотеката. Зашто, од распоредот зависи како ќе се читаат книгите, како ќе се градите, како ќе се менувате, како ќе излезете од лавиринтот, првин на сопствената судбина, па на семејната судбина и на крајот на балканската историја, односно судбина. Отаде, во овие романи, таткото е главната наративна фигура. Тој е и симбол на континуитет, на заштита, на духовно водство. Секако, европската литература избилува со примери каде што татковците и синовите се во антагонизам, се спротивставуваат едни на други, се наоѓаат во опозиција, во бунт, во некоја деструкција и автодеструкција. Овде не е така. Таткото е благородна фигура на животот и соживотот. Овде би сакала да истакнам дека постои и студија за Баканската сага на Луан Старова, од колегата м-р Африм Беѝети, во која можат да се најдат подетални анализи за актанцијалниот статус на таткото.

Освен тоа, индикативна за оваа балканска сага е постапката на параболизација, алегоризација: без оглед на тоа дали се раскажува за кози, јагули, клучеви, мајка, татко... литературата отскокнува на ниво

на филозофска парабола, односно на филозофска приказна. На пример, во романот *Балкански жрџивен јарец*, само навидум станува збор за – јарецот како животно, кое има прадамнешни корени.

Суштината на оваа книга е истражување и анализа на самиот феномен на *жрџиваџа*, односно саможртвата, како универзален феномен. Го знаеме од дамнешните времиња кај прастарите заедници и племиња, но истиот на Балканот трае со нескротена екстензија. Заради тоа, авторот создава фантастична проза, во којашто европските хуманитарци, испратени, со воените единици за време на трагичните настани на Балканот, при еден инцидент со хеликоптер, ќе се паднат на планината Проклетија, во одамна згаснат кратер. Тие таму ќе сретнат еден прабалкански народ, диво племе кое не знае што е историја, не знае што е нација, технологија, но е пресреќно што е надвор од историјата и што не се оптоварува со идентитетот, потеклото. Што живее со природата, со животните. Тие не се оптоварени со етнички и други какви било разлики. Живеат во хармонија и во согласност. Тие луѓе го обожаваат јарецот и козите како непосредни извори на живот. И, наместо да ја примат од европските хуманитарци онаа помош, што ионака не им е потребна – тие, за возврат, им го нудат големиот, еротски потентен јарец, за да ги спаси, препороди Европејците!

Се разбира, дека ние, како читатели, остануваме зачудени од постапката на авторот, бидејќи оваа, денес многу актуелна, проблематична, убиствена и фатална потрага по корените, по етноидентитетите, по судбоносните разлики – тој ја претвора во парабола. Старова се обидува да ја релативизира, да ја проблематизира, дури, да ја елиминира историјата како фактор на триумф, како фактор на нечија вредност. Зашто, овие луѓе се чувствуваат спасени таму каде што живеат. Тие не се алчни, не се лакоми, немаат желба за материјални богатства каква што ни е вградена нам како компјутерски чип. Овие луѓе се среќни во својата природна даденост. И живеат во нешто како татковина, односно во нивната кратерска дупка. Дури и немаат излез надвор. А, кога ќе почнат да разговараат со хуманитарците, кои надмено им го сервираат дискурсот за Европа и за нејзината просветителска улога и хуманитарна мисија, тие прабалканци ќе речат – а, *чуму служи џаа Евроџа, шџо е Евроџа!*

Секако станува збор за една парабола која се обидува да го актуализира и да го проблематизира денес многу изразениот дискурс за европската, проевропската, паневропската опција како единствена. Додека, од друга страна, заборава, во рамките на истиот тој дискурс, да погледне самокритично и во сопствените претпоставки, во сопствените корени.

Значи, поентата на оваа книга е мошне актуелна за сите нас, а се содржи во сознанието дека, во рамките на европската културна традиција, иднината секој пат се проектирала *врз дру̀жио̀ѝ*. Затоа и постои институција – *жр̀ивен ја̀рец*. Некој треба да плати за нечија туѓа вина. Вината е секогаш надвор од нас. Ние сме амнестирани од вина, а таа вина ќе ја плати некое невино, симболично битие, без оглед дали ја̀рец, човек, друг народ. Овој роман открива дека вината не може да биде проектирана како нешто екстерно и дека грешката на модерниот европски глобализациски систем се состои токму во проектирање на вината кај другиот и во создавањето на самата институција – жртвен ја̀рец, жртвено животно и жртвен механизам.

Но, оваа книга отвора уште едно интересно прашање: дали релјефот на Балканот, испресечканиот релјеф, како една географска претпоставка, можеби остава траги и врз менталниот релјеф на луѓето, кои се наоѓаат во еден лавиринт, со свој посебен менталитет, со чувство дека се изолирани од светот и дека им претстои еден скок. Останува отворено прашањето колку и како се поклопуваат релјефот и менталитетот. По одговорот на ова прашање и натаму трага авторот на Балканската сага.

На крајот би сакала да се осврнам и на последната книга од сагата, *Ервехе*, која одново го третира проблемот на егзилот. Денес, во науката за литературата се исклучително актуелни истражувањата за егзилот, за миграциите, за загубата на татковината, за повеќекратните татковини и повеќекратните идентитети на авторите. За нас и овде е значајно што Старова спаѓа меѓу оние автори кои не би можеле да бидат атрибуирани, „заробени“, „затворени“ само во една книжевно-национална традиција.

Според своето потекло, и според јазиците кои ги зборува, според мајчиниот, како и според новоусвоениот јазик, конечно, според самиот негов живот, Луан Старова припаѓа во онаа група на европски автори, за коишто важи определбата – бинационални или дводомни писатели, односно автори кои истовремено партиципираат и можат да бидат сметани за припадници на повеќе од една национална литература.

Самиот феномен на егзилот предизвикува не само дислокација, или просторно разместување, стеснување, на поединци или цели групи семејства. Тој проблем на егзилот ја поставува литературата пред нова енигма или провокација, како и самата културна и јазична самоопределба на авторот.

Многу автори во дислокација продолжиле да пишуваат на своите мајчини јазици. Некои од нив почнале да пишуваат и на јазикот на новостекнатите татковини, да се служат со два и повеќе јазици рамноправно. Еден од нив секако дека е и Луан Старова, за кого тешко можеме да кажеме кој јазик му е примарниот. Јас лично имам голема

почит и признание токму за таквата храброст на еден писател рамо до рамо и творечки да се движи во повеќе јазични идиоми. Тоа е навистина тешко, оти јазикот е креативен медиум на литературата.

Феноменот на егзилот е присутен и во *Ервехе*, со таа додавка што овојпат примарен наративен фокус станува ликот на мајката Ервехе, односно жената. Мене посебно ми се допадна потенцирањето на уделот на жената во балканската историја. Тој удел најчесто е премолчан, ставен на страна, маргинализиран. И не случајно се вели дека жените живеат во една тивка, или премолчана историја. Во овој роман меѓутоа се покажува дека мајката имала големо значење во градењето на културниот идентитет на нејзините деца, со тоа што самата имала космополитски однос и била отворена кон повеќе религии, кон повеќе јазици, кон повеќе култури, на тој начин оптимално успевајќи да го премости трагичниот фатум на егзилот. Таа кај своите деца создавала чувство дека егзилот треба да го прифатат како предизвик за стекнување нова татковина, како духовна провокација.

Тука, се разбира, би можело уште многу да се зборува за феноменот на границата и границите на Балканот. Но, сите досега наброени елементи имаат врска со една длабока балканска парадигма, со еден мит, кој е суштествен за овие романи, како и за архетипската повест на повеќе балкански автори. Тоа е *миџоџ на враќањето*. Желбата еднаш да се вратат, на својата почва, во прапостојбината, во својот роден крај. Се разбира, ова најчесто останува илузија. Враќањето не е возможно. Многу автори коишто и лично го искусиле егзилот кажуваат дека нема *враќање од егзил*. Дури и кога ќе се вратат во својата претходна или напуштена татковина, таа повеќе ниту е идентична, ниту се тие самите непроменети.

И ова е една прекрасна и потресна драматика на *нејобедливоџи егзил*. Предизвикот сепак останува. Да се живее во егзилот и со егзилот, како природен медиум на постоење. Значи, не во патетика и со фатални признаци, туку во еден вид истражување. Токму тоа истражување, чинам, го прави моќно писмото на Луан Старова. Во него постојано струи едно преиспитување на себеси, преиспитување на својот идентитет, преиспитување и на својата писателска позиција.

Романите на Луан Старова се главно напишани во рамките на една транспарентна, реалистичка парадигма. Таа е бездруго адекватна, судејќи според нивната граѓа и сите драматични, занимливи, повеќекратни егзили, кои самите по себе, веќе се литература.

Во делата на Старова како да станува збор за таков пример, кога и самиот документарен материјал, што го сочинува нечиј живот, веќе и по себе е литература.

Разговор

Елизабета Шелева: – Што мислите вие за самиот идентитет? За вашиот идентитет како писател?

Луан Ситарова: – Литературата ми се наложи како еден вид реванш на мојата егзилска судбина. Книгите се престорија во мост на егзилот, кои макар во залезот на животот ме вратија во пределот на корените на идентитетот. Во родниот град, кој по шеесет години егзил, по падот на сталинизмот ме прифати во своите недра, како почесен граѓанин. И беше вратен на Мајка, од сагата, клучот од нејзината врска, кога неа повеќе ја немаше, а на местото на родната куќа беше извишена друга. Градската куќа! Прашањето на идентитетот! Па тој во мојот живот ми се наложуваше низ парадокси, во егзил, во губење и откривање на нови татковини, во (не)враќање во нив. Животот во еден вид внатрешен и надворешен егзил ме научи идентитетот да го откривам низ неговата комплексност, повеќекратност. Односот кон сопствениот идентитет не треба да се гради врз исклучувањето на другиот, туку врз неговото прифаќање како можност за сопственото опстојување. Така, и во мојата писателска опстојба ја прифатив како предизвик токму релативноста и многукратноста на идентитетот. Балканот сам по себе е мошне хетероген, преплетувањата на различните идентитетни обележја речиси се константа. Бегањето од оваа реалност може да значи своевидно осиромашување за да се постигне креативната полнота. Најголема храброст во животот е да останеш реален. Не се живее и пишува среќно само во национални химери. Брзо се менуваат обичаите, времињата. Живееме во време на планетаризација, односно глобализација, кои целосно ја менуваат позицијата на националниот писател. Модерните автори денес повеќе живеат во некакво меѓујазичие, кое го наложува мета – англосаксонскиот идентитет и кон кое денес во најголем број се насочени читателите, издавачите во светот.

Васко Ташковски

ПРЕЗЕНТИРАЊЕ ВО ОХРИД, ДЕСАРЕТ 2006

Ми претставува чест да бидам учесник на овој меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура. Изразувам голема благодарност до организаторите на семинарот што ме поканија да презентирам дел од моето творештво.

Ако сега наместо мене, некој друг го презентираше моето творештво, веројатно ќе употребуваше убаво одбрани зборови, стручни изрази и ќе зборуваше во суперлативи за моето творештво со цел презентирањето да го направи поуспешно.

Мене, како на автор, тоа, нормално, ќе ми годеше, а можеби и вие ќе бевте повеќе убедени за успешноста на моите сликарски достигнувања. Но кога јас со истите зборови би го презентирал своето творештво, тоа би било во најмала рака нескромно од моја страна, а би изгледало како чисто фалење и самовеличање на своите успеси.

Затоа сега јас нема да спомнувам ништо од тоа што било пишувано за мене, за моите успеси, награди и признанија и слично, туку ќе зборувам за моите предизвици и моето движење по патот на уметноста, а ликовните вредности на сликите ќе можете да ги видите од краткиот избор на снимените цртежи, слики и акварели на видеобимот.

Сега да ја претставам и мојата лична карта.

Роден сум 1937 година во Нижо Поле кај Битола. Дипломирав на АПУ во Белград 1964 година на секторот за применета графика.

По дипломирањето работев 25 години во МРТ како графички дизајнер во ЕПП, работев и цртани и анимирани филмови за телевизиската програма, а продолжив и ја завршив телевизиската кариера како сценограф до 1991 година, кога отидов во пензија и станав слободен уметник. Имам реализирано 40 самостојни изложби, а сум учествувал и на преку 150 групни изложби во земјата и странство.

До сега имам насликано околу 750 слики во маслена техника, преку 2500 акварели и преку 1000 цртежи.

Но да почнам од почетокот со цртежот.

Цртежи

Ако патувањето во животот почнува со првиот чекор, тогаш сигурно патувањето во уметноста почнува со цртежот. Тој е и архитектурата и разумот во уметничкото дело. Затоа посебно е почитуван во уметностите.

Под цртеж се подразбираат и скиците и студиите како подготвителни техники, а исто така под цртеж се подразбира и самостојно дефиниран цртеж како уметничко дело.

Јас сега ќе се задржам со еден мал дел на овие последните.

Бидејќи дипломирав на графичкиот отсек, нормално беше да се занимавам со графика, но од немањето услови за печатење графики, како што се печатарски преси, графички материјали и др. јас својата потреба за графиката ја задоволував со правење цртежи кои по начинот на реализирањето наликуваа на проекти за линорез, бакропис, акватинта или литографија.

Првите две мои самостојни изложби се состоеја од цртежи во туш, гвашеви, колажи и комбинирани техники. Потоа доаѓаат цртежите работени само со туш, а по осумдесеттите години работев цртежи само со молив, а тоа резултираше со неколку самостојни изложби во оваа техника. Сега потребата од цртање ја задоволувам само со правење скици, во вид на минијатурни цртежи кои се воедно и идејни решенија за идните слики.

Слики во маслена техника

Како графичар по вокација сликањето со масло го учев самостојно иницијативно, а не во академијата бидејќи го немаше во програмата на академијата.

Моите почетоци со маслото беа во духот на енформелот, тогашен тренд во уметноста. Темите ми беа од морето, а од космосот и непознатите простори доаѓаа од цртежите работени на овие теми. За сликите со роботи, киборзи, непознати летала и простори, критиката ме окарактеризира како сликар на космосот.

Со сликите од екологијата дефинитивно се спуштив на земјата. Депониите на стари отпадни машини и други препознатливи предмети беа содржините на тие слики.

За овој циклус пред осумдесеттите години имам забележано:

„Го запирам движењето во еден хаотичен предел со железни дрвја со плодови од обоена пластика, истопена легура се пролеала под дрвото, клинци како трева испреплетена со жбунови од ламарини и трње од бодликав тел“.

Темите од екологијата дефинитивно не завршуваат со почетокот на осумдесеттите, туку тие повремено се јавуваат и подоцна, но не толку интензивно и целосно како порано. Во овој период и темите од

војната се испреплетуваат со еколошките теми. Настанати слики на оваа тема се: *Јавачи на айокалийсајта*, *Оружја на смртта*, *Геноцид*, Со векови окована во пранги и др. Со овие слики не ја величав војната, туку бев против уништувањето, насилствата и сл. Немаше во тие слики препознатливи симболи за добрите и лошите војници, тие беа слики кои ја осудуваа војната воопшто.

Истата улога ја имаа и сликите од изложбата „Рани и лузни“ во 2000 година, само што тие беа прикажани во поинаква форма, во една корелација со еколошките случувања како последица од војната и создавање на еден би рекол контролиран хаос.

Во еден подолг временски период од 1980 до 2005 година, значи полни двадесет и пет години, настанати се нови циклуси и теми како што се: *Корењата и организмите*, *Коњи*, *Охрид како инспирирација*, *Човекој како пејзаж* и др.

Циклусот „Корења и организми“ дојде како радикална пресвртница во моето сликарство по осумдесеттите години.

Корења и организми

По секоја катаклизма, потоп, земјотрес или некоја друга непогода или обична човечка трагедија, животот продолжува и натаму да тече, иако можеби со друго темпо, со поинакво гледање за иднината. А можеби со тие несреќи природата го опоменува или го казнува човекот заради неговиот однос кон неа.

И покрај сите библиски легенди или претскажувања за иднината и сите сценарија за судбината на планетата Земја, јас сакам да верувам во тоа дека кога лузните од големите случувања ќе се загубат и ќе останат само бледи траги од минатото, се случуваат нови раѓања, нови организми, светли пејзажи, па затоа сакам црнитата да бидат минато. На напуштените диви плажи населував нови корења и организми. Синевината на небото и на морето со белината на песочните плажи, потопени во жолтопортокаловото сонце и црвените бои на организмите, беа првите знаци за постоењето или раѓањето на новиот живот. Веројатно и прапочетоците на животот се случиле на брегот на морето.

Патувајќи во своите слики по крајбрежјата на морето, јас патував и по крајбрежјата на реалноста и фантазијата. Ги населував плажите со нови вегетативни форми, остатоци од џиновски школки, фосилизирани технички предмети создавани од разумни суштества.

Нормално дека се случуваа и многу други работи на песочните плажи, но со нови содржини, метаморфозирани човечки фигури во карпи, во вода, песок или корења, во таканаречени смрзнати сенки што мислат и се неми сведоци за едно постоење.

Покрај карпестите риби, фармите на бисери и сирени во карпите, присутен е и човекот, некаде како мерка, а некаде како сведок на случувањата.

Една од постојаните теми може да се рече дека се и коњите. Тие секако се најексплоатираната тема во уметноста од животинскиот свет. Тие имаат своја улога во животот на човекот. Нивната снага, грациозност, хармоничните пропорции на телото, благородноста и блискоста со човекот ги прави попривлечни за луѓето.

Коњите почнаа спонтано да влегуваат во моите цртежи за време на студирањето, но тогаш немаа некоја завидна улога. Во армијата, кога ја спремав мојата прва изложба, ги нацртав *Јавачиите на ајокалийсаиџа*. Овие коњи беа специфични по изглед оти беа видени низ една поинаква призма. И понатамошните мои коњи отстапуваа од анатомско, натуралистичко прикажување на нивното тело. Во *Црвениот коњ*, *Небескиот јавач*, *Тројанскиот коњ* и ред други се појавуваа како симболи, додека на *Пустинскиот*, *Дунавскиот* и *Карпескиот коњ* намерно му недостасуваа некои делови од телото за сметка на содржината и амбиентот во кој егзистираат.

Оваа тема кај мене постојано е присутна, но коњите се различно материјализирани и метаморфозираат со пејзажот, а при тоа внимавам да не се почувствува прекинувањето на анатомската линија во движењето на коњот.

За изложбата *Охрид како инспирација* 1996 година одржана овде во Охрид во предговорот имав напишано:

„Пред околу 40 години за првпат со водени бои го изразив моето одушевување од Охрид и Охридското Езеро. Посебно ме фасцинираа охридските калдрмисани улици со старите дотраени куќи на кои се гледаат трагите на времето. Црквите и манастирите со својата архитектура и помпејско црвените фасади посебно го акцентираа мотивот. Контрапункт на топлите бои и белината на фасадите, синевијата на небото и променливата сина боја на езерото ги доловува далечината и перспективата на пејзажот.

И сега повторно по 40 години исто се одушевувам на Охрид, или можеби повеќе размислувам за Охрид, со водени бои. Во моите размислувања Охридското Езеро е море заробено од околните планини. Само реките се тие што можат непречено да доаѓаат и да си одат од Езерото. Само тие се единствената вистинска врска со морето.“

Сега овој циклус се состои од околу 100 акварели и триесетина слики во масло.

Размислувајќи на релација човек-пејзаж се роди циклусот „Човекот како пејзаж“. Вака го опишав тој човеколик пејзаж:

„Долго седев во падмасан со затворени очи. Ги губев контурите на моето тело, ја изгубив тежината, ги изгубив сетилата и станав празно тело, а потоа пејзажот се насели во моето човечко тело. Планинските реки и поточиња течеа низ мене небаре крв низ вените. Го чувствував

мирисот на тревата, мирисот на морето, движењето на ветерот низ мене. Станав невидлив како човек, а бев видлив како пејзаж. А кога човекот-пејзаж исчезна како содржина од сликите, камењата останаа како вечни симболи и доказ за едно постоење.“ Камењата во поновите слики добија улога да се движат задно со другите присутни енергии во сликите од најновиот циклус „Енергиите во просторот“.

Во поновите слики со теми за енергиите во просторот и уништувањето на пејзажот евидентни се слики со поголеми димензии и со многу елементи и детали во содржината на сликата. Во тие таканаречени Урбани пејзажи видливо е уништувањето, загадувањето со пренаселеноста, презаситеноста на просторот, со малку воздух за дишење и многу техника.

Но иако тие пејзажи функционираат нормално и разумно, останува да виси во воздух прашањето „А што понатаму“ и кога и дали ќе биде повлечена црвената линија.

Акварели

Мојата прва самостојна изложба на акварели беше одржана дури 1998 година во МАНУ, значи 38 години од мојата прва самостојна изложба 1965 година во Шибеник.

Со акварелните бои се запознав во петто одделение во Битола. Беа тоа некои таблети во боја, но не знаев како да ги употребам. Се сеќавам дека требаше да обојам еден цртеж со народна шара. За да ја растворам бојата, плукав на таблетките и со една четкичка го боев цртежот кој, искрено речено, изгледаше никаков. Не знам зошто не знаев дека тие бои се раствораат со вода, кога и така се викаат – водени бои.

И сега честопати кога ме прашуваат дали вистина акварелната техника е најтешка, одговарам дека е навистина тешка, сè додека со плунка ги раствораеш боите, а кога ќе дознаеш дека се раствораат само со вода, е, тогаш станува многу полесно. Такви беа моите први сликарски искуства со акварелните или водените бои.

Подоцна низ целото мое школување во Школата за применета уметност, а потоа и на Академијата за применета уметност во Белград, акварелот имаше споредна или помошна улога во правењето скици или комбиниран со други сликарски материјали: туш, темпера, гваш.

Кај мене акварелот како рамноправна техника се избори дури некаде во 1986 година. Тогаш правев некои акварели кои одеа по патот на цртежот, за подоцна да се одвојат од него, а да се доближат до сликите во маслена техника и да добијат свој белег.

И сега, кога акварелите претставуваат слики сами за себе, честопати ги користам како подготовки за маслени слики. И кога некои теми не се благодарни да се сликаат во акварелна техника, ми претс-

тавува предизвик да ги видам токму како би изгледале реализирани во оваа сликарска техника.

За сликањето акварел вакво е сега моето видување и размислување: Сликајќи акварел патуваш со занес, со чувство дека патувањето ќе биде кратко и целта бргу ќе биде постигната, затоа и можеш целосно да се внесеш во сликањето со максимална концентрација и со расположение диктирано од атмосферата на самата слика. Тогаш умот е отпуштен, раката е смирена и сигурна. Од четката почнува да тече бојата. Речиси и не го забележуваш мешањето на боите, некако самите се приспособуваат која каде ќе се постави. Течат водените бои преку четката, како крвта низ вените. Хартијата веќе не е хартија, боите веќе не се бои, сето тоа е слика – слика на еден нов свет кој штотуку се родил.

АДРЕСАР
НА УЧЕСНИЦИТЕ НА XXXVIII МЕЃУНАРОДЕН СЕМИНАР
ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК, ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА ПРИ
УНИВЕРЗИТЕТОТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ ВО СКОПЈЕ
14-31 август 2006 година – Охрид

АВСТРАЛИЈА

Andrew Minas
2/76 Marshall st.
Ivanhoe Vic 3079, Australia
телеф.: 00 61 3 9921 6872
00 61 410 40 3039
e-mail: minas@artofwar.com.au

Sneška Andovska
телеф.: 00 618934324407
e-mail: s_andovska@yahoo.com.au

АЛБАНИЈА

Nertila Буџарај
Rr. Hermen Gmejner
Pranë Fshatit SOS
Sauk
Tiranë, Albanija

Vasil Jovan
Rr. Preshit Çollaku
Lagjia No. 1, Palat 154
Pogradec, Albanija
e-mail: vasil_j@hotmail.com

Valbona Selmani
Tek Grigorigeri
Rr. Giri Kodra
No. 167 lgj. 3
Tiranë, Albanija

АНГЛИЈА

Hazel Smith
Politics and International Studies Department
University of Warwick
Coventry, CV4, UK
тел.: + 44 784 174 5233
e-mail: Hazel.Smith@warwick.ac.uk

БЕЛГИЈА

Lara Sels
De Wittestraat 98
2600 Berchem, Belgium
телеф.: 00 32 9 264 38 15 (работа)
00 32 3 230 78 63 (дома)
e-mail: Lara.Sels@UGnet.be

БЕЛОРУСИЈА

Вераніка Бяльковіч
Несцерава 60-126,
Мінск 220047, Белорусија
телеф.: +420 732672570
e-mail: veranika_bialkovich@yahoo.com

Nadzeya Shakun
Lozhynskaya St. 7-123
Minsk 220125, Belarus
тел.: 00375 29 652 91 84
e-mail: nadzeya_sh@yahoo.com

БУГАРИЈА**Димитар Александров Димитров**

Ул. Свиленица бр. 15, ет. 1 ап. 4
1463 Софија, Бугарија
телефон: 00 359 2 952 28 40
е-пошта: mitkodoc@mail.bg

Десислава Борисова

Бул. Васил Левски 111, вх. Г, ап. 8
1000 Софија, Бугарија
телефон: 00 359 2 983 40 67
е-пошта: dessyborissova@ins.bg

Pavlina Canova

58A Chehov Str., 6 fl. 35 apt.
Iztok, 1113 Sofia, Bulgaria
тел.: 359 887526015
е-пошта: pavlina_tz@mail.bg

ГЕРМАНИЈА**Martin Beitz**

телефон: 0049 034601 23379
е-пошта: martin.beitz@web.de

Сабине Ламерс

Ул. Леринска 59
1000 Скопје,
Р. Македонија
телефон: + 389 70252107
+ 389 213093817
е-пошта: sp61@gmh.de

ИТАЛИЈА**Elżbieta Maria Pietrzak**

Via S. Teresa a Chiaia n. 14
80121 Napoli, Italia
телефон: 00 39 338 39 06 570

Agnieszka Małgorzata Oraniec

Via Maria Longo 57
80138 Napoli, Italia
телефон: 00 39 81 296 959

Giovanni Campisano

Via S. Antonio, 19
50123 Firenze, Italia
тел.: + 39 335 7978595
е-пошта: giovani.campisano@trainspa.it

Frederica Follesa

Via Sant's Antonio 13
50123 Firenze, Italia
тел.: + 39 335 7679049
е-пошта: f.follesa@trentitalia.it

Marko Ranieri

Piazza Respighi 9
10154 Torino, Italia
е-пошта: marco.ranieri@email.it

Isabella Torta

Genthof 4
8000 Bruges, Belgium
телефон: 00 32 484 91 48 07
е-пошта: itorta@yahoo.com

Ciro Guida

C.SO Resina 350
80056 Ercolano (NA), Italia
тел.: + 39 0817395312
е-пошта: guidaciro@libero.it

Luca Cortina

Салвадор Аљенде 47
1000 Скопје
Via Padova, 71
59100 Prato
тел.: + 389 71 70 94 84
е-пошта: tmluca@katamail.com

ЈАПониЈА**Yuri Hirabayashi**

Nishi 1-14-47-202,
Kunitachi
Tokyo, Japan
телефон: 00 090 7175 8413
е-пошта: hirabayashiyuri@hotmail.com

Sato Akihiro

Anshu-Tokaido-Cho 66-16
Yamashina, Kyoto 607-8501
Japan
телефон: 00 81 75 753 2781
е-пошта: Akihiro.Sato@mbox.kudpc.kyoto-u.ac.jp

Yumi Nakajima

Haramachi 1-3-11,
Meguro-ku,
Tokyo, 152-0011,
Japan
е-пошта: cs00296@srv.cc.hit-u.ac.jp

Ito Ichiro

Kiyomino 4-1-6-1003,
Yoshikawa-city,
Saitama pref., 342-0058
Japan

KOPEJA**Хана Чанг**

Волгоградска 7/1 – 29
1000 Скопје, Р. Македонија
иел.: + 389 23070356
+ 389 71 400 334
e-mail: chungannah@hanamati.net

ПОЛСКА**Malgorzata Filipiak**

ul. Śepia 13/15
81-078 Gdynia, Polska
иел.: +48 58 664 44 51
+48 503 04 02 56
e-mail: malgorzata.filipiak@gmail.com

Włodzimierz Pianka

Ul. Puławska 30 m. 38
02-512 Warszawa, Polska
tel.: 00 48 22 849 14 29
e-mail: w_pianka@hotmail.com
w_pianka@nw.edu.pl

Marcin Rymarczyk

Ul. Halszki 1/15
30-611 Kraków, Polska
иел.: 00 48 504 74 11 32
e-mail: kojotek83@op.pl

Paweł Kielar

37-120 Markowa 1104
Woj. Podkarpackie, Polska
e-mail: kielarpavel@gazeta.pl

Katarzyna Mikrut

Ul. Darowskiego 13/1
30-198, Krakow, Polska
иел.: + 48 667 219 655
+ 48 888 854 239

Marta Katafjusz

Ul. Ziętka 18/B/8
44-196 Knurów, Polska
иел.: 00 48 507 589 617
e-mail: mamamuminka@gmail.com

Mirella Makurat

ul. Rycerza Blizbora 9/1,
80-177 Gdansk-Jasien, Polska
tel.: + 48583221604
e-mail: blizbora@interia.pl

Magdalena Gawlak

ul. Łaczańska 20c/3
46-100 Namysłów, Polska

Agnieszka Wychowaniec

ul. Kielecka 4
42-240 Rudniki, Polska

Magdalena Bogustawska

Ul. Ptocka 16/21
01-138 Warszawa, Polska
иел.: 00 486 943 115 30
e-mail: boguslawska@uw.edu.pl

Joanna Nowotynska

Rodzinna 7
43 211 Riasek, Polska
e-mail: asiaen@poczta.fm

Bartosz Dziewiałtowski

ul. Wypozynekava 48/1
64 300 Nowy Tomysl, Polska
tel.: 061 44 24 750

РОМАНИЈА**Elena Carmen Ungureanu**

Str. Libertății Nr. 40
Băile-Oltănești, Vâlcea, România
иел.: 00 40 740 181 153; 00 40765 5048
00 40250 775 307
e-mail: kity-kat2004@yahoo.com

Daiana Bobei Raluca

Str. Aleea Teilor, Bl. 11 Sc. 2 Ap. 3
Targu Jiu, Jud. Győrj, România
иел.: 00 40 722 149 852
e-mail: raluca_bobica@yahoo.com

РУСИЈА**Олга Панкина**

Бульвар Яна Райниса
д. 45 корпус 2 кв. 289
Москва, Россия
tel.: + 007 495 949 18 50; + 007 495 124 33 57
+ 007 916 562 21 33
e-mail: Olga_pankina@hotmail.ru

Алла Шешкен

Ул. Раменки дом. 9-1-103
117607 Москва, Россия
тел.: 00 7 495 931 23 73
e-mail: pevak@philol.msu.ru

Елена Викторовна Овчинникова

ул. Чердынская, 30-51
г. Пермь, 614088, Россия
тел.: 00 7 342 28-26-92
00 7 9082671050
e-mail: elenaovchinn@mail.ru

Майя Александровна Петрович

ул. Патриса Лумумбы, 13-69
г. Пермь, 614060, Россия
тел.: 00 7 919 44 23 592
e-mail: pet600@rambler.ru

Алина Муренкова

Ул. Орджоникидзе 19 А, кв. 1
394036 Воронеж, Россия
тел.: 00 7 90 30 30 52 00
00 7 47 32 55 58 21
e-mail: alinamurenkova@rambler.ru

Тимофей Демидов

18 линия, дом 21, кв. 33
199178 Санкт Петербург, Россия
тел.: 007 812 3215183
007 9217549472
e-mail: tim294@rambler.ru

Зоја Шанова

Тучков переулок, дом 5, кв. 3
199004 Санкт Петербург, Россия
e-mail: z.shanova@km.ru

Ирина Кулюхина

Г. Подольск,
Ул. Подольская д. 20, кв. 123
Россия

Елена Матвеевко

142302 Московская область
Г. Чехов,
Ул. Южная, д. 25, кв. 77
Россия

Софья Дьяченко

129344 г. Москва
Анадырский пр-т, д. 3, кв. 7
Россия

Валентин Огнев

Нахимовский проспект д. 63 кв. 51
Москва, Россия
тел.: 00 7 495 120 28 70

Елена Степаненко

Ул. Олеко Дундича 39, кор.2 кв.7
Москва, Россия
тел.: 00 7 495 144 10 48
e-mail: lenche888@mail.ru

С А Д**Andrew Dombrowski**

4112 Emerson Lane,
Allentown PA 18104, USA
тел.: 00 1 773 366 7688
773 682 7510
e-mail: adombrow@uchicago.edu
a.dombrowski@gmail.com

Anja Carey Quinn

4112 Emerson Lane,
Allentown PA 18104, USA
тел.: 001 773 369 7688
e-mail: quinnc@uchicago.edu

СЛОВЕНИЈА**Ана Шегрт**

Kettejeva 13
6230 Postojna, Slovenija
тел.: 00 386 40 413 471
e-mail: anasegrt@gmail.com

Андреја Мулец

Dolenje Jezero 14
1380 Cerknica, Slovenija
тел.: 00 386 31 565 980
e-mail: andreja.mulec@dimani.it

Барбара Глазар

Reska cesta 3b
6258 Prestranek, Slovenija
тел.: 00 386 31 333 429
e-mail: barbara.glazar@guest.arnes.si

Đurda Strsoglavec

Bilečanska 5
1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: Durda.strsoglavec@guest.arnes.si

СЛОВАЧКА

Vladimira Gecova

Breznicka 168
985 02 Lucenec, Slovakia
тел.: 00 42 190 756 73 95
e-mail: wladenka@gmail.com

Vladimíra Malperová

G. Bethlena 50
Nové Zámky 94078, Slovakia
тел.: 00421907149153
e-mail: vlamal@pobox.sk

СРБИЈА

Ана Регоја

Ул. Дебарска 6
18000 Ниш, Србија
e-mail: aregoja@bankerinter.net

Милена Т. Стевановић

Ул. Славка Златановића бр. 112
16000 Лесковац, Србија
тел.: 016 282-944
064 405-95-93

Бошко Маленовић

Ул. Савска 50-А
22426 Јарак, Србија
тел.: 00 381 22 262 552
00 381 164403225
e-mail: boskomalenovic@gmail.com

Вања Ракић

Ул. Фрушкогорски пут 86
21 208 Сремска каменица,
Србија
тел.: 00 381 21 463 176
e-mail: viraq@uns.ns.ac.yu

Владимир Вукомановић

36215 Подунавци
С. Отроци,
Србија
тел.: 00 381 63 711 0 651
e-mail: putin_seg@yahoo.com

Марија Јовановић

Ул. Алексе Шантић 7
31250 Бајна Башта, Србија
тел.: 00 381 64 22 26 898

Жарко Бошњаковић

Булевар ослобођења 28/39
21000 Нови Сад, Србија
тел.: 00 381 21 442 919
00 381643222266
e-mail: piros@panline.net

ТУРЦИЈА

Koroncu Duygu

Sehir Kahya Sokak
Pembe Kosk Sitesi B Blok Daire: 11 Kat 4
Kiziltoprak Istanbul,
Turkiye Cumhuriyeti
тел.: 0090216 3465444
00905356760262
e-mail: Protagonistim@hotmail.com
Duygukoroncu@yahoo.co.uk

Ataol Behramoglu

Prog. Nurettin Mazhar Oktel sok.
No.2 Shishli/Istanbul,
Turkiye Cumhuriyeti
тел.: 0090 212 2617575
0090 0536 930 95 85
e-mail: Ataolb@yahoo.com

УНГАРИЈА

Kristina Katalinić

Ronyva 7
1133 Budapest, Hungary
тел.: 00 36 70 622 77 64
e-mail: krystykat@yahoo.com
k.kristina@freemail.hu

Ádám Walkò

Csepreghy u. 2. fsz. 2.
Budapest 1085, Hungary
тел.: 00 36 30 393 0804
e-mail: adamwalko@net.hr

ФРАНЦИЈА

Natacha Ephimoff

14 Rue au Maire
73 003 Paris, France
тел.: 00 33 6 08 93 48 21
00 33 8 70 23 18 56
e-mail: natachae@lycos.com

Eliz Nizamieva Mehmedova

14, RUE Jozé Maria de Heredia
75 007 Paris, France

ūel.: 00 33 667647485

e-mail: elizaveta2001@yahoo.com

XPBATCKA**Sanja Slukan-Marković**

Stjepana Ljubića Vojvode 18
Zagreb, Hrvatska

tel.: 00 385 1 38 33 644

e-mail: sslukan@ffzg.hr

Virna Karlić

Ante Kovačića 12

51000 Rijeka

Gruška 22 (kod Pintarić)

10000 Zagreb, Hrvatska

ūel.: 00 385 91 524 28 56

e-mail: virna@net.hr

Nevia Raos

Kniznica ostsjeka za talijanskim

Filozofski fakultet

Ivana Lucica 3

10000 Zagreb, Hrvatska

ūel.: 00 385 989 5777 35

e-mail: nraos@ffzg.hr

Saša Lajšić

Brace Cetina 13

51 000 Rieka, Hrvatska

ūel.: + 385 51 632 834

+ 385 989790800

e-mail: sasa.lajsic@hi.htnet.hr

ЧЕШКА**Eva Vodičková**

Sušilová 293

Tetčice 66417, Česká Republika

ūel.: 00420 728880360

e-mail: vodickovaeva@seznam.cz

Ivan Dorovski

Velkopavlivická 2

62800 Brno, Česká Republika

ūel.: 544 215 550

e-mail: dorovski@volny.cz

Dagmar Dorovski

Velkopavlivická 2

62800 Brno, Česká Republika

ūel.: 544 215 550

e-mail: dorovski@volny.cz

Jana Janušková

Unerska 623

190 17 Praga, Česká Republika

ūel.: +420 605960115

Frantisek Čajka

Vnorovy II, c.120

69 661, Česká Republika

e-mail: Frantisek.cajka@email.cz

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ – СКОПЈЕ
Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура

СОВЕТ НА СЕМИНАРОТ

д-р **Славица Велева**
д-р **Снежана Велковска**
д-р **Лорета Георгиевска-Јаковлева**
акад. **Милан Ѓурчинов**
д-р **Лилјана Макаријоска**
д-р **Методија Манојловски**
д-р **Добрила Миловска**
д-р **Севим Пиличкова**
д-р **Димитрија Ристески**
Роза Тасевска
д-р **Емилија Црвенковска** (*директор*)
д-р **Тодор Чепреганов**
д-р **Љубица Шутуркова** (*проректор*)

УПРАВА НА СЕМИНАРОТ

д-р **Емилија Црвенковска** (*директор*)
редовен професор на Филолошкиот факултет
„Блаже Конески“ во Скопје
д-р **Толе Белчев** (*секретар*)

ЛЕКТОРИ

м-р **Гордана Алексова**
д-р **Анета Дучевска**
д-р **Весна Мојсова-Чепишевска**
Марија Паунова
д-р **Симон Саздов**
м-р **Лидија Танушевска**
д-р **Станислава-Сташа Тофовска**
Роза Тасевска

СОДРЖИНА

ПОЗДРАВНА РЕЧ НА ПРОФ. Д-Р ЃОРЃИ МАРТИНОВСКИ, РЕКТОР НА УНИВЕРЗИТЕТОТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“	5
---	---

ИЗВЕШТАЈ ЗА РАБОТАТА НА XXXIX МЕЃУНАРОДЕН СЕМИНАР ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК, ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА	7
---	---

ЈАЗИК

<i>Зузана Тојолињска</i> ТРОЈНИОТ ЧЛЕН – ДА ИЛИ НЕ	15
---	----

<i>Елена Пејроска</i> КОЛИЧЕСТВЕНИТЕ КАТЕГОРИИ ДИСТРИБУТИВНОСТ И КОЛЕКТИВНОСТ ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК	27
--	----

<i>Катерина Велјановска</i> ЕКСПРЕСИВНАТА ЛЕКСИКА ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК	35
--	----

<i>Убавка Гајдова</i> МАКЕДОНСКИТЕ ГОВОРИ ВО ЕГЕЈСКА МАКЕДОНИЈА	43
--	----

<i>Лилјана Макаријоска</i> ИСТОРИЈАТА НА МЕДИЦИНАТА ВО СВЕТЛИНАТА НА СРЕДНОВЕКОВНАТА ПИСМЕНОСТ	59
---	----

<i>Марија Коробар-Белчева</i> ОБИД ДА СЕ ОТКРИЕ УЛОГАТА НА ЛИЧНИТЕ ИМИЊА ВО МАКЕДОНСКАТА ПОЕЗИЈА И ПРОЗА	71
---	----

<i>Симојка Бојковска</i> ОБРАЗОВНИОТ СИСТЕМ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	85
--	----

ЛИТЕРАТУРА

<i>Милан Ѓурчинов</i> ПИСАТЕЛСКИОТ СВЕТ НА ЗОРАН КОВАЧЕВСКИ	103
--	-----

<i>Вера Симојчевска-Аниќ</i> 1120 ГОДИНИ ОХРИДСКА КНИЖЕВНА ШКОЛА – КОН БЕСЕДНИШТВОТО НА СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ	109
---	-----

<i>Томислав Тодоровски</i> ПЕТАР С. МАНЏУКОВ – МАКЕДОНСКИ АНАРХИСТ И ЛЕТОПИСЕЦ НА ПРЕДИЛИНДЕНСКИТЕ НАСТАНИ	115
---	-----

<i>Венко Андоновски</i> ОНТОЛОГИЈАТА НА МАКЕДОНСКАТА ПОСТМОДЕРНА ПРОЗА	125
---	-----

<i>Јелена Лужина</i> МАКЕДОНСКАТА КОМЕДИЈА И НЕЈЗИНИТЕ БАЛКАНСКИ „ВРСКИ“	137
<i>Васил Тоциновски</i> РАСКАЗОТ НА МАКЕДОНСКИОТ XIX ВЕК	161
<i>Илија Велев</i> КНИЖЕВНИТЕ ПРОЦЕСИ ОД XI И XII ВЕК ВО МАКЕДОНИЈА	171

ИСТОРИЈА И КУЛТУРА

<i>Севим Пиличкова</i> СИМБОЛИКАТА НА „ОВОЈ“ И НА „ОНОЈ“ СВЕТ ВО НАРОДНИТЕ ПРИКАЗНИ	183
<i>Елица Манева</i> НАКИТОТ ОД НЕКРОПОЛАТА ВО ВОДОЧА – СТРУМИЦА	191
<i>Танас Вражиновски</i> АЛЕКСАНДАР МАКЕДОНСКИ ВО „СЛАВЈАНСКО-МАКЕДОНСКА ОПШТА ИСТОРИЈА“ НА ЃОРЃИЈА М. ПУЛЕВСКИ	205
<i>Илија Аџески</i> КУЛТУРА, ДЕМОКРАТИЈА, КОРУПЦИЈА	219
<i>Љујчо С. Ристевски</i> ПОИМАЊЕ НА ЦИКЛИЧНОТО ВРЕМЕ ВО НАРОДНАТА КУЛТУРА НА МАКЕДОНЦИТЕ	233
<i>Викијорија Појовска-Коробар</i> ИКОНОПИСОТ ВО ОХРИД ОД XVIII ВЕК	255
<i>Васил Јошевски</i> 60 ГОДИНИ ОД КУЛТУРНАТА АВТОНОМИЈА НА МАКЕДОНЦИТЕ ВО ПИРИНСКА МАКЕДОНИЈА	267
<i>Родна Величковска</i> ЖЕНСКОТО ОБРЕДНО ПЕЕЊЕ ВО СТРУШКИОТ РЕГИОН ДЕНЕС	275
<i>Виолејќа Ачкоска</i> СОВРЕМЕНАТА МАКЕДОНСКА ДРЖАВА НИЗ ДВЕ ИСТОРИСКИ ТРАНЗИЦИИ	287

ИНФОРМАТИЧКА ЛИНГВИСТИКА

<i>Александар Пејровски</i> МОРФОЛОШКИ ЕЛЕКТРОНСКИ РЕЧНИК	307
--	-----

ПРЕТСТАВУВАЊЕ НА УМЕТНИЦИ

<i>Елизабетја Шелева</i> ПРЕТСТАВУВАЊЕ НА ПИСАТЕЛОТ ЛУАН СТАРОВА	319
<i>Васко Ташковски</i> ПРЕЗЕНТИРАЊЕ ВО ОХРИД, ДЕСАРЕТ 2006	327
АДРЕСАР	333

ПРЕДАВАЊА
на XXXIX меѓународен семинар за македонски јазик,
литература и култура

Главен и одговорен уредник:
Емилија Црвенковска

Јазична редакција:
Симон Саздов

Коректура:
Симон Саздов

Компјутерска обработка:
Владимир Тодоров

Предна корица:
Четвороевангелие на манастирот Слепче, XVI век
Задна корица:
Иницијал М од Радомировиот псалтир, XIII век

Печатаѝ:
„Боро Графика“ – Скопје

Тираж:
250

CIP – Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

811.163.3 (062)
821.163.3 (062)
930.85 (497.7) (062)

МЕЃУНАРОДЕН семинар за македонски јазик, литература и култура (39 ; 2006 ; Охрид)
Предавања на XXXIX меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура
(Охрид, 14.VIII-31.VIII 2006 г.) / [главен и одговорен уредник Емилија Црвенковска]. - Скопје :
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ : Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и
култура, 2006. - Охрид : 344 стр. ; 24 cm

Фусоти кон текстот. - Библиографија кон одделни трудови

ISBN 978-9989-43-242-2

1. Црвенковска, Емилија

а) Македонски јазик - Собори б) Македонска книжевност - Собори
в) Македонија - Културна историја - Собори

COBISS.MK-ID 68726538